

ANUARUL INSTITUTULUI
DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO
DI STUDI ITALO-ROMENO

XV

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

ANUARUL INSTITUTULUI DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

XV

CLUJ-NAPOCA ◊ ROMA

2018

**Editat cu sprijinul Facultății de Istorie-Filosofie
a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca**

Anuarele pot fi consultate on-line la adresa:

<http://www.editura.ubbcluj.ro/www/ro/books/search.php?ofs=0&txt=anuarul%20inst&chk=1&src=2>

ISSN: 1841-012X

© 2018 Autorii. Aceste texte nu pot fi reproduse parțial sau integral
fără acordul autorilor / *Gli autori: questi testi non possono essere
riprodotti parzialmente o integralmente senza l'accordo degli autori.*

Institutul de Studii Italo-Român
Strada Mihail Kogălniceanu, nr. 1
Tel.: (0040) 264-405.300 / interior 5457
E-mail: isir.cluj@gmail.com

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./Fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN
ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

CONSILIUL ȘTIINȚIIFIC / *CONSIGLIO SCIENTIFICO*

Prof. Antonello Biagini (Sapienza Universitatea din Roma)
Conf. Ioan-Marius Bucur (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Andrea Carteny (Universitatea de Studii din Teramo)
Prof. George Cipăianu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Francesco Dante (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Pasquale Fornaro (Universitatea de Studii Messina)
Prof. Ovidiu Ghitta (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Francesca Romana Lenzi (Universitatea Europeană din Roma)
Prof. Dumitru Mățiș (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Conf. Gheorghe Mândrescu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Toader Nicoară (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Giovanna Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Lect. Giuseppe Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Gaetano Platania (Universitatea „La Tuscia” Viterbo)
Lect. Francesco Randazzo (Universitatea de Studii Perugia)
Prof. Nicolae Sabău (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Cornel Sigmirean (Universitatea „Petru Maior” Târgu-Mureș)
Prof. Liviu Petru Zăpârțan (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)

A îngrijit ediția / *Ha curato l'edizione: Gheorghe Mândrescu*

A colaborat / *Ha collaborato:*

Ioana Mândrescu (redactor, traducător / *redattore, traduttore*)

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN ÎN ANUL 2018

Volumul pentru anul 2018 a fost dedicat Centenarului în dorința de a marca importanța aniversării și o mai bună cunoaștere a intervalului scurs. Analiza evenimentelor din preajma și din timpul Primului Război Mondial s-a bucurat de posibilitatea de a introduce în analiză noi informații documentare privind implicarea unei generații de oameni politici determinanți pentru definirea echilibrelor în momentul dispariției a trei mari imperii ce au dominat pentru secole existența europeană. Aducerea în actualitate a unor mărturii necunoscute sau voit neanalizate, pe decenii în istoriografia românească aservită, mărturii aflate în arhivele italiene, îi oferă profesorului Alfredo Canavero șansa unei bogate analize a raporturilor politice și diplomatice româno-italiene din anii premergători conflagrației.

Acestor mărturii din lumea decizională li se alătură aducerea în actualitate a informațiilor despre miile de simpli participanți, care s-au jertfit în numele unor năzuințe naționale, pomeniți prea puțin cu respectul cuvenit. Studiul lui Ion Cârja despre formarea Legiunii Române, superbă manifestare a celor care departe de țară, pe pământul Italiei au dorit să-și pună energia spre finalizarea unei năzuințe de secole, aflată în sufletele celor de acasă, ca și a celor care s-au dus să se odihnească în acel pământ.

Lor, acestora din urmă, profesorul Giuseppe Mazzaglia le dedică impresionantul studiu privind cimitirele ce-i adăpostesc în îndepărtata Sicilie. Ne oferă dovezi pe care trebuie să le prezentăm tinerei generații spre a o îndrepta, în sfârșit, spre a acorda dovada cinstei și onoarei ce le-o datorăm. Păstrez mereu vie amintirea unei vizite la Montecasino unde soseau mereu autobuze cu polonezi pentru a cinsti jertfa miilor de căzuți în celebra bătălie. Cred că noi românii facem prea puțin pentru cinstirea celor dispăruți și răspândiți în pământul Europei.

Se alătură acestei analize și Dennis Deletant cu conferința despre „România în timpul Primului Război Mondial și după”, atât de utilă azi pentru cunoașterea istoriei noastre în lume și dedicată studenților și cercetărilor de la Georgetown University.

Tot gândurilor despre Centenar le dedicăm apariția volumului „Pentru o nouă Europă a popoarelor. Scrierile lui Tomas Garrigue Masaryk din perioada premergătoare și din timpul Primului Război Mondial”, apărută sub îngrijirea și cu un amplu studiu introductiv de nouăzeci de pagini și intitulat „Tomas G. Masaryk și Europa națiunilor mici”, ce aparține distinsului profesor al Universității din Messina, membru în Consiliul Științific al Institutului nostru, Pasquale Fornaro. Traducerea printr-o largă colaborare îi aparține traducătoarei noastre Ioana Mândrescu. Cu informații despre realitățile din fostul imperiu Austro-Ungar și implicit și despre români, în desfășurarea evenimentelor din

Moldova anului 1918, unde Masaryk a fost prezent, volumul este și o remarcabilă privire vizionară asupra Europei viitorului.

Centenarul de la Marea Unire din decembrie 1918 impune însă și analiza celor petrecute în acest interval, ce ne-a dat în start șansa marelui salt spre modernitate, spre învățarea dificilei lecții a democrației, spre ridicarea valorilor naționale și în care raportul cu lumea italiană a avut repere clare, cum a fost școala română de la Accademia di Romania de la Roma. Drumul acelor promoții de iluștri reprezentanți ai spiritului românesc a fost frânt de schimbarea brutală impusă de urmările celui de-al Doilea Război Mondial. În loc să continuăm drumul intelectualilor formați, ca rod al colaborării româno-italiene din interbelic, am fost obligați să ne uităm identitatea și să intrăm în a doua parte a veacului scurs spre străfundurile dictaturii comuniste impusă de modelul sovietic. Acestei triste moșteniri îi este dedicat în Anuar studiul profesoarei Grazia Marchianò, urmărind unul dintre marile spirite românești, sacrificat pe această cale nefirească, Ioan Petru Culianu. Afișând cu onestitate protestul său, Culianu a trebuit în final să se refugieze în lumea occidentală unde și-a găsit apreciere, foarte adesea între intelectuali italieni. Refuzat și urmărit în țară și de asemenea în afară, de aceleași forțe ale întunericului, ilustrul savant român, dispărut prea devreme în condiții neelucidate, a rămas și azi, la douăzeci de ani de la părăsirea cercului de prieteni, o figură prea puțin cunoscută și cinstită de noile generații ale României. Forța simbolului său este și rămâne unică.

În același timp cu drama exemplului lui Ioan Petru Culianu de după negrul an 1948 – prea puțin prezentat în istoriografia actuală ca fundamental în instaurarea dictaturii, în România supusă terorii importate, se trecea la formarea grupărilor de aserviți, puși să instaureze un model economic utopic și politic, cu deformări sociale, culturale, religioase, fără cinste, onoare și respect pentru trecut, prin recrutarea cadrelor Partidului Muncitoresc Român, o adevărată antiselecție pe scara valorilor. Bogdan Ivașcu cu energia tânărilor cercetători, dornic de cunoaștere ne aduce un aport definitoriu prin analiza sa.

În intenția de a oferi o paralelă între evoluția agriculturii peisajului și patrimoniului între Italia și România după al doilea război mondial, l-am invitat pe cercetătorul Roberto Reali membru al Consiliului Național al Cercetării în Italia să ne prezinte conferința „Emilio Sereni și nașterea peisajului agrar italian”. Am dorit și am reușit să organizăm prezentarea la Facultatea de Geografie a Universității Babeș Bolyai, bucurându-ne de colaborarea domnului decan, profesorul Dănuț Petrea. Pentru studenți și profesori a fost o ocazie elocventă spre a cunoaște evoluția Italiei, care s-a deschis pe fondul tradiției preluând realizările științei și tehnologiei, fără a impune agresiunea asupra proprietății private. Migrație, tehnologizare, schimbări profunde, dar fără jalnica luptă de clasă de la noi din anii colectivizării. Efectele acestei perioade dramatice pot fi regăsite și azi în studiul lui Antonio Ricci dedicat analizei statistice profunde a migrației române din Italia, analizate la zi.

Gheorghe Mândrescu

Colaborarea statornică cu Laszlo Alexandru ne-a oferit o nouă incursiune în universul dantesc al lumii italiene prin publicarea conferinței sale „Cu Dante în Paradis”.

Conferențiar dr. Gheorghe Mândrescu
Directorul Institutului de Studii Italo-Român

L'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENI NELL'ANNO 2018

Il volume per l'anno 2018 fu dedicato al Centenario dalla nascita della Grande Romania dal desiderio di segnare l'importanza dell'anniversario e di una migliore conoscenza dell'intervallo trascorso. L'analisi degli eventi intorno e durante la Prima Guerra Mondiale ha goduto della possibilità d'introdurre nuove informazioni documentarie riguardanti l'impegno di una generazione di uomini politici determinanti per la definizione degli equilibri al momento della sparizione dei tre grandi imperi quali hanno dominato per secoli l'esistenza europea. La presentazione di alcune testimonianze sconosciute o pure deliberatamente non analizzate per decenni nella storiografia rumena asservita, testimonianze che si trovano negli archivi italiani, offrono al professor Alfredo Canavero l'opportunità di una ricca analisi dei rapporti politici e diplomatici romeno-italiani degli anni prima della conflagrazione.

A queste testimonianze del mondo decisionale si aggiungono la presentazione delle informazioni sulle migliaia di semplici partecipanti quali si sono sacrificati a nome di alcune aspirazioni nazionali, quali sono ricordati troppo poco con il doveroso rispetto. Lo studio di Ion Cârja sulla formazione della Legione Rumena, manifestazione bellissima di quelli che lontano dal paese, sulla terra d'Italia hanno desiderato compiere un'aspirazione di secoli, quale esisteva nelle anime di quelli che si trovavano a casa, ma anche di quelli che riposano in quella terra. A quest'ultimi, il professor Giuseppe Mazzaglia dedica l'impressionante studio riguardante i cimiteri nella lontana Sicilia. Ci offre prove da presentare alla giovane generazione per dirigerla, finalmente a dare prova dell'onore che le dobbiamo. Tengo sempre vivo il ricordo di una visita a Montecassino, dove arrivavano sempre bus con polacchi per onorare il sacrificio delle migliaia di caduti nella famosa battaglia. Credo che noi rumeni facciamo troppo poco per onorare quelli spariti e sparsi nella terra d'Europa.

Si unisce a quest'analisi anche Dennis Deletant con la conferenza sulla „Romania durante la Prima Guerra Mondiale e dopo” così utile oggi per la conoscenza della nostra storia nel mondo e dedicata agli studenti e ricercatori di Georgetown University.

Sempre ai pensieri intorno al Centenario della Grande Romania dedichiamo l'apparizione del volume „Pentru o nouă Europă a popoarelor. Scrierile lui Tomáš Garrigue Masaryk din perioada premergătoare și din timpul Primului Război Mondial”, (Per una nuova Europa dei popoli. Gli scritti di Tomáš Garrigue Masaryk prima e durante la Prima Guerra Mondiale, n. d. tr.) apparso sotto la cura e con un ampio studio introduttivo di novanta pagine e intitolato „Tomáš G. Masaryk e l'Europa delle piccole nazioni”

che appartiene al distinto professore dell'Università di Messina, membro nel Consiglio Scientifico del nostro Istituto, Pasquale Fornaro. La traduzione tramite una larga collaborazione appartiene alla nostra traduttrice Ioana Mândrescu. Con informazioni sulle realtà dell'ex impero Austro-Ungherese e implicitamente anche sui romeni, nello sviluppo degli eventi della Moldavia dell'anno 1918, dove Masaryk fu presente, il volume è anche un notevole sguardo visionario sull'Europa del futuro.

Il Centenario dalla Grande Unione del dicembre 1918 impone però anche l'analisi dei fatti trascorsi in questo intervallo quali ci hanno dato l'opportunità del grande salto verso la modernità, verso l'insegnamento della difficile lezione della democrazia, verso l'elevamento dei valori nazionali e in cui il rapporto con il mondo italiano ha avuto chiari punti di riferimento come sono stati la Scuola Rumena dell'Accademia di Romania di Roma. La via di quelle promozioni d'illustri rappresentanti dello spirito rumeno fu spezzata dal cambiamento brutale imposto dalle conseguenze della seconda Guerra Mondiale. Invece di continuare la via degli intellettuali formati anche come frutto della collaborazione rumeno – italiana del periodo interbellico, siamo stati obbligati di dimenticare la nostra identità e di entrare nella seconda parte del secolo verso le profondità della dittatura comunista imposta dal modello sovietico. A questa triste eredità è dedicato nell'Annuario lo studio della professoressa Grazia Marchianò seguendo uno dei grandi spiriti rumeni sacrificato in questa via innaturale, Ioan Petru Culianu. Mostrando con onestità il suo protesta Culianu ha dovuto finalmente rifugiarsi nel mondo occidentale dove ha trovato apprezzamento, spesso tra gli intellettuali italiani. Rifiutato e seguito nel paese e intanto fuori di esso, dalle stesse forze delle tenebre, l'illustre scienziato rumeno sparito troppo presto in circostanze non chiarite, è rimasto ancora oggi a vent'anni dopo aver lasciato la cerchia di amici, una figura poco conosciuta e onorata dalle nuove generazioni della Romania. La forza del suo simbolo è ed rimane unica.

Allo stesso tempo con il dramma dell'esempio di Ioan Petru Culianu dopo l'anno nero 1948 – troppo poco presentato nella storiografia attuale come fondamentale nell'istaurazione della dittatura, nella Romania sottoposta al terrore importato, si passava alla formazione dei gruppi di asserviti, messi a istaurare un modello economico e politico utopico, con deformazioni sociali, culturali, religiosi, senza onore e rispetto per il passato, attraverso il reclutamento del personale del Partito dei Lavoratori Rumeni, una vera antiselezione sulla scala dei valori. Bogdan Ivaşcu con l'energia del giovane ricercatore, desideroso di conoscere ci porta un contributo determinante tramite la sua analisi.

Nell'intenzione di offrire un parallelo tra l'evoluzione dell'agricoltura, del paesaggio e del patrimonio tra Italia e Romania dopo la Seconda Guerra Mondiale, abbiamo invitato il ricercatore Roberto Reali membro del Consiglio Nazionale della Ricerca in Italia di presentarci la conferenza „Emilio Sereni e la nascita del paesaggio agrario italiano”.

Abbiamo desiderato e ci siamo riusciti a organizzare la presentazione presso la Facoltà di Geografia dell'Università Babeş- Bolyai, godendo della collaborazione del signor preside, il professore Dănuţ Petrea. Per gli studenti e i professori si dimostrò una conoscenza eloquente dell'evoluzione dell'Italia quale si è aperta sullo sfondo della tradizione riprendendo i compimenti della scienza e tecnologia senza imporre l'aggressione sulla proprietà privata. Migrazione, tecnologizzazione, cambiamenti profondi, ma senza la patetica lotta di classe in Romania negli anni della collettivizzazione. Gli effetti di questo periodo drammatico si possono ritrovare anche oggi nello studio di Antonio Ricci dedicato all'analisi statistica profonda della migrazione romena dell'Italia contemporanea, analizzata fino ad oggi.

La collaborazione costante con Laszlo Alexandru continua con una nuova incursione nell'universo dantesco del mondo italiano attraverso la pubblicazione della sua conferenza „Con Dante in Paradiso“.

Conferenziere dr. Gheorghe Mândrescu
Direttore dell'Istituto di Studi Italo-Rumeni

STUDII / STUDI

Italia e Romania nel periodo della neutralità. Dai documenti diplomatici italiani

Alfredo Canavero*

Rezumat. Italia și România în timpul neutralității. Din documentele diplomatice italiene. Odată cu izbucnirea Primului Război Mondial Italia și România au ales neutralitatea, în ciuda faptului că aveau o alianță cu Austro-Ungaria. Poziția Italiei a influențat alegerea României al cărei rege era de origine germană și simpatiza cu Puterile Centrale. Președintele Consiliului Român, Ion Brătianu, dorea pentru viitor o înțelegere comună cu Italia și chiar a semnat la 23 septembrie 1914 un acord în acest sens. În schimb Italia a negociat intrarea sa în război alături de Antantă fără a face părtașă și România, fapt care l-a deranjat pe Brătianu. Opțiunea pentru a acționa în secret a fost decisă de ministrul de externe italian, Sidney Sonnino, care spre deosebire de mulți diplomați între care și reprezentantul italian la București, Carlo Fasciotti, nu înțelegea importanța de a ataca Austro-Ungaria din două direcții prin intrarea în război în același timp. Evoluția nesigură a luptelor care au urmat și înfrângerile ruse l-au determinat pe Brătianu să amâne intrarea în război a României, în ciuda presiunilor puterilor Antantei. Astfel alegerea României de a intra în război la sfârșitul lui august 1916 a fost considerată nefericită riscând existența României însăși.

Cuvinte cheie: Italia, România, alianță cu Austro Ungaria, neutralitate, documente diplomatice, Puterile Centrale, Brătianu, Sonnino, Fasciotti, imaginea Rusiei.

1. La comune scelta della neutralità

Allo scoppio della Prima Guerra Mondiale Italia e Romania rimasero neutrali, benché entrambe avessero un legame con le Potenze Centrali: l'Italia faceva parte della Triplice Alleanza dalla sua fondazione nel 1882, mentre la Romania aveva stipulato nel 1883 un trattato con l'Austria Ungheria, a cui aveva acceduto in seguito anche la Germania, e, nel

* Università degli Studi di Milano, Centro per gli Studi di Politica Estera e Opinione Pubblica. email: alfredo.canavero@unimi.it Alfredo Canavero (Milano 1948) a predat pentru mai mult de patruzeci de ani Istorie Contemporană la Universitatea de Studii din Milano. S-a ocupat de Istoria Italiei, de Istoria mișcării catolice și de Istoria Relațiilor Internaționale. Este secretar al Comisiei de Istoria Relațiilor Internaționale care este afiliată la Congresul Mondial al Științelor Istorice. A Publicat numeroase cărți și articole în reviste științifice. Dintre publicațiile sale amintim: *Alcide de Gasperi. Cristiano, democratico, europeo*, tradus în diferite limbi. Recent a publicat un manual universitar de *Storia Contemporanea* (Pearson, Milano, 2019).

1888, l'Italia¹. I trattati erano stati più volte rinnovati (da ultimo, rispettivamente, nel 1912 e 1913), ma, allo scoppio della guerra, tuttavia, tanto l'Italia che la Romania restarono neutrali, sostenendo che il *casus foederis* non esisteva: entrambi i trattati erano di carattere difensivo, mentre la guerra, sostennero Roma e Bucarest, era stata provocata dall'Austria Ungheria. Per di più i due governi non erano stati messi al corrente dell'ultimatum austriaco alla Serbia, che aveva scatenato il conflitto.

La scelta della neutralità fu particolarmente difficile per la Romania. Durante il Consiglio della Corona del 3 agosto 1914 il re Carol, tedesco di nascita, di un ramo della famiglia Hohenzollern, si era detto favorevole a scendere in campo a fianco delle Potenze Centrali, mentre tutti gli altri partecipanti, con l'eccezione del principe ereditario e del conservatore Petre P. Carp, si erano pronunciati per la neutralità². D'altra parte, la pubblica opinione romena era decisamente orientata contro l'Austria Ungheria, che deteneva la Transilvania e la Bucovina, e parteggiava per le potenze della Triplice Intesa³.

La decisione dell'Italia di restare neutrale aveva giocato un ruolo non indifferente nella scelta della Romania⁴. La notizia della neutralità italiana era infatti giunta nel pieno della discussione al Consiglio della Corona e aveva orientato nello stesso senso la scelta romena⁵. Benché le ragioni giuridiche della decisione fossero simili, ve ne erano altre proprie della Romania, come scriveva il ministro italiano a Bucarest, Carlo Fasciotti:

1) la popolazione è contraria all'Austria Ungheria; 2) il rischio per la Romania è troppo grave e sproporzionato ai possibili vantaggi; 3) l'esercito, essendo mancato un congruo preavviso, non è pronto⁶.

Come si è appena detto, l'Inviato straordinario e ministro plenipotenziario italiano a Bucarest era il barone Carlo Fasciotti⁷, stretto collaboratore del ministro degli esteri Antonino di Sangiuliano. Fasciotti tenne costantemente al corrente Roma delle pressioni

¹ Cfr. L. Cialdea, *L'intervento romeno nella guerra mondiale (Giugno 1914 – Agosto 1916): La crisi di Sereievo e lo scoppio della guerra*, in «Annali di Scienze Politiche», 1940, n. 3–4, pp. 89–90.

² Cfr. V. Alexandrescu, *Romania in World War I*, Military Publishing House, Bucharest 1985, p. 11. Cfr. anche C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Sinaia, 3 agosto 1914, in DDI, V serie, vol. I, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1954, p. 16.

³ Cfr. D. Preda, *La Roumanie et l'Entente. 1916–1917*, Cavallioti, Bucarest 2017, pp. 2–3.

⁴ Cfr. C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Sinaia, 3 agosto 1914, in DDI, V serie, vol. I, cit., p. 16 e A. Di Sangiuliano a A. Salandra, Roma, 4 agosto 1914, *ibidem*, p. 31.

⁵ Cfr. L. Cialdea, *L'intervento romeno nella guerra mondiale*, cit., pp. 131–132.

⁶ C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Sinaia, 3 agosto 1914, in DDI, V serie, vol. I, cit., p. 16.

⁷ Carlo Fasciotti rappresentò l'Italia a Bucarest dal 1911 fino al 1919. La sua biografia in P. MENGARELLI, *Fasciotti, Carlo*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 45, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1995, pp. 224–226.

«inaudite» esercitate da Austria Ungheria, che minacciava l'eventualità di una aggressione bulgara, e soprattutto Germania su re Carol perché intervenisse⁸. D'altra parte, anche le potenze dell'Intesa fecero insistenti pressioni per indurre Bucarest a entrare in guerra dalla loro parte⁹. La Russia, d'accordo con Gran Bretagna e Francia, prometteva ingrandimenti territoriali nei territori austro-ungarici abitati da romeni, vale a dire in Transilvania e Bucovina, ma anche una rettifica di confine in Bessarabia¹⁰. L'Intesa poteva ovviamente promettere molto, dal momento che si trattava di territori non suoi. Al contrario l'Austria Ungheria poteva soltanto offrire la Bessarabia russa.

La corte romana e i circoli governativi, però, temevano tanto le rappresaglie degli Imperi centrali in caso di loro vittoria, quanto una invasione russa. In queste circostanze, la scelta della neutralità era giudicata la migliore. In ogni caso, l'esercito fu messo in stato di allerta per ogni eventualità.

Fasciotti pensava che fosse utile per l'Italia stringere accordi con la Romania per prendere una posizione comune. Riteneva però che l'iniziativa dovesse partire da Bucarest, per evitare di irritare la Germania¹¹. Di Sangiuliano era d'accordo, ma la difficoltà, avvertiva Fasciotti, derivava dalla posizione del re, favorevole alla guerra assieme all'Austria Ungheria, in netto contrasto con l'opinione del governo, favorevole alla neutralità¹².

Dal canto suo, il primo ministro romeno, Ion Brătianu, leader del Partito Nazionale Liberale (PNL), era molto interessato all'atteggiamento italiano ed ebbe numerosi incontri con Fasciotti, affermando che il comportamento della Romania era strettamente legato a quello dell'Italia. Fasciotti, tuttavia, temeva che nell'eventualità di importanti vittorie austro-ungariche, la Romania avrebbe finito per entrare in guerra a fianco degli Imperi centrali¹³. Pertanto, nelle sue conversazioni con politici romeni, Fasciotti non mancava mai di consigliare il mantenimento della neutralità. La cosa irritò l'Austria Ungheria e Sangiuliano dovette invitare il rappresentante italiano a una maggiore cautela¹⁴.

Fu però Brătianu il 10 settembre, dopo che i russi avevano occupato Leopoli e gran parte della Bucovina austriaca, a prendere l'iniziativa per concordare un atteggiamento comune italo-romeno.

⁸ Cfr. C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Sinaia, 4 agosto 1914, in DDI, V serie, vol. I, cit., p. 32.

⁹ C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Sinaia, 17 agosto 1914, *ibidem*, p. 172.

¹⁰ A. Carloti a A. Di Sangiuliano, Pietroburgo, 11 agosto 1914, *ibidem*, p. 102. Cfr. anche C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Bucarest, 8 settembre 1914, *ibidem*, p. 352. Per l'atteggiamento della Russia in questi giorni cfr. L. Cialdea, *Gli Imperi Centrali alla riconquista della Romania. L'accordo russo romeno per la neutralità (Agosto-Dicembre 1914)*, in «Annali di scienze politiche», 1941, n. 1-4, pp. 1-3.

¹¹ C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Sinaia, 4 agosto 1914, in DDI, V serie, vol. I, cit., p. 35.

¹² C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Sinaia, 9 agosto 1914, *ibidem*, p. 88.

¹³ C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Sinaia, 10 agosto 1914, *ibidem*, p. 91.

¹⁴ A. Di Sangiuliano a C. Fasciotti, Roma, 15 agosto 1914, *ibidem*, p. 146.

Non posso dirvi certo, egli [Brătianu] ha aggiunto, che noi faremo in ogni cosa tutto quello che farete voi ma vi posso però assicurare che manterrò il più stretto segreto su tutte le comunicazioni che sarete per farmi e che contegno dell'Italia avrà grandissima influenza sul nostro.

Confido quindi, egli ha concluso, che l'Italia quando lo crederà utile non esiterà [a] entrare in conversazioni con noi per la neutralità, la mediazione o qualsiasi altra decisione giacché sarebbe vero errore lasciare perdere, per non esserci intesi in tempo utile, una buona occasione di giovare ai nostri Paesi.¹⁵

Sangiuliano, che capiva l'importanza di una posizione comune con la Romania, fu molto lieto di questa presa di posizione e invitò Fasciotti a ribadire che l'Italia avrebbe mantenuto la neutralità, «se nessun interesse italiano sarà minacciato»¹⁶. Il rappresentante italiano a Bucarest voleva però che si giungesse a un impegno formale, ritenendo che l'accordo con la Romania avrebbe reso più forte la posizione dell'Italia nelle conversazioni che dovevano svolgersi a Londra con le potenze dell'Intesa. Come scriveva il ministro degli esteri a Salandra

Da un canto, se noi stipuliamo l'accordo colla Romania prima di quello di Londra, ci presentiamo a Londra più forti; dall'altro un'indiscrezione potrebbe avere conseguenze gravi; sto escogitando un mezzo di salvar capra e cavoli, e probabilmente gioverà che domani ne parliamo noi tre, tu, De Martino ed io¹⁷.

Dal canto suo Fasciotti proponeva un accordo su queste basi:

1) impegno reciproco di non uscire dalla neutralità senza un preavviso di otto giorni; 2) impegno reciproco di comunicare le proposte ricevute o che saranno per ricevere i due Governi così dai due Imperi come dalla Triplice Intesa o da una qualsiasi altra Potenza pel mantenimento della neutralità, per la mediazione, per l'uscita dalla neutralità o per qualsiasi altro argomento che abbia attinenza alla presente guerra; 3) esame della situazione, via via che essa vada modificandosi, per vedere se essa comporti la necessità di più concreti accordi per la condotta da tenersi dai due Stati; 4) senza assumere fin da ora l'impegno di agire nello stesso modo, i due Stati riconoscono che, dati i loro tradizionali rapporti e l'analogia della loro situazione di fronte alla presente guerra, è grandemente da desiderare che essi in ciascuna delle eventualità indicate al n. 2 (agiscano) nello stesso modo.¹⁸

Di Sangiuliano, udito il parere del presidente del Consiglio Salandra e del re, approvò l'accordo, con l'eccezione del secondo punto, che veniva limitato a un costante scambio

¹⁵ C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Bucarest, 10 Settembre 1914, *ibidem*, p. 370.

¹⁶ A. Di Sangiuliano a C. Fasciotti, Roma, 13 Settembre 1914, *ibidem*, p. 387.

¹⁷ A. Di Sangiuliano a A. Salandra, Roma, 19 Settembre 1914, *ibidem*, p. 435

¹⁸ C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Bucarest, 17 Settembre 1914, *ibidem*, pp. 419-420.

di opinioni, ma senza l'impegno di reciproche comunicazioni¹⁹. Il 23 settembre l'accordo italo-romeno fu firmato da Fasciotti e Brătianu²⁰. Doveva essere tenuto assolutamente segreto, tanto che solo due settimane dopo l'ambasciatore italiano a Parigi, Tommaso Tittoni, ne fu informato «a titolo strettamente personale e coll'impegno del più assoluto segreto verso chicchessia»²¹.

La notizia dell'accordo (o almeno il sospetto che tale accordo fosse stato sottoscritto) irritò la Russia, che sperava nell'intervento rapido di Romania e Italia²². Le pressioni russe sulla Romania si accentuarono e Bucarest acconsentì alla firma di una convenzione segreta (1° Ottobre 1914), con la quale la Russia riconosceva l'interesse romeno a ottenere le regioni abitate da romeni e possedute dall'Austria Ungheria, mentre dal canto suo la Romania si impegnava a mantenere una amichevole neutralità nei confronti della Russia²³.

2. Le incertezze di Sonnino

Nelle prime settimane dell'ottobre 1914 scomparvero due dei protagonisti, il re Carol di Romania, il giorno 10, e Antonino di Sangiuliano, il 16. Al trono romeno salì Ferdinando, nipote di Carol, anch'egli di origine tedesca, sposato con Maria d'Edimburgo, nipote della regina Vittoria d'Inghilterra e simpatizzante per l'Intesa. L'influenza dell'affascinante e tenace regina Maria si rivelò fin da subito determinante.

Ancora prima che Carol fosse morto, la principessa Maria era considerata a Corte come l'elemento più attivo delle tendenze intesofile che, non appena assunta al trono, non esitò a mettere in azione presso il consorte e gli altri uomini politici ancora fedeli agli Imperi centrali.²⁴

Si rafforzò allora il partito favorevole alla neutralità e neppure l'entrata in guerra della Turchia a fianco degli Imperi centrali (29 ottobre) mutò la posizione romena. Il timore per la presenza della flotta turca nel Mar Nero di fronte alle coste romene e l'incerta posizione (per non dire indecifrabile) della Bulgaria frenavano, nonostante le insistenze della regina, ogni progresso del partito della guerra assieme all'Intesa.

¹⁹ A. Di Sangiuliano a C. Fasciotti, Roma, 21 Settembre 1914, *ibidem*, pp. 450–451.

²⁰ C. Fasciotti a A. Di Sangiuliano, Bucarest, 22 Settembre 1914, *ibidem*, pp. 455–456.

²¹ A. Di Sangiuliano a T. Tittoni, Roma, 5 Ottobre 1914, *ibidem*, p. 531. Ma già il 3 ottobre la notizia era giunta a Poincaré: R. Poincaré, *Au service de la France. Neuf années de souvenirs*, vol. V, Plon, Paris 1929, p. 346: «Nous savons de source secrète et sûre qu'il est intervenu une convention entre la Roumanie et l'Italie et que ces deux puissances ne sortirons de la neutralité qu'après s'être consultées et concertées».

²² A. Carlotti a A. Di Sangiuliano, Pietrogrado, 27 Settembre 1914, *ibidem*, p. 486.

²³ Cfr. V. Alexandrescu, *Romania in World War I*, cit., p. 13. Cfr. anche L. Cialdea, *Gli Imperi Centrali alla riconquista della Romania*, cit., pp. 45–47.

²⁴ *Ibidem*, p. 25.

In Italia, intanto, Sydney Sonnino era stato chiamato il 5 novembre alla carica di ministro degli esteri al posto di Sanguiliano. Il nuovo ministro confermò l'accordo del 23 settembre e chiese a Fasciotti di mantenere gli stretti rapporti intessuti col governo romeno²⁵. Sonnino avrebbe anche desiderato che Romania e Bulgaria si accordassero fra loro per una posizione comune, suggerendo che la Romania cedesse una parte della Dobrugia a Sofia²⁶. Fasciotti si rendeva però conto che i rapporti tra Bucarest e Sofia erano ancora cattivi, risentendo della guerra balcanica dell'anno precedente²⁷. Era quindi inutile, a suo avviso, chiedere sacrifici territoriali alla Romania, a meno che l'Italia non desiderasse un comune ingresso in guerra. In quel caso il sacrificio territoriale sarebbe ben stato compensato dagli acquisti a spese di un'Austria sconfitta. Per il momento, concludeva Fasciotti, si poteva solo lavorare perché i due paesi balcanici avessero buone relazioni²⁸.

Il 14 novembre Fasciotti ebbe il primo colloquio col nuovo re, che si espresse con grande simpatia nei confronti dell'Italia. Riferendo lo svolgimento del colloquio a Sonnino, così Fasciotti concludeva:

Impressione complessiva da me riportata dall'udienza reale è che il Re Ferdinando nel suo intimo segue col cuore le sorti della Germania ma che non opporrà alcuna resistenza a tutto ciò che, pur non costituendo un'avventura, sarà richiesto dal sentimento popolare e dai supremi interessi del Paese e della Dinastia.²⁹

Effettivamente i sostenitori dell'intervento stavano riprendendo vigore nel paese e reclamavano che la Romania andasse in aiuto della Serbia, senza tuttavia trovare ascolto in Brătianu, su cui faceva pressioni la Russia. La Romania, d'altronde, non sarebbe stata militarmente pronta prima del marzo 1915 e comunque, secondo l'opinione di Fasciotti, solo una grande se non decisiva vittoria della Russia avrebbe convinto la Romania a intervenire³⁰. Il primo ministro romeno, d'altra parte, era preoccupato per le sorti della Serbia. Se questa fosse stata sconfitta definitivamente, essendo la Bulgaria sempre più vicina all'Austria Ungheria, la Romania si sarebbe trovata circondata dagli Imperi centrali. In quel caso diveniva essenziale per Bucarest un'azione comune con l'Italia per contrastare l'Austria.

²⁵ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 15 Settembre 1915, in S. Sonnino, *Carteggio 1914/1916*, Laterza, Bari-Roma 1974, p. 68.

²⁶ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 13 Novembre 1914, in DDI, serie V, vol. II, Istituto Poligrafico e zecca di Stato, Roma 1984, p. 165.

²⁷ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 15 Novembre 1914, *ibidem*, p. 173.

²⁸ *Ibidem*, p. 174. Cfr. anche F. Cucchi a S. Sonnino, Sofia, 19 Novembre 1914, *ibidem*, p. 200.

²⁹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 14 Novembre 1914, *ibidem*, p. 168.

³⁰ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 30 Novembre 1914, *ibidem*, p. 252.

Intanto la regina Maria, che aveva espresso il desiderio di incontrare il rappresentante italiano, ebbe con Fasciotti una importante conversazione il 15 dicembre. Essa affermò che il re era sempre meno convinto del successo tedesco e che lei lavorava perché accettasse l'idea di entrare in guerra dalla parte dell'Intesa. La regina desiderava che l'Italia e la Romania continuassero a «stare più uniti che sia possibile»³¹.

Questo era anche il desiderio di Brătianu, che proponeva di dare «ulteriore svolgimento» all'accordo del 23 settembre³². Il presidente del Consiglio era convinto che alla fine della guerra l'Austria Ungheria sarebbe stata smembrata e riteneva che Italia e Romania dovessero intavolare più concrete trattative, per precisare la loro parte nell'eventualità di tale smembramento³³.

Anche il re Ferdinando, all'oscuro dell'accordo del 23 Settembre, desiderava uno stretto contatto con l'Italia. Trasmettendo al ministero degli esteri un amichevole messaggio del re Ferdinando a Vittorio Emanuele III, Fasciotti sottolineava l'importanza di dare una rapida risposta, suggerendo che nel messaggio si dicesse che il re poteva parlare «francamente» con il rappresentante italiano³⁴. Il 29 dicembre Fasciotti fu ancora ricevuto dal re, che gli manifestò il desiderio di avere più strette relazioni con l'Italia³⁵.

Sonnino riteneva però prematuro andare oltre gli accordi del settembre e accolse tiepidamente le insistenze romene per un più stretto contatto con l'Italia³⁶. Su questa linea era anche il presidente del Consiglio Salandra, che riteneva utile il contatto con Brătianu, ma senza che gli fossero comunicate «le nostre intenzioni più riservate»³⁷.

Fasciotti riferì la posizione del governo italiano a Brătianu, che ne fu profondamente deluso. Egli vi vide, non senza ragione, una mancanza di fiducia nei suoi confronti e affermò che

se le due Potenze dovessero agire separatamente in un così grave frangente crollerebbero i progetti da lui formati per una azione concorde anche in avvenire, ed i loro reciproci rapporti diverrebbero relazioni se non di ostilità almeno di indifferenza³⁸.

Altrettanto deluso fu Fasciotti, il quale chiese a Sonnino di essere dettagliatamente informato di cosa stava progettando il governo italiano, pronto a dimettersi se non fosse stato ascoltato.

³¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 15 Dicembre 1914, *ibidem*, p. 328–330.

³² C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 21 Dicembre 1914, *ibidem*, p. 374.

³³ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 30 Dicembre 1914, *ibidem*, p. 428.

³⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 23 Dicembre 1914, *ibidem*, p. 387.

³⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 29 Dicembre 1914, *ibidem*, pp. 424–425.

³⁶ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 8 Gennaio 1915, *ibidem*, p. 480.

³⁷ A. Salandra a S. Sonnino, Roma, 27 novembre 1914, in S. Sonnino, *Carteggio 1914/1916*, cit., p. 73.

³⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 9 Gennaio 1915, in DDI, serie V, vol. II, cit., p. 487.

Se R. Governo reputa che io non meriti tale prova di fiducia -scrisse a Sonnino all'inizio di gennaio- prego V. E. voler sottoporre a S. M. il Re le mie dimissioni.³⁹

Sonnino rispose confermando la fiducia del governo in Fasciotti, invitandolo a manifestare a Brătianu che i sentimenti dell'Italia verso la Romania restavano invariati, ma ribadendo che riteneva prematuro andare oltre gli accordi del 23 settembre⁴⁰. Dal canto suo Brătianu era convinto che la guerra sarebbe finita presto e temeva che l'Italia si servisse dell'amicizia romana per aumentare il suo prestigio di fronte ai belligeranti, ma, una volta raggiunti i suoi scopi, non si occupasse più della Romania. Per tale ragione insisteva per un rafforzamento dell'accordo del 23 settembre⁴¹. Come scriveva Sonnino a Salandra, «la Rumenia si va irritando contro di noi, perché suppone che stiamo trattando per solo conto nostro»⁴².

Le insistenze di Brătianu, preoccupato anche per l'arrivo a Roma di von Bülow⁴³, fornirono a Fasciotti l'occasione per chiedere ancora una volta di essere informato di tutto quello che poteva permettergli di svolgere con successo la propria missione⁴⁴. Brătianu, anche per questioni di politica interna, divenne sempre più insistente e arrivò chiedere se nel caso di un attacco austro-ungarico alla Romania, l'Italia avrebbe riconosciuto il *casus foederis* a norma del trattato del 1883, a cui l'Italia aveva acceduto, come si è accennato, nel 1888⁴⁵. Sonnino rispose che di *casus foederis* non si poteva parlare, ma introdusse anche un altro motivo per il mancato accoglimento della richiesta: le forze armate italiane non sarebbero state pronte prima della fine di febbraio o anche dopo, cosa che sconsigliava di prendere altri impegni⁴⁶.

Noi -scriveva Sonnino a Fasciotti il 26 gennaio- perduriamo nel proposito di concordare la nostra eventuale azione con la Romania, ma non potendo conseguire una sufficiente preparazione minima militare prima della fine di marzo non riteniamo, nel rapido avvicinarsi degli avvenimenti, poter oggi concretare utilmente alcuna intesa positiva e precisa.⁴⁷

³⁹ *Ibidem, ibi.*

⁴⁰ S. Sonnino a C. Fasciotti, 10 Gennaio 1915, *ibidem*, pp. 492-493.

⁴¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 12 Gennaio 1915, *ibidem*, p. 504.

⁴² S. Sonnino a A. Salandra, Roma, 23 Gennaio 1915, in S. Sonnino, *Carteggio 1914/1916*, cit., p. 162.

⁴³ Sulla missione di Bülow cfr. A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana: 1914-1915*, Il Mulino, Bologna 1971.

⁴⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 12 Gennaio 1915, in DDI, serie V, vol. II, cit., p. 505.

⁴⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 23 Gennaio 1915, *ibidem*, pp. 566-567.

⁴⁶ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 24 Gennaio 1915, *ibidem*, pp. 572-573.

⁴⁷ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 26 Gennaio 1915, *ibidem*, p. 589.

La risposta di Sonnino fu molto male accolta da Brătianu, che si lasciò andare «ad amare recriminazioni», accusando l'Italia di abbandonare la Romania in caso di una aggressione da parte dell'Austria Ungheria.

Egli -riferì Fasciotti a Sonnino- non aveva mai cercato e non cercava di spingere l'Italia ad una guerra intempestiva, ma solamente di stringere con essa delle intese tali da garantire ad entrambi i contraenti, con mezzi pacifici o bellicosi a seconda delle circostanze. quello sviluppo nazionale a cui potevano avere diritto; ora però, egli ha ripetuto, si tratta di provvedere ad un fatto indipendente dalla volontà della Romania, e cioè ad una eventuale aggressione da parte Austria-Ungheria, ed egli reputa che una durevole azione pienamente concorde tra i due paesi, quale egli la sperava, diverrebbe impossibile anche in avvenire se essi non si dessero almeno grossi affidamenti di intervenire l'uno in favore dell'altro, quando uno di essi venisse aggredito.⁴⁸

Preoccupato che l'Italia potesse perdere le posizioni ottenute a Bucarest, Sonnino si decise allora ad accettare un nuovo impegno «di reciproca azione solidale pel caso di una aggressione non provocata per parte di una terza potenza»⁴⁹. Fasciotti inviò subito a Sonnino uno schema di accordo che riprendeva nella sostanza quello del 23 settembre. In caso di aggressione di una terza potenza, Italia e Romania s'impegnavano ad agire «solidairement pour leur défense commune» e a tenersi in stretto contatto al manifestarsi della possibilità dell'aggressione. L'accordo doveva essere assolutamente segreto e avrebbe avuto la durata di sei mesi⁵⁰.

Sonnino lo approvò con alcune modifiche. Ne ridusse da sei a quattro mesi la durata e citò espressamente l'Austria Ungheria come il potenziale aggressore, mentre Fasciotti aveva genericamente parlato di «terza potenza»⁵¹. L'accordo fu accettato dal re Ferdinando e da Brătianu e firmato il 6 febbraio⁵².

3. «L'Italia non deve e non può entrare in guerra se non insieme alla Romania»

Si facevano intanto sempre più pressanti i tentativi dei belligeranti per trascinare la Romania in guerra dalla loro parte. Per l'Intesa agiva in particolare la Russia, mentre era la Germania a muoversi per le Potenze centrali, facendo anche correre la voce di un prossimo intervento dell'Italia a fianco di esse. Tali voci erano prese sul serio in alcuni ambienti, tanto che Leonida Bissolati, uno dei principali leader dell'interventismo democratico, si premurò di chiedere a Sonnino se fosse sicuro della lealtà di Fasciotti alle direttive

⁴⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 27 Gennaio 1915, *ibidem*, pp. 592–593.

⁴⁹ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 29 Gennaio 1915, *ibidem*, p. 607.

⁵⁰ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 31 Gennaio 1915, *ibidem*, pp. 615–616.

⁵¹ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 3 Febbraio 1915, *ibidem*, pp. 629–630.

⁵² C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 6 Febbraio 1915, *ibidem*, pp. 645–646.

del ministero. «Mi si assicura -scriveva Bissolati- ch'egli fa colà il gioco tedesco»⁵³. Le voci messe in giro ad arte da tedeschi e austriaci non cessarono. Dal canto suo, anche Brătianu dovette smentire che ci fossero in corso colloqui con le Potenze centrali e prometteva di tenere al corrente l'Italia. Fasciotti temeva però che eventuali vittorie militari delle Potenze centrali inducessero la Romania a passare dalla loro parte⁵⁴.

Mentre ormai si andava sempre più chiarendo la posizione dell'Italia a favore dell'Intesa, l'importanza degli accordi con la Romania aumentava. L'ambasciatore italiano a Parigi, Tommaso Tittoni, scrisse confidenzialmente a Sonnino che «in nessun caso l'Italia deve dichiarare la guerra se la Romania non la dichiara insieme ad essa. L'entrata in campagna senza la Romania sarebbe a mio avviso un grave errore»⁵⁵. Tenendo conto dell'autorevole opinione di Tittoni, Sonnino scrisse a Salandra che occorreva muoversi in questo senso, contemporaneamente o anche prima dei colloqui di Londra con le potenze dell'Intesa⁵⁶ e subito dopo a Fasciotti perché riprendesse i colloqui con la Romania per una linea comune, «approssimandosi il giorno in cui potremmo considerare come giunta a buon punto la nostra preparazione militare».

Fasciotti fu incaricato di sottoporre a Brătianu il quesito:

Dato che l'Italia si risolvesse ad entrare in campo contro l'Austria-Ungheria non più tardi della fine di aprile prossimo potrebbe essa in tale eventualità contare sicuramente sopra una contemporanea azione vigorosa della Romania nello stesso senso?⁵⁷

Brătianu fu lietissimo della richiesta italiana, ma chiese qualche giorno di tempo per dare una risposta più precisa⁵⁸. Due giorni dopo, il 23 febbraio, Brătianu disse a Fasciotti che il governo romeno era «deciso, nel caso di un'azione italiana, ad intraprendere simultaneamente e con ogni vigore anche la propria azione», attendendo dall'Italia proposte più precise «circa la possibile data e le modalità di questa entrata in azione»⁵⁹.

Al di là della risposta ufficiale, tuttavia, il presidente del Consiglio romeno, prendeva tempo e non precisava la data in cui la Romania sarebbe stata pronta dal punto di vista militare. Fasciotti suggeriva di dare informazioni «franche ed esaurienti» a Brătianu, non potendosi pretendere che Bucarest seguisse l'Italia al buio, «senza sapere dove, con chi, ed in quali condizioni lo conduciamo».

⁵³ L. Bissolati a S. Sonnino, Roma, 11 febbraio 1915, *ibidem*, p. 667. Sulle possibilità di accordi dell'Italia con le Potenze Centrali cfr. anche G. Avarna a S. Sonnino, Vienna, 10 Febbraio 1915, *ibidem*, pp. 661-662.

⁵⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 12 Febbraio 1915, *ibidem*, p. 675.

⁵⁵ T. Tittoni a S. Sonnino, Parigi, 18 Febbraio 1915, *ibidem*, p. 701.

⁵⁶ S. Sonnino a A. Salandra, Roma, 19 febbraio 1915, *ibidem*, p. 705.

⁵⁷ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 19 Febbraio 1915, *ibidem*, p. 707.

⁵⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 21 Febbraio 1915, *ibidem*, p. 717.

⁵⁹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 23 Febbraio 1915, *ibidem*, p. 731.

Una prudente franchezza e lealtà costituirà un'ottima base per le ulteriori relazioni italo-romene non solo, ma in generale per quei rapporti tra grandi potenze e potenze minori che finora l'Italia non ha potuto o saputo stabilire.⁶⁰

Sonnino, che evidentemente non riponeva molta fiducia in Fasciotti e ancor meno nella discrezione di Brătianu, rispose che l'Italia non aveva «preso impegni con nessuno e non ha nemmeno iniziato finora trattative concernenti un'eventuale entrata in campagna con nessuno Stato all'infuori della Rumenia»⁶¹. Sonnino non diceva la verità, in quanto da tempo l'Italia aveva in corso trattative tanto con l'Austria Ungheria che con le potenze dell'Intesa, ma non voleva che la Romania ne fosse informata. Come scrisse Luigi Albertini,

Sonnino, preoccupato solo di mantenere il segreto, e forse ripromettendosi maggiori risultati in una contrattazione da solo, pur credendo all'intervento romeno come se questo fosse assicurato per il solo fatto dell'intervento italiano, nulla più disse a Bucarest.⁶²

Anche Fasciotti era convinto che la Romania sarebbe comunque entrata in guerra dalla parte dell'Intesa, assieme all'Italia⁶³. Lo stesso re Ferdinando, di fronte alle insistenze dei rappresentanti degli Imperi centrali, che si erano detti disponibili a trattative per compensi da dare alla Romania in cambio del suo ingresso in campo dalla loro parte, aveva risposto che il massimo che potevano sperare era il mantenimento della neutralità⁶⁴. Fasciotti conosceva però molto bene Brătianu e riteneva che si sarebbe lasciato guidare solo «da considerazioni egoistiche» sul momento dell'entrata in guerra. Invitava quindi Roma a decidere esclusivamente sulla base delle proprie esigenze, convinto che la Romania si sarebbe adeguata. Chiedeva però che si comunicasse in tempo utile il giorno dell'entrata in guerra, ottimisticamente sicuro che «qualunque cosa dica ora Brătianu, nello stesso tempo anche le truppe romene entreranno in campagna»⁶⁵.

Intanto, ai primi di marzo, il governo italiano presentò alla Gran Bretagna le condizioni sulla cui base l'Italia sarebbe entrata in guerra, pur proseguendo i contatti con l'Austria Ungheria per eventuali compensi in base all'articolo VII della Triplice Alleanza. Verso la metà del mese si intensificarono le voci che Italia e Austria Ungheria avevano iniziato a trattare sulla base di compensi territoriali in cambio della neutralità⁶⁶. La voce

⁶⁰ *Ibidem*, p. 732.

⁶¹ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 25 Febbraio 1915, *ibidem*, p. 737.

⁶² L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Parte II, vol. I, Zanichelli, Bologna 1951, p. 486.

⁶³ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 26 Febbraio 1915, in DDI, Serie V, vol. II, cit., pp. 744-745.

⁶⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 2 Marzo 1915, *ibidem*, p. 763.

⁶⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 3 Marzo 1915, DDI, serie V, vol. III, pp. 6-7.

⁶⁶ Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 12 marzo 1915, *ibidem*, p. 68 e C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 12 marzo 1915, *ibidem*, pp. 68-69.

preoccupò molto re Ferdinando e il suo presidente del Consiglio e Fasciotti, incaricato da Sonnino, dovette smentire decisamente che l'Italia avesse concluso accordi con l'Austria Ungheria⁶⁷. Riportando a Sonnino il compiacimento di Brătianu per la smentita, Fasciotti ne approfittò per

insistere sulla opportunità di tenere noi stessi informato questo Governo delle nostre trattative, che tanto gli vengono poi sempre comunicate dagli altri, anche per evitare che, un giorno o l'altro, esso si intenda con altri per suo conto, visto pure che l'interesse da ambedue la parti dimostrato a trattare colla Romania è per lo meno altrettanto grande di quello che si dimostra verso di noi.⁶⁸

Intanto il 20 marzo Sonnino informava i soli ambasciatori italiani a Parigi, Tittoni, e a Pietrogrado, Carlotti, che a Londra erano iniziate le conversazioni per l'entrata in guerra a fianco dell'Intesa, riassumendo anche i compensi che l'Italia richiedeva⁶⁹. Fasciotti, al pari degli altri rappresentanti diplomatici italiani, non fu informato.

Mentre i colloqui dell'Italia con le potenze dell'Intesa si svolgevano a Londra, Brătianu incaricò il suo rappresentante in Gran Bretagna di far presente che la Romania sarebbe scesa in campo contemporaneamente all'Italia. Era quindi opportuno che le potenze dell'Intesa intavolassero trattative con l'Italia. Il ministro degli esteri inglese, Grey, si mostrò interessato, ma non fece cenno ai colloqui in atto⁷⁰. Sonnino fu piuttosto irritato di questo intervento, considerandolo né utile, né opportuno. Fece però ringraziare Brătianu per l'intenzione amichevole dell'operazione⁷¹. Contemporaneamente avvisò l'ambasciatore italiano a Londra, Imperiali, di essere assolutamente riservato con il rappresentante romeno, pur esternandogli sentimenti di simpatia⁷².

Per dimostrare l'amicizia della Romania, re Ferdinando trasmise a Fasciotti perché la inoltrasse a Sonnino, una relazione del governo tedesco che esaminava lo stato della guerra su tutti i fronti e dipingeva un quadro estremamente favorevole alle Potenze centrali, concludendo che la Romania dovesse entrare in campo dalla loro parte⁷³. Invece di trarre spunto dal gesto del re per rinsaldare i rapporti con la Romania, Sonnino si limitò a replicare dicendo che «il quadro dipinto dal Governo germanico dell'attuale situazione generale non ci sembra corrispondere alla realtà»⁷⁴.

⁶⁷ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 13 Marzo 1915, *ibidem*, p. 69, nota 1.

⁶⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 15 Marzo 1915, *ibidem*, p. 86.

⁶⁹ S. Sonnino a T. Tittoni, A. Carlotti e G. Imperiali, Roma, 20 Marzo 1915, *ibidem*, pp. 122–123.

⁷⁰ Cfr. G. Imperiali a S. Sonnino, Londra, 30 Marzo 1915, pp. 184–185 e C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 30 Marzo 1915, pp. 185–186.

⁷¹ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma 31 Marzo 1915, *ibidem*, p. 190.

⁷² S. Sonnino a G. Imperiali, Roma, 31 Marzo 1915, *ibidem*, p. 188.

⁷³ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 14 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 262–263.

⁷⁴ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 15 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 267–268.

Intanto la notizia dei colloqui italiani a Londra cominciò a circolare. Brătianu si lamentò con Fasciotti che il governo italiano lo teneva all'oscuro, nonostante le grandi manifestazioni di amicizia della Romania⁷⁵.

[Brătianu] ha aggiunto -riferiva Fasciotti a Sonnino- che credeva avere dato sufficienti prove di discrezione e di lealtà perché si abbia fiducia in lui e che trovava che il R. Governo avrebbe dovuto tener conto della necessità per la Romania, che ha dichiarato alla Triplice Intesa di subordinare il proprio contegno a quello dell'Italia, di essere informata nel corso delle trattative che possono avere influenza decisiva anche per essa⁷⁶.

Sonnino si decise solo allora ad informare ufficialmente Fasciotti che gli accordi di Londra non erano «ancora completi», ma si prevedeva prossima la loro conclusione e che l'entrata in guerra dell'Italia era prevista per la metà di maggio⁷⁷. «Brătianu non è stato punto soddisfatto»: così Fasciotti riferì a Sonnino l'esito del suo incontro col primo ministro romeno, risentito perché «da fonte russa» aveva avuto notizie più precise sui negoziati tra Italia e potenze dell'Intesa. Brătianu confidava che, prima di prendere accordi definitivi, l'Italia si consultasse con il governo rumeno. Fasciotti, dal canto suo, chiese a Sonnino di tenere conto delle «recriminazioni» di Brătianu, che aveva trovato molto risentito nei confronti dell'Italia⁷⁸. Sonnino rispose subito cercando di giustificare l'atteggiamento italiano e riconfermando che si era ormai vicini a un accordo con l'Intesa⁷⁹. Anche Tittoni invitò Sonnino a comunicare a Bucarest gli accordi con l'Intesa non appena questi fossero stati conclusi. «Come già ho detto più volte, -scriveva Tittoni- a me sembra che noi non dobbiamo iniziare le ostilità se non insieme con la Romania»⁸⁰.

L'Italia era indubbiamente interessata a che l'ingresso in guerra fosse contemporaneo a quello della Romania, ma Sonnino, ossessionato dalla segretezza, non volle informare Brătianu dello svolgimento dei colloqui di Londra. Certamente il primo ministro romeno voleva trarre i maggiori vantaggi dalla situazione e chiedeva che l'Italia non si impegnasse «in modo definitivo per l'entrata in campagna prima di esser assicurato che anche la Romania ha potuto intendersi con la Triplice Intesa», ma anche l'Italia avrebbe dovuto essere interessata a una entrata in guerra contemporanea della Romania, che avrebbe alleggerito la pressione austriaca sul fronte italiano.

Brătianu arrivò a suggerire che Italia e Romania stipulassero un trattato che le impegnava alla guerra contro l'Austria Ungheria (senza citare la Germania) e a non fare pace

⁷⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 14 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 261-262.

⁷⁶ *Ibidem*, *ivi*.

⁷⁷ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 15 Aprile 1915, *ibidem*, p. 270.

⁷⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 19 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 311-312.

⁷⁹ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma 20 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 316-317.

⁸⁰ T. Tittoni a S. Sonnino, Parigi, 20 Aprile 1915, *ibidem*, p. 316.

separata. Poi ciascuna delle due avrebbe regolato i suoi rapporti con l'Intesa. La Romania, secondo il parere di Fasciotti, cercava di avere dall'Italia il sostegno diplomatico che in precedenza aveva avuto dalla Germania. Suggeriva quindi di non trascurare i desideri della Romania, che alla fine della guerra avrebbe potuto avere un peso internazionale maggiore, raggiungendo «circa quindici milioni di abitanti»⁸¹. Anche il re Ferdinando fece pressioni su Fasciotti perché l'Italia si accordasse con la Romania prima di concludere definitivamente con l'Intesa⁸².

Sonnino cercò di giustificare con Fasciotti i motivi che avevano indotto l'Italia a trattare da sola, senza coinvolgere la Romania.

Non era né sarebbe ora praticamente possibile condurre trattative complessive abbracciando tutti i disparati problemi che interessano rispettivamente i due Stati, in primo luogo perché occorrerebbe a questo intento far precedere le trattative con le Potenze dell'Intesa da un particolareggiato accordo tra la Romania e l'Italia, che fissasse fino a quali limiti l'una o l'altra parte potesse spingere le proprie esigenze nelle svariate questioni da trattarsi, e inoltre perché i negoziati diventerebbero così vasti e difficili da non poter mai giungere a risultati definitivi.⁸³

Le frasi finali del messaggio di Sonnino relative all'importanza che l'Italia attribuiva ai rapporti con la Romania erano di circostanza e non potevano certo soddisfare i romeni.

4. Ma l'Italia fa da sé

Il 22 aprile Sonnino informò Fasciotti della prossima conclusione degli accordi di Londra. L'entrata in guerra era prevista attorno al 20 maggio; Sonnino sperava che per quella data anche la Romania avesse concluso le trattative con l'Intesa e potesse entrare in guerra contemporaneamente all'Italia⁸⁴. Informò quindi gli ambasciatori nelle capitali dell'Intesa sui rapporti con la Romania.

Quanto alla Romania al cui concorso simultaneo terremmo moltissimo, l'abbiamo già avvisata che sono in corso trattative e che ne riteniamo prossima la conclusione. Non abbiamo obiezioni a che Sir Ed. Grey faccia altrettanto da parte sua se ciò può facilitare le intelligenze delle tre Potenze colla Romania.⁸⁵

Quando seppe che l'Italia aveva pressoché concluso il suo accordo con l'Intesa senza tenere conto della Romania, Brătianu si lamentò duramente del comportamento di

⁸¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 21 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 333–334.

⁸² C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 20 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 317–318.

⁸³ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 20 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 316–317.

⁸⁴ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 22 Aprile 1915, *ibidem*, p. 338.

⁸⁵ S. Sonnino a T. Tittoni, A. Carloti e G. Imperiali, Roma, 22 Aprile 1915, *ibidem*, p. 339.

Roma. In questo modo, diceva, cadeva la possibilità «di una politica comune tra i due Paesi anche in avvenire»⁸⁶. Invano Fasciotti insisteva perché Sonnino tenesse conto delle esigenze della Romania, che si aspettava consistenti aumenti territoriali⁸⁷. Anche Salandra sollecitò il suo ministro degli esteri perché gli ambasciatori italiani cercassero di facilitare gli accordi della Romania con l'Intesa, ritenendo essenziale l'ingresso in guerra contemporaneo di Roma e Bucarest⁸⁸. Sonnino allora si convinse a dare istruzioni agli ambasciatori a Londra, Parigi e Pietrogrado di sostenere in ogni modo le richieste della Romania, pur ritenendo che queste fossero eccessive⁸⁹.

Il 26 aprile alle ore 15 l'ambasciatore italiano a Londra, Guglielmo Imperiali di Francavilla, firmò a nome del governo italiano il Patto di Londra, che impegnava l'Italia a entrare in guerra dalla parte dell'Intesa e ne dette subito comunicazione a Sonnino⁹⁰. Sonnino informò a sua volta gli ambasciatori a Pietrogrado e Parigi e chiese a Fasciotti di «darne notizia confidenziale» a Brătianu⁹¹. Brătianu, secondo quanto comunicò Fasciotti, fu molto deluso, ma si rassegnò e pregò il governo italiano di adoperarsi presso le potenze dell'Intesa perché sostenesse le richieste romene: «tutto il Banato fino al Theiss» e una buona parte della Bucovina⁹².

Come il corrispondente da Roma del «Corriere della Sera» scriveva al suo direttore, Luigi Albertini, Salandra e Sonnino non avevano posto come condizione della partecipazione italiana alla guerra la contemporanea partecipazione della Romania. «Ora si sono accorti dell'errore, e cercano di rimediarvi. Quale cecità!»⁹³. La diplomazia si mise in moto. Vittorio Emanuele scrisse una lettera allo zar, in cui si augurava che l'intervento dell'Italia avrebbe abbreviato la durata della guerra, aggiungendo che tale risultato si sarebbe raggiunto prima se assieme all'Italia fosse entrata in guerra la Romania e invitava lo zar a «voler accogliere le domande della Romania con la maggiore benevolenza facendo ad essa le più larghe concessioni possibili»⁹⁴. Trasmettendo il messaggio del re a Carlotti perché lo inoltrasse allo zar, Sonnino lo invitava a fare pressioni sul ministro degli esteri russo, Sazonov, perché Pietrogrado accettasse le richieste rumene⁹⁵. Anche Salandra insistette con Sonnino perché sollecitasse Carlotti a «prendersele un po' più

⁸⁶ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 24 Aprile 1915, *ibidem*, p. 351.

⁸⁷ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 24 Aprile 1915, *ibidem*, pp. 355–356.

⁸⁸ A. Salandra S. Sonnino, Roma, 25 Aprile 1915, *ibidem*, p. 363.

⁸⁹ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 25 Aprile 1915, *ibidem*, p. 366.

⁹⁰ G. Imperiali a S. Sonnino, Londra, 26 Aprile 1915, *ibidem*, p. 375.

⁹¹ S. Sonnino a A. Carlotti, M. Rispoli e C. Fasciotti, Roma, 27 Aprile 2015, *ibidem*, p. 383.

⁹² C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 28 Aprile 1915, *ibidem*, p. 389.

⁹³ A. Torre a L. Albertini, [Roma], 29 Aprile 1915, in L. Albertini, *Epistolario*, vol. I, *Dalla guerra di Libia alla Grande guerra*, a cura di O. Barié, Mondadori, Milano 1968, p. 347.

⁹⁴ S. Sonnino a A. Carlotti, Roma, 29 Aprile 1915, in DDI, Serie V, vol. II, cit., p. 397.

⁹⁵ *Ibidem*, *ivi*.

calda per la Rumenia»⁹⁶. Brătianu, dal canto suo, continuava a ripetere a Fasciotti che se le richieste romene, vale a dire tutto il Banato e la Bucovina fino al Pruth, non fossero state accettate, la Romania non sarebbe entrata in guerra⁹⁷. Ma Fasciotti era ancora convinto che la Romania sarebbe comunque entrata in guerra assieme all'Italia.

Ad ogni buon fine credo opportuno di ripetere che, qualunque cosa dica Brătianu, mi pare per lo meno difficile che egli possa riuscire ad impedire che la pubblica opinione romana imponga l'entrata in campagna al momento della nostra dichiarazione di guerra all'Austria-Ungheria.⁹⁸

Per premere ulteriormente sulla Romania, il 30 aprile Sonnino fece chiedere a Brătianu se non riteneva opportuno cominciare uno «scambio di idee militari»⁹⁹. Sollecitato da Salandra e Sonnino, Carlotti parlò varie volte con Sazonov per sostenere le richieste romene¹⁰⁰. Sazonov rispose a Carlotti che, anche sulla base dell'accordo stipulato il 1° ottobre 1914, era disposto a concedere i territori abitati da romeni, ma non poteva «far torto alla popolazione serba nel Banato ed alla russa in Bucovina; ciò che il Governo russo non potrebbe ammettere in alcun caso»¹⁰¹. Carlotti insistette ancora, ma si convinse che non si sarebbe riusciti a smuovere la Russia dalle sue posizioni.

Gran Bretagna e Francia, sollecitate dagli ambasciatori italiani, riconobbero l'utilità dell'ingresso in guerra contemporaneo di Italia e Romania, ma non volevano fare pressioni sulla Russia in una questione che riguardava principalmente Pietrogrado¹⁰². Il presidente della Repubblica francese, Poincaré, poi, riteneva che la Romania non avesse voglia di combattere e per questo presentava richieste impossibili da soddisfare. Pensava che l'Italia dovesse essere molto cauta nel chiedere alla Russia di accettare i compensi territoriali richiesti dalla Romania, che danneggiavano le aspirazioni della Serbia, avendo Pietrogrado già fatto notevoli concessioni all'Italia in Dalmazia che andavano contro gli interessi del paese slavo¹⁰³.

⁹⁶ A. Salandra a S. Sonnino, Roma, 28 Aprile 1915, *ibidem*, p. 385.

⁹⁷ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 28 Aprile 1915, *ibidem*, p. 389. Le stesse cose Brătianu aveva detto al rappresentante inglese a Bucarest, George Barclay, il 18 aprile. Cfr. G. Barclay a E. Gray, Bucarest 26 Maggio 1915, in *British Documents on Foreign Affairs*, part II, series H, vol. I, University Publications of America, Bethesda 2012, p. 373.

⁹⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 28 Aprile 1915, in DDI, Serie V, vol. II, cit., p. 390.

⁹⁹ S. Sonnino a C. Fasciotti, Roma, 30 Aprile 1915, *ibidem*, p. 412.

¹⁰⁰ S. Sonnino a A. Carlotti, 29 Aprile 1915, *ibidem*, p. 397.

¹⁰¹ A. Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 30 Aprile 1915, *ibidem*, p. 407.

¹⁰² A. Imperiali a S. Sonnino, Londra, 1° Maggio 1915, *ibidem*, p. 415. «Il colloquio di oggi [di Imperiali con Grey] ha [confermato la] mia impressione che Inghilterra e Francia desiderano cioè caldamente intervento Romania ma non se la sentono di ricominciare a Pietroburgo troppo intense pressioni dopo lo sforzo fatto per persuadere Sazonov a consentire alle nostre domande».

¹⁰³ T. Tittoni a S. Sonnino, Parigi, 3 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 437-438.

In quei giorni tutto girava attorno all'eventuale intervento romeno, che si riteneva avrebbe potuto portare con sé l'ingresso in guerra di Bulgaria e Grecia. Ma la Russia sembrava irremovibile, volendo tutelare gli interessi serbi nel Banato, per non parlare dei propri in Bessarabia e Bucovina. Nessun problema poneva invece la promessa della Transilvania, che apparteneva all'Austria Ungheria. L'ambasciatore italiano a Pietrogrado, Carloti, si adoperò in ogni modo per convincere Sazonov, ma senza grandi risultati. Dal canto suo Fasciotti parlò con re Ferdinando invitandolo a indurre Brătianu a moderare le richieste rumene¹⁰⁴. Brătianu, però, continuava a ripetere che la Romania non sarebbe scesa in campo senza avere ottenuto la promessa di «aver Theiss e Pruth come frontiera»¹⁰⁵.

L'Italia intanto proseguiva il suo avvicinamento alla guerra. Il 3 maggio Sonnino ruppe gli indugi e scrisse all'ambasciatore italiano a Vienna, Giuseppe Avarna di Gualtieri, di comunicare al ministro degli esteri austro-ungarico, Istvan Burián, che l'Italia riprendeva la sua completa libertà d'azione, considerando senza più effetti il suo trattato d'alleanza con Vienna¹⁰⁶. La comunicazione fu fatta il giorno successivo, lasciando Burián molto meravigliato del passo italiano, fatto mentre erano ancora in corso trattative tra Vienna e Roma¹⁰⁷. L'ambasciatore austro-ungarico a Roma, Karl von Macchio, tre giorni dopo portò a Sonnino nuove concessioni da parte di Vienna, che il ministro degli esteri italiano giudicò ancora insufficienti¹⁰⁸. Austria Ungheria e Germania avevano ormai capito cosa stava succedendo e avevano cominciato a far rientrare i loro sudditi dall'Italia, che a sua volta suggerì ai rappresentanti italiani in Austria Ungheria, Germania e Turchia di fare lo stesso¹⁰⁹.

5. Gli ultimi tentativi per un intervento simultaneo

«L'Italia non deve e non può entrare in guerra se non insieme alla Romania». Così iniziava un appunto per Sonnino del segretario generale degli esteri, Giacomo De Martino, che proseguiva proponendo di offrire alla Romania un trattato di alleanza con l'impegno di non fare una pace separata. Sugeriva inoltre che si insistesse con la Russia affinché Pietrogrado comprendesse l'essenzialità dell'intervento romeno¹¹⁰. Riassumendo la

¹⁰⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 4 Maggio 1915, *ibidem*, p. 447.

¹⁰⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 5 Maggio 1915, *ibidem*, p. 459.

¹⁰⁶ S. Sonnino a G. Avarna e R. Bollati, Roma, 3 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 434–436. Il testo del messaggio fu poi comunicato al governo tedesco il 6 maggio. S. Sonnino a G. Bollati, Roma, 6 Maggio 1915, *ibidem*, p. 470.

¹⁰⁷ G. Avarana a S. Sonnino, Vienna, 9 Maggio 1915, *ibidem*, p. 444.

¹⁰⁸ S. Sonnino, *Diario 1914/1916*, Laterza, Bari 1972, pp. 138–140.

¹⁰⁹ A. Salandra a S. Sonnino, Roma, 7 Maggio 1915, in DDI, serie V, vol. III, cit., p. 478.

¹¹⁰ G. De Martino a S. Sonnino, Roma, 9 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 505–507.

situazione, il 9 maggio Fasciotti scriveva a Sonnino che sarebbe stato importante sapere quali concessioni la Russia era disposta a fare. Egli riteneva che la Romania non sarebbe entrata in guerra assieme all'Italia se gran parte delle sue richieste non fossero state accettate, tanto più in un momento in cui le armate russe stavano subendo sconfitte¹¹¹. Carlotti si dette da fare in tutti i modi per evitare la rottura delle conversazioni tra Diamandy, rappresentante romeno a Pietrogrado, e Sazonov. «Se non fosse mio continuo intervento, -scriveva Carlotti a Sonnino- Sazonov andrebbe adattandosi all'idea di rinunciare al concorso romeno»¹¹². «Follia furiosa», avrebbe definito le richieste romene il granduca Nicola, comandante in capo delle forze armate russe¹¹³. Ma Brătianu ribadì che la Romania sarebbe entrata in guerra solo se avesse ottenuto la frontiera del Theiss e del Pruth, oltre ad altre assicurazioni di ordine militare¹¹⁴. Perfino il ministro di Romania a Londra, Nicolas Mishu, riteneva eccessive le richieste del suo governo e chiese all'ambasciatore italiano, Imperiali, consiglio su come comportarsi di fronte alle pressanti richieste di Brătianu di usare un linguaggio forte col ministro degli esteri britannico Gray¹¹⁵.

Mentre gli ambasciatori italiani a Parigi, Londra e Pietrogrado e Fasciotti a Bucarest cercavano in ogni modo di favorire un accordo tra Russia e Romania, il 13 maggio Salandra presentò le dimissioni del governo. Il giorno 6 l'Austria aveva fatto nuove offerte, non molto differenti dalle precedenti, e il giorno successivo Sonnino aveva informato il Consiglio dei ministri del Patto di Londra. L'8 Vittorio Emanuele dichiarò che era disposto ad abdicare se l'Italia non fosse entrata in guerra, poiché lui stesso si era esposto inviando telegrammi di adesione allo zar, al re d'Inghilterra e al presidente della repubblica francese. Il 9 Giolitti era rientrato a Roma e il 12 320 deputati e un centinaio di senatori erano passati a lasciare il proprio biglietto da visita a casa sua. Ecco perché Salandra aveva deciso di presentare le dimissioni del governo, contando di forzare la mano a un parlamento in maggioranza neutralista. Le manifestazioni interventiste dei giorni successivi indussero il re a confermare la fiducia a Salandra e il parlamento a concedere al governo i pieni poteri il 20 maggio.

La notizia delle dimissioni di Salandra creò non poche apprensioni nell'Intesa. La Francia sospese l'invio di materiale bellico già concordato, ma la rapida soluzione della crisi con il reincarico a Salandra grazie a un massiccio voto favorevole alla Camera (407 contro 74) e l'unanimità al Senato spazzò via ogni dubbio sul comportamento dell'Italia.

¹¹¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 9 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 501–502.

¹¹² A. Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 11 Maggio 1915, *ibidem*, p. 520. Cfr. anche A. Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 13 Maggio 1915, pp. 538–539.

¹¹³ A. Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 13 Maggio 1915, *ibidem*, p. 538.

¹¹⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 5 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 459–460.

¹¹⁵ G. Imperiali a S. Sonnino, Londra, 12 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 533–534.

A pochi giorni dell'ingresso in guerra dell'Italia l'atteggiamento della Romania era ancora incerto. Brătianu, che non voleva cedere sulle sue richieste territoriali, convinto che la Russia avrebbe alla fine acconsentito, continuava a lamentarsi del comportamento dell'Italia, come riferiva Fasciotti:

1°– non ha dato nessuna precisa notizia dell'accordo del 26 aprile, mentre da altra fonte gliene sono stati comunicati i particolari; 2°– accordo stesso è stato concluso senza attendere che anche la Romania avesse ultimato le sue trattative; 3° – l'Italia non ha voluto unirsi alla Romania, il che avrebbe anche reso più forte la sua posizione in Europa.¹¹⁶

L'irritazione di Brătianu derivava anche dal fatto che la Russia continuava a rifiutare le richieste romene, ritenendole «inaccettabili»¹¹⁷. Francia e Italia non cessavano di cercare soluzioni all'impasse, proponendo alla Russia ulteriori concessioni alla Romania¹¹⁸, mentre Sazonov era sempre più convinto che Bucarest aveva poca voglia di uscire dalla neutralità¹¹⁹. Quando Brătianu conobbe il telegramma con cui Sazonov respingeva ancora una volta le richieste romene, ne fu deluso e amareggiato. Fasciotti, che lo trovò «abbattuto», gli parlò chiaramente, affermando che la Russia non avrebbe mai accettato tutte le richieste romene. Fasciotti espone poi a Sonnino il suo parere:

Io rimango nella convinzione più volte manifestata a V. E.: sarà difficile indurre Brătianu a cedere spontaneamente; bisognerà agire sul Re, sui capi partito e sugli stessi suoi collaboratori per giungere a questo risultato; ma a tal uopo occorrerà che le proposte russe siano tali da poter essere considerate come ragionevoli ed accettabili dalla maggioranza del paese, tenendo conto anche che l'esercito russo non è certamente in questo momento in pieno successo. Entrata in azione dell'Italia, malgrado questa disgraziata coincidenza provocherà qui una grande emozione, ma perché essa abbia conseguenze decisive, occorre che anche la Russia si ponga nella via delle concessioni¹²⁰.

Riassumendo le conversazioni avute con Brătianu a partire dal settembre 1914, Fasciotti rilevava come il leader rumeno avesse cominciato a porre richieste forti solo dalla fine di marzo, quando Francia e Gran Bretagna avevano acconsentito a promettere alla Russia, Costantinopoli e gli stretti, nello stesso periodo in cui le conversazioni dell'Italia con l'Intesa a Londra erano entrate nel vivo. Riteneva però che Brătianu non avesse tutti i torti a lamentare le scarse informazioni fornitegli dall'Italia a proposito delle trattative con l'Intesa, di cui Brătianu era venuto a conoscenza da altre fonti¹²¹.

¹¹⁶ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 14 Maggio 1915, *ibidem*, p. 549.

¹¹⁷ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 16 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 550–551.

¹¹⁸ T. Tittoni a S. Sonnino, Parigi, 17 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 553–554.

¹¹⁹ A. Carloti a S. Sonnino, Pietrogrado, 18 Maggio 1915, *ibidem*, p. 555.

¹²⁰ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 18 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 557–559.

¹²¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 19 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 563–565.

Si era ormai alla vigilia dell'intervento italiano. L'Austria Ungheria il giorno 19 fece ancora ulteriori proposte, promettendo la consegna dei territori da cedersi all'Italia (il Trentino, i territori a occidente dell'Isonzo e il contemporaneo ritiro dalla prima linea dei militari originari delle regioni da cedersi) entro un mese dalla conclusione dei lavori delle commissioni miste che avrebbero deciso le modalità di trasferimento¹²². Era ormai troppo tardi. La conclusione della crisi con il reincarico a Salandra impediva di prendere in esame qualunque proposta venisse fatta dall'Austria Ungheria. Il giorno 22 Sonnino mandò ad Avarna un messaggio contenente la dichiarazione di guerra da presentarsi appena possibile all'Austria Ungheria¹²³. Il 23 Maggio la dichiarazione di guerra fu presentata¹²⁴ e il 24 per l'Italia incominciava una guerra lunga e distruttiva.

A Roma e a Parigi si sperava ancora in un rapido ingresso in guerra della Romania. Grazie alle insistenze di Francia e Italia, la Russia acconsentì ad ampliare le concessioni territoriali da fare alla Romania, purché questa entrasse in guerra entro il 26 maggio¹²⁵. Brătianu ribadì di non poter accettare, ma Fasciotti lo esortò a dare una risposta amichevole e a transigere su altri punti, che Fasciotti stesso suggeriva:

1°– cessione alla Bulgaria di Dobric e Balie; 2°– impegno di non fortificare zona del Banato fronteggiante Belgrado e di non tenervi guarnigioni; 3°– impegno di facilitare esodo di tutti i Serbi che volessero abbandonare il Banato riscattandovi le proprietà; 4°– scambio di popolazioni tra i romeni della valle del Timosc ed i serbi del Banato; eventualmente diminuzione delle pretese territoriali romene in altri punti e così via.¹²⁶

Nonostante la risposta negativa, Brătianu ripeté a Fasciotti che continuava «i suoi preparativi militari e che non domanda di meglio che di entrare in campagna»¹²⁷. Fasciotti, dopo aver parlato coi capi dell'opposizione romena e coi colleghi di Russia, Francia e Gran Bretagna, suggeriva che ora, persa l'occasione di una entrata in guerra simultanea, si dovesse cessare di fare pressioni sulla Romania.

L'astensione -afferma Fasciotti- sarà il miglior mezzo per dimostrare al signor Brătianu che il suo metodo non è efficace e permetterà in pari tempo a coloro, che qui dal metodo stesso dissentono, di valersi dell'insuccesso del presidente del consiglio per spingere alla ripresa delle trattative sulla base di ragionevoli concessioni ed a sollecitare entrata in azione della Romania.¹²⁸

¹²² K. Macchio a S. Sonnino, Roma, 19 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 565–568.

¹²³ S. Sonnino a G. Avarna, 22 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 596–597.

¹²⁴ G. Avarna a S. Sonnino, 23 Maggio 1915, *ibidem*, p. 601

¹²⁵ A. Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 21 Maggio 1915, *ibidem*, pp. 589–560.

¹²⁶ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 22 Maggio 1915, *ibidem*, p. 598.

¹²⁷ *Ibidem, ibi.*

¹²⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 26 Maggio 1915, in DDI, serie V, vol. 4, p. 7.

Effettivamente nei giorni successivi all'entrata in guerra dell'Italia i rapporti con la Romania si allentarono. I rappresentanti italiani, nelle diverse sedi, si limitarono a dare ai colleghi romeni consigli di moderazione, non nascondendo che ritenevano le richieste di Bucarest eccessive. Gli sforzi dell'Intesa si diressero verso la Bulgaria, ancora oscillante tra le due parti in conflitto. Bulgaria e Romania potevano essere la chiave della vittoria o della sconfitta. Come Delcassé disse a Sonnino,

la fine della guerra ed il successo della Triplice Intesa non è possibile se la Romania non muove guerra all'Austria e se la Bulgaria non muove guerra alla Turchia. L'intervento della Romania e della Bulgaria ci è indispensabile. Non ci basta una sola, ci occorrono ambedue ed a qualunque costo.¹²⁹

Comunicando a Sonnino la situazione politica interna della Romania, Fasciotti tendeva a sminuire la figura di Brătianu:

A capo del partito [liberale] e del Governo è il signor Brătianu, che deve il potere più che altro alla memoria di suo padre. Brătianu, naturalmente intelligente, non è un lavoratore ed ha una mentalità orientale ed un temperamento insieme esitante e tenace, esitante nelle questioni decisive, tenace nei particolari.¹³⁰

Fasciotti descriveva poi l'atteggiamento ambiguo del presidente del Consiglio, che cambiava idea secondo le circostanze, passando da un possibile intervento dalla parte degli Imperi centrali a quello con l'Intesa. In realtà il primo ministro romeno cercava solo di fare gli interessi del proprio paese, che non voleva esporre alla rovina con decisioni improvvide e affrettate. Così le sconfitte russe lo avevano indotto a procrastinare l'entrata in guerra. La Russia, dal canto suo, non voleva fare concessioni alla Romania oltre a quelle già note, e si era quindi arrivati a una situazione di stallo¹³¹.

La tattica del disinteresse sembrò far divenire meno sicuro Brătianu, preoccupato che l'Italia tramasse con l'opposizione romena, favorevole all'intervento, per farlo cadere¹³². Il primo ministro fece anche mettere in giro voci per screditare l'Italia, accusandola di aver lasciato sola la Romania per concludere i suoi accordi con l'Intesa e di immischiarsi nella politica interna del paese per indurlo alla guerra¹³³. Le accuse non avevano fondamento, poiché erano invece gli Imperi centrali, e soprattutto la Germania, a volere la caduta di Brătianu e la sua sostituzione con il filogermanico Marghiloman¹³⁴.

¹²⁹ S. Sonnino a G. Imperiali, T. Tittoni e A. Carlotti, Roma, 5 Giugno 1915, *ibidem*, p. 52.

¹³⁰ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 1° Giugno 1915, *ibidem*, p. 37.

¹³¹ *Ibidem*, pp. 37–39.

¹³² S. Sonnino a G. Imperiali, T. Titton, A. Carlotti e C. Fasciotti, Roma, 7 Giugno 1915, p. 61.

¹³³ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 9 Giugno 1915, *ibidem*, pp. 79–80.

¹³⁴ Cfr. L. Cialdea, *Le trattative per l'alleanza perduta e l'occasione mancata (Giugno-Ottobre)*, in «Annali di scienze politiche», 1941, n.1–4, p. 126.

Il 10 giugno Fasciotti incontrò Brătianu, che affermò essere deciso a fare entrare in guerra la Romania, non appena questa avesse ottenuto quanto richiedeva. Fasciotti restò però convinto che il primo ministro romeno cercasse pretesti per evitare l'ingresso in campagna della Romania fino a quando la situazione militare della Russia non fosse migliorata¹³⁵. Raggiungendo Sonnino dello stato dell'opinione pubblica francese, e dei pareri degli ambienti politici parigini, Tittoni riferiva che la considerazione generale era che un eventuale intervento della Grecia sarebbe stato ininfluenza sulle sorti della guerra, mentre determinante sarebbe stato l'intervento di Romania e Bulgaria.

Però -proseguiva Tittoni- siccome tutte e due sono di dubbia fede e meditano un colossale ricatto, la speranza nel loro intervento diminuisce ogni giorno.¹³⁶

In effetti Brătianu continuava a insistere sulle sue richieste che, se accolte integralmente, avrebbero portato la Romania, diceva il primo ministro, in guerra entro due mesi dalla firma dell'accordo politico, previa conclusione di una convenzione militare con la Russia¹³⁷. Come disse a Fasciotti il 24 giugno, Brătianu non intendeva cedere sulle proprie richieste. Il ministro italiano a Bucarest suggeriva di concedere tutto, costringendo così la Romania a entrare in guerra, o rinunciare definitivamente all'apporto romeno. Tergiversare sarebbe stato controproducente, specie nell'eventualità di un tracollo militare russo, che avrebbe indotto Brătianu a non voler più entrare in azione¹³⁸. Intanto anche Germania e Austria Ungheria insistevano a Bucarest affinché la Romania restasse neutrale o addirittura entrasse in guerra al loro fianco. Fasciotti considerava ciò impossibile, stante l'insufficienza dei compensi che l'Austria poteva offrire¹³⁹.

La Russia fece qualche altra concessione alla Romania, ma da Brătianu venne ancora una risposta negativa. La cosa indispose la Russia, come scriveva Carloti a Sonnino:

Sazonoff [...] ha detto che dopo tutte le concessioni fatte si aspettava altra accoglienza a quella ben più lieve da lui domandata e non ha nascosto suoi dubbi circa effettive intenzioni di Bratianu di entrare in azione.¹⁴⁰

Anche Fasciotti cominciò a dubitare della buona fede di Brătianu, definito «un uomo prettamente all'orientale»:

È inutile nascondersi -scriveva a Sonnino il 25 giugno- che questo continuo mercanteggiare e le nuove esigenze che sorgono di giorno in giorno giustificano il dubbio che si è

¹³⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 10 Giugno 1915, in DDI, serie V, vol. 4, cit., pp. 83-84.

¹³⁶ T. Tittoni a S. Sonnino, Parigi, 18 Giugno 1915, *ibidem*, pp. 119-120.

¹³⁷ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 18 Giugno 1915, *ibidem*, pp. 124-125.

¹³⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 24 Giugno 1915, *ibidem*, pp. 157-158.

¹³⁹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 21 Giugno 1915, *ibidem*, p. 140.

¹⁴⁰ A. Carloti a S. Sonnino, Pietrogrado, 25 Giugno 1915, *ibidem*, pp. 160-161.

ripetutamente nutrito intorno alla buona fede ed al sincero desiderio del presidente del consiglio romeno d'entrare in guerra.¹⁴¹

6. La Russia cede, ma la Romania tergiversa

Alla fine, la Russia, pressata da Francia e Gran Bretagna, decise di accettare tutte le richieste di Brătianu, concedendo alla Romania tutto il Banato, purché Bucarest si impegnasse a entrare in guerra nel giro di cinque settimane, che alla Serbia fosse concessa la Croazia e che la Romania non fortificasse la zona assegnata¹⁴². Il cedimento della Russia e le buone prospettive di un accordo tra l'Intesa e la Bulgaria sembravano preludere all'ingresso in guerra dei due paesi balcanici. Tuttavia, i responsabili delle potenze dell'Intesa nutrivano seri dubbi che Brătianu volesse davvero entrare in guerra e temevano che trovasse altre scuse per allontanare il momento, nonostante le sostanziose offerte territoriali fattegli¹⁴³. Parlando con Fasciotti il 22 luglio, Brătianu, si dichiarò impossibilitato a fissare una data precisa per l'entrata in guerra, considerato l'andamento bellico della Russia.

«Come volete, egli [Brătianu] ha osservato, che io entri in azione fra 5 settimane se a quell'epoca Russia si sarà ritirata a Kiev ed al di là di Varsavia e di Riga? Sarebbe esporre il mio paese all'invasione straniera e ad essere schiacciato senza vantaggio per alcuno. Io ho interesse -disse ancora Brătianu- ad entrare in azione non più tardi del 15 settembre per non essere costretto ad avventurarmi nei Carpazi quando saranno coperti di neve ma non posso stabilire un giorno fisso prima di essere sicuro che sarò sostenuto nella mia avanzata dalle truppe alleate».

A Fasciotti Brătianu confermò tuttavia di essere deciso a entrare in azione entro quest'anno e di avere piena fiducia nel successo finale dell'Intesa, ma di non potere tuttavia fissare una data certa per l'intervento, dovendo questa dipendere dalla firma di apposite convenzioni militari¹⁴⁴. Sonnino, nonostante la vaghezza della risposta, suggeriva di concludere comunque un accordo politico con la Romania, che avrebbe quanto meno impedito il passaggio di munizioni alla Turchia e forniture di cereali agli Imperi centrali¹⁴⁵. Fasciotti, dal canto suo, riteneva che fosse inutile insistere e che ci si dovesse accontentare della neutralità romena sulla base dell'accordo russo-romeno del 1° ottobre

¹⁴¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 25 Giugno 1915, *ibidem*, pp. 165–166.

¹⁴² A. Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 10 Luglio 1915, *ibidem*, p. 229. Cfr. anche S. Sonnino a G. Imperiali, T. Tittoni e A. Carlotti, Roma, 11 Luglio 1915, *ibidem*, p. 236.

¹⁴³ G. Imperiali a S. Sonnino, Londra, 17 Luglio 1915, *ibidem*, p. 264.

¹⁴⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 22 Luglio 1915, *ibidem*, p. 274.

¹⁴⁵ S. Sonnino a G. Imperiali, T. Tittoni, A. Carlotti e C. Fasciotti, Roma, 24 Luglio 1915, *ibidem*, pp. 282–283.

1914¹⁴⁶. Quanto alla Bulgaria, le incertezze e le non risposte dell'Intesa alle richieste di Sofia, spingevano sempre più la Bulgaria verso le Potenze centrali¹⁴⁷. Tra luglio e agosto il problema bulgaro occupò la diplomazia delle potenze dell'Intesa.

Salandra vedeva concretamente e con lucidità come si mettevano le cose:

Mi pare certo che la Rumenia non si impegnerà, se pure s'impegnerà, se non a termine indefinito, il che equivale a non impegnarsi sul serio. Mi pare altrettanto certo che per ora la Bulgaria tenda a legarsi, se non si è già legata, piuttosto con gli imperi centrali che non con la quadruplici intesa. E non è improbabile che essa approfitti del momento favorevole per invadere la Macedonia, specialmente se gli austro-tedeschi aggrediranno la Serbia. Non escludendo altre cause minori, fra cui degna di nota la procedura lenta slegata ed esitante della quadruplici intesa, la quale si balocca a discutere di formule più o meno vane, mentre gli avversari procedono con rapidità con unità di volere e con larghezza di mezzi, questo stato di cose dipende soprattutto dalla ritirata dei russi, della quale sarebbe vano dissimularsi la grande ripercussione su tutto l'andamento della guerra.

Il presidente del Consiglio italiano riteneva che le potenze dell'Intesa si facessero delle illusioni e domandava agli ambasciatori di avere maggiori informazioni sull'impresa dei Dardanelli, a suo avviso «troppo facilmente» intrapresa¹⁴⁸. Salandra aveva ragione. Sottoposte le offerte russe al Consiglio dei ministri romeno il 9 agosto, Brătianu fu attaccato per aver tergiversato quando era il momento di concludere e aver concluso ora nel momento peggiore, esponendo il paese al rischio dell'invasione austro-tedesca. Brătianu offrì le sue dimissioni, che non furono accettate, anche per evitare l'avvento del germanofilo Marghiloman. Ogni soluzione fu rinviata all'indomani¹⁴⁹, quando fu deciso di rinviare la firma dell'accordo.

7. La Bulgaria entra in guerra

Il 20 agosto l'Italia dichiarò guerra alla Turchia. Il giorno successivo Brătianu rispose positivamente alle offerte russe riguardo i confini della Romania in vista di una futura cooperazione militare e assicurò che avrebbe impedito il passaggio di armi e munizioni verso la Turchia¹⁵⁰. Lo stesso giorno il primo ministro romeno ricevette il ministro bulgaro, sollecitando Sofia a mantenere la neutralità. Ma ormai si profilava sempre più chiaramente l'ingresso in campagna della Bulgaria dalla parte delle Potenze centrali¹⁵¹. Anche

¹⁴⁶ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 24 Luglio 1915, *ibidem*, pp. 283–284.

¹⁴⁷ F. Cucchi Boasso a S. Sonnino, Sofia, 27 Luglio 1915, *ibidem*, pp. 291–292.

¹⁴⁸ A. Salandra a G. Imperiali, T. Tittoni, A. Carlotti, Roma, 5 Agosto 1915, *ibidem*, pp. 321–322.

¹⁴⁹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 9 Agosto 1915, *ibidem*, pp. 344–345.

¹⁵⁰ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 21 agosto 1915, *ibidem*, p. 396.

¹⁵¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 21 agosto 1915, *ibidem*, p. 397.

Sonnino sollecitò i rappresentanti italiani a Sofia e a Bucarest a insistere con la Bulgaria, senza rendersi conto che ormai il momento buono era trascorso¹⁵². Il 23 settembre la Bulgaria mobilitò, pur dichiarando di non avere intenti aggressivi né contro la Serbia né contro la Grecia. Il comportamento incerto e comunque tardivo delle potenze dell'Intesa nei confronti della Bulgaria spinse Sofia all'azione: il 5 ottobre, respinto un ultimatum russo, la Bulgaria entrò in guerra attaccando la Serbia. Il 14 ottobre l'Italia dichiarò guerra alla Bulgaria.

L'entrata in guerra della Bulgaria pose la Romania in una posizione delicata, circondata come era da potenze ostili. L'unico modo di fare arrivare rifornimenti militari alla Romania sarebbe stata la lunga e impervia via attraverso Arcangelo o Vladivostok. Brătianu si confermò quindi nella neutralità. Entrare in guerra ora sarebbe stato disastroso per il suo paese. Come scriveva Fasciotti:

Contegno della Romania dipende ormai più che dalla volontà del suo Governo e dall'azione che l'Intesa può spiegare qui, dall'andamento della guerra.¹⁵³

Nonostante le pressioni di una parte dell'opposizione (Nicolae Filipescu e Take Ionescu), Brătianu riteneva non fosse ancora giunto il momento di impegnare il suo paese alla guerra e rispose negativamente all'Inghilterra che insisteva per l'intervento romeno, ponendo ulteriori condizioni, come l'invio di un forte corpo di spedizione dell'Intesa¹⁵⁴. Le ambiguità di Brătianu delusero ancora una volta profondamente Fasciotti.

Nessuno può negare gli errori commessi dall'Intesa; ma non si può neppure, dopo tutto quello che è avvenuto, aver fiducia in Bratianu. Questi vuole raddoppiare il territorio e la popolazione della Romania senza correre alcun rischio; vuole entrare azione, quando crederà venuto il momento di farlo, dalla sola ed unica parte della Transilvania; richiede un concorso militare talmente importante da escludere che si possa accordarglielo almeno in breve tempo ed impone altre condizioni [...] che sono inconciliabili con un prolungato ritardo dell'entrata azione della Romania.¹⁵⁵

Soltanto l'arrivo alla frontiera di un contingente russo di 2 o 300.000 uomini, pronti a passare la frontiera per andare a combattere contro la Bulgaria avrebbe forse convinto il primo ministro romeno a muoversi¹⁵⁶. Effettivamente la Russia stava concentrando truppe in Bessarabia, ma il problema era capire se la Romania avrebbe concesso il diritto di passaggio sul suo territorio. La Russia avrebbe voluto chiedere un assenso preventivo,

¹⁵² S. Sonnino a C. Fasciotti e F. Cucchi Boasso, Roma, 22 Agosto 1915, pp. 398–399.

¹⁵³ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 7 Ottobre 1915, *ibidem*, pp. 549–550.

¹⁵⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, 16 Ottobre 1915, *ibidem*, pp. 579–580.

¹⁵⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 26 Ottobre 1915, DDI, serie V, vol. V, IPZS, Roma 1988, p. 7.

¹⁵⁶ *Ibidem*, pp. 7–8.

mentre le altre potenze dell'Intesa ritenevano più opportuno fare la richiesta quando le truppe fossero state già al confine, onde evitare un rifiuto da parte romena. La voce dell'arrivo dei russi preoccupò Brătianu. Il ministro di Germania disse che il suo paese era pronto a fornire a Bucarest 500.000 uomini per resistere a una eventuale aggressione russa, ma Brătianu respinse l'offerta¹⁵⁷. Si diffondeva però la sensazione che la Romania potesse prima o poi accedere alle offerte delle Potenze centrali, vista la disastrosa situazione sul fronte serbo e la lentezza con cui la Russia radunava le sue truppe alla frontiera romena.

In gennaio la situazione militare divenne favorevole agli austriaci e ai bulgari, con la disfatta della Serbia, l'occupazione del Montenegro e del nord dell'Albania. Date le circostanze, Brătianu temeva un ultimatum della Germania che imponesse condizioni alla Romania, pena l'occupazione. Ancora una volta le potenze dell'Intesa non riuscirono a trovare una risposta soddisfacente, ma il problema si risolse poiché la Germania non chiese nulla a Bucarest¹⁵⁸. Fasciotti restava però preoccupato per la possibilità che la Germania cambiasse idea e presentasse un ultimatum a Bucarest.

Debo confermare per parte mia nel caso di un ultimatum tedesco la situazione diverrebbe qui gravissima per l'Intesa la quale non deve tardare a prendere le necessarie misure di precauzione: però la sola Potenza che possa fare qualche cosa di immediatamente utile è la Russia.¹⁵⁹

E si tornava ancora una volta alla Russia, che mostrava sempre più carenza di mezzi per sostenere lo sforzo bellico. Pietrogrado poteva ben impegnarsi a sostenere la Romania, come disse il ministro russo a Bucarest su indicazione di Sazonov, ma erano solo belle parole¹⁶⁰. Fasciotti era sempre più preoccupato e temeva che la Romania, in caso di forti pressioni da parte tedesca, finisse per passare con le Potenze centrali¹⁶¹.

8. Gli errori e le incertezze dell'Italia e dell'Intesa

L'amarezza di Fasciotti per come si stavano mettendo le cose lo indusse a lamentarsi con Sonnino, enumerando tutte le occasioni perse dall'Italia per stringere rapporti con la Romania tali da poter entrare in guerra contemporaneamente.

Conclusione di tutto quanto precede è che se noi riteniamo utile per il presente e per l'avvenire trarre partito innanzi tutto dalla viva e sincera amicizia del Re Ferdinando per

¹⁵⁷ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 29 Ottobre 1915, *ibidem*, p. 18.

¹⁵⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 27 Gennaio 1916, *ibidem*, p. 267.

¹⁵⁹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 27 Gennaio 1916, *ibidem*, p. 268.

¹⁶⁰ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 29 Gennaio 1916, *ibidem*, pp. 279–281.

¹⁶¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 27 Gennaio 1916, *ibidem*, p. 299–300.

S. M. il Re, con cui aspira a stringere in seguito anche più stretti vincoli e del rinnovato desiderio di Brătianu d'avvicinarsi a noi, sarebbe utile e prudente che anziché respingerli cercassimo attirarli a noi sia pure senza far loro in pratica alcun sacrificio ma almeno dimostrando loro un poco di buona volontà.¹⁶²

Il 9 febbraio, durante un colloquio con Fasciotti, Brătianu ribadiva le condizioni per cui il suo paese poteva entrare in guerra:

per entrare in guerra a fianco dell'Intesa bisogna che essa [Romania] abbia garanzia che in nessun caso non ne uscirà a mani vuote e ciò tanto più in quanto Romania non ha tenuto una semplice neutralità benevola verso l'Intesa ma bensì opponendosi al passaggio del materiale da guerra per la Turchia ha coadiuvato l'Intesa in modo tanto attivo da attirarsi le attuali minacce degli Imperi centrali.¹⁶³

Brătianu era molto preoccupato per un eventuale attacco bulgaro, che avrebbe costretto la Romania a difendersi senza appoggio dell'Intesa. Mentre si moltiplicavano le voci di azioni austriache, tedesche e bulgare per arrivare alla caduta di Brătianu¹⁶⁴, da sostituirsi con un governo favorevole alle Potenze centrali, il primo ministro romeno poneva nuove condizioni per l'entrata in guerra.

1°– completamento del materiale da guerra di cui Romania ha bisogno;

2°– offensiva generale;

3°– che i russi coprano il fianco destro dell'esercito romeno;

4°– che essi intervengano in Dobrugia e contro la Bulgaria.¹⁶⁵

Come scriveva Fasciotti a Sonnino, non c'era da farsi illusioni sul comportamento romeno. La Romania sarebbe entrata in guerra solo quando la situazione bellica europea fosse stata completamente favorevole all'Intesa. Le diffidenze nei confronti della Romania si accentuarono quando fu reso noto un trattato di commercio tra Bucarest e Berlino, che qualcuno supponeva nascondesse un trattato segreto con cui la Romania si impegnava a non uscire dalla neutralità. L'ambasciatore italiano a Londra, Imperiali, scriveva che Brătianu, «da vero balcanico», cercava di rabbonire a parole l'Intesa, ma intanto trattava coi suoi nemici¹⁶⁶. In realtà erano gli insuccessi dell'Intesa in quelle settimane e l'andamento della *Strafexpedition* sul fronte italiano inducevano Brătianu a non entrare in campo¹⁶⁷. A peggiorare la situazione vi fu la proposta russa alla Romania di attaccare l'Austria Ungheria in Transilvania, nel momento in cui questa era impegnata sul fronte

¹⁶² C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 7 Febbraio 1916, *ibidem*, pp. 304–305.

¹⁶³ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 9 Febbraio 1916, *ibidem*, pp. 311–312.

¹⁶⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 15 Marzo 1916, *ibidem*, pp. 442–443.

¹⁶⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 13 Aprile 1916, *ibidem*, pp. 513–515.

¹⁶⁶ G. Imperiali a S. Sonnino, Londra, 1° Giugno 1916, *ibidem*, pp. 663–664.

¹⁶⁷ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 3 Giugno 1916, *ibidem*, p. 667.

italiano. La proposta, come rilevava Fasciotti, confermava la Romania nell'idea che la Russia non fosse in quel momento pronta a prendere l'offensiva sul fronte orientale per alleggerire la posizione italiana. Naturalmente Brătianu rifiutò¹⁶⁸.

9. Nuove insistenze dell'Intesa

Mentre a Roma cadeva il governo Salandra, sostituito da un governo di unità nazionale presieduto da Paolo Boselli, al fronte iniziò la controffensiva dell'esercito italiano, che nella prima metà di giugno bloccò l'avanzata austriaca e avanzò poi fino a conquistare Gorizia. Contemporaneamente iniziò il fortunato attacco russo in Galizia e Bucovina. Ora che la situazione militare sembrava essere favorevole si intensificarono gli sforzi dell'Intesa per convincere la Romania a entrare in guerra. Ma Brătianu, ancora incerto sulle sorti finali del conflitto, non si lasciò smuovere¹⁶⁹. Imperiali, da Londra, restava scettico sull'efficacia di nuove sollecitazioni alla Romania, che temeva sarebbero state considerate un sintomo di debolezza dell'Intesa¹⁷⁰. Anche diplomatici favorevoli all'intervento, come il ministro romeno a Pietrogrado, Constantin Diamandy, condividevano la prudenza di Brătianu, ritenendo essenziale risolvere preventivamente il problema dell'approvvigionamento delle munizioni all'esercito romeno¹⁷¹.

Ai primi di luglio le insistenze dell'Intesa divennero tali da indurre Brătianu a mutar parere. Il 4 luglio il primo ministro romeno pose al ministro francese a Bucarest le condizioni necessarie per l'entrata in guerra della Romania:

1°– Que le premier train de munitions soit arrivé à la frontière roumaine, la Russie et la France lui garantissant la mise à exécution et la continuité du ravitaillement pendant la durée de la campagne, sur la base de trois cents tonnes par jour tant par chemin de fer que bateau;

2°– Que l'offensive générale à ce moment n'ait pas été arrêtée;

3°– Que la situation des russes en Bucovine et en Galicie soit maintenue au moins au point où elle est aujourd'hui;

4°– Que la Roumanie soit prémunie contre l'offensive bulgare¹⁷².

Brătianu si preoccupava di garantire la massima sicurezza al suo paese, ma per l'Intesa il primo ministro aveva dato ancora una volta una risposta dilatoria, che non fissava una data certa per l'entrata in campagna. La Russia fu molto delusa e propose che le potenze dell'Intesa ponessero precise condizioni alla Romania, tra cui l'assoluto segreto

¹⁶⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 3 Giugno 1916, *ibidem*, p. 670.

¹⁶⁹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 3 Giugno 1916, in DDI, Serie V, vol. VI, Roma, 1988, pp. 16–18.

¹⁷⁰ G. Imperiali a S. Sonnino, Bucarest, 30 Giugno 1916, *ibidem*, pp. 29–30.

¹⁷¹ A. Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 26 Giugno 1916, *ibidem*, pp. 19–20.

¹⁷² C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 4 Luglio 1916, *ibidem*, p. 40.

sugli accordi, la promessa dei soli territori austro-ungarici che l'esercito romeno avrebbe effettivamente occupato, la dichiarazione di guerra a tutti gli avversari dell'Intesa, una convenzione militare con la Russia e il permesso di transito dell'esercito russo sul territorio romeno¹⁷³. Sonnino, salvo poche osservazioni marginali, si dichiarò d'accordo. L'Intesa questa volta sembrava decisa e fece presente a Brătianu che se non decideva una data per l'entrata in guerra, le trattative sarebbero state lasciate cadere. L'Intesa avrebbe valutato poi se il concorso della Romania era ancora desiderato. Le pressioni fecero effetto e il 10 luglio, durante un incontro con il ministro russo a Bucarest, Stanislas Poklewski, Brătianu si mostrò molto più disponibile, accettando di dichiarare guerra anche alla Bulgaria e non, come aveva sempre sostenuto, alla sola Austria Ungheria¹⁷⁴, ma poi, verso la metà del mese, ricominciò a tergiversare, chiedendo che venissero fornite alla Romania armi e munizioni e che l'Intesa attaccasse la Bulgaria da Salonicco prima che Bucarest entrasse in guerra¹⁷⁵.

Ormai non c'era più tempo per ulteriori discussioni. I rappresentanti diplomatici dell'Intesa a Bucarest furono autorizzati a trattare gli ultimi termini degli accordi con il governo romeno, precisando che la Romania non sarebbe stata ammessa alla dichiarazione di Londra che interdiceva una pace separata senza l'accordo unanime dei firmatari¹⁷⁶. Il 19 le proposte finali dell'Intesa furono presentate a Brătianu. Esse constavano di cinque punti:

Il primo contiene proposte alternative di dichiarare guerra anche alla Germania oppure soltanto all'Austria alla Bulgaria e alla Turchia rompendo le relazioni diplomatiche ed economiche con tutti gli Stati nemici. Il secondo reca la condizione che l'esercito romeno combatta contro tutti i nemici. (Questa clausola è specialmente per il caso in cui i romeni si imbattano in truppe germaniche mescolate con austriache). Il terzo promette acquisto alla conclusione della pace dei territori specificati nel punto quarto che Romania avrà occupato con le proprie armi. Ciò non esclude che l'esercito romeno abbia a prestare concorso altrove. Il punto quarto enumera in dettaglio i territori promessi che sono quelli dei negoziati del maggio 1915. Il quinto chiede che Romania si impegni a entrare in azione entro il 25 luglio (7 agosto). Si dichiara infine che se Romania non può impegnarsi fin d'ora a entrare in azione entro quel termine le potenze si considereranno sciolte dalle proposte surriferite.¹⁷⁷

¹⁷³ S. Sonnino a G. Imperiali, T. Tittoni, A. Carloti e C. Fasciotti, Roma, 10 Luglio 1916, *ibidem*, pp. 57–59.

¹⁷⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 11 Luglio 1916, *ibidem*, pp. 64–65.

¹⁷⁵ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 14 Luglio 1916, *ibidem*, p. 82.

¹⁷⁶ S. Sonnino a G. Imperiali, T. Tittoni, A. Carloti e C. Fasciotti, Roma, 15 Luglio 1916, *ibidem*, pp. 87–88.

¹⁷⁷ A. Carloti a S. Sonnino, Pietrogrado, 19 luglio 1916, *ibidem*, p. 94. Il testo ufficiale delle proposte dell'Intesa in A. Carloti a S. Sonnino, Pietrogrado 20 luglio 1916, *ibidem*, pp. 97–98.

Il primo ministro romeno non fece questioni sulla data, ma insistette perché il corpo di spedizione dell'Intesa a Salonicco entrasse in azione contro i bulgari prima dell'entrata in guerra della Romania, mentre l'Intesa intendeva posticipare l'azione¹⁷⁸. A Fasciotti Brătianu disse che sulla questione dell'offensiva da Salonicco sarebbe stato irremovibile¹⁷⁹. Chiese poi ancora insistentemente al rappresentante italiano i termini precisi del Patto di Londra e, di fronte alla risposta evasiva di Fasciotti, si lamentò del comportamento dell'Italia, affermando

di aver sperato che si sarebbe potuto avere tra i due paesi una collaborazione intima che fosse andata al di là della guerra attuale ma di esser dolente constatare che il contegno del R. Governo a suo riguardo è più diffidente di quello degli altri stati dell'Intesa. Infatti due di questi (credo siano Francia ed Inghilterra) gli hanno dichiarato di aver informato l'Italia che non si opponevano a che questa gli comunicasse il suo trattato coll'Intesa.¹⁸⁰

10. Le ultime resistenze e l'entrata in guerra

Di fronte al comportamento unanime e finalmente deciso dell'Intesa, Brătianu si convinse di non poter più attendere e cercò solo di ottenere i patti migliori, precisando puntigliosamente le condizioni e dichiarando che avrebbe fatto guerra esclusivamente all'Austria Ungheria e sarebbe entrato in guerra solo dopo l'offensiva dell'Intesa da Salonicco. Per l'Intesa era necessario invece che la Romania dichiarasse guerra a tutti gli avversari escludendo al massimo la sola Germania, con cui dovevano però essere interrotti i rapporti diplomatici ed economici. L'offensiva dell'Intesa, poi, non poteva essere precedente, ma al massimo contemporanea all'entrata in guerra della Romania.

Alla fine di luglio gli accordi parvero saltare. La Russia si mostrava intransigente riguardo le richieste di Brătianu¹⁸¹, mentre la Francia e l'Italia ritenevano si dovessero accettare perché l'entrata in guerra della Romania era giudicata essenziale. Per di più le improvvise e inaspettate dimissioni di Sazonov facevano temere alla Romania un atteggiamento più intransigente della Russia¹⁸². Il 28 luglio Brătianu disse a Fasciotti che l'offensiva da

¹⁷⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 20 Luglio 1916, *ibidem*, pp. 99–100.

¹⁷⁹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 20 Luglio 1916, *ibidem*, pp. 100–101.

¹⁸⁰ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 20 Luglio 1916, *ibidem*, p. 101.

¹⁸¹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 25 Luglio 1916, *ibidem*, pp. 121–122. Le richieste riguardavano la garanzia che la Romania non avrebbe subito mutilazioni territoriali e che avrebbe al contrario annesso ampi territori dell'Austria Ungheria. Le potenze dell'Intesa non avrebbero concluso la pace se non dopo che le richieste territoriali della Romania fossero state soddisfatte e l'avrebbero ammessa a tutti i preliminari di pace su un piede di parità. La Romania si impegnava a dichiarare guerra alla sola Austria Ungheria.

¹⁸² C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 25 Luglio 1916, *ibidem*, p. 122.

Salonicco avrebbe dovuto svolgersi almeno dieci giorni prima dell'entrata in guerra della Romania¹⁸³. Francia, Gran Bretagna e Italia, che aveva dopo non poche perplessità deciso di inviare una divisione a Salonicco per facilitare l'impresa¹⁸⁴, fecero pressioni sulla Russia perché acconsentisse alle richieste della Romania, facendola così entrare in guerra¹⁸⁵. Il nuovo ministro degli esteri russo, Stürmer, proponeva invece di rigettare in blocco le proposte romene¹⁸⁶. Fasciotti, e con lui era d'accordo Tittoni, riteneva che il passo russo fosse controproducente «giacché intimidazioni di questo genere sono per lo meno inutili quando non si è sicuri che le circostanze non costringeranno presto o tardi a tornarvi sopra»¹⁸⁷.

Le divisioni e le incertezze dell'Intesa fornirono a Brătianu l'opportunità di rinviare ancora una volta la data dell'entrata in guerra¹⁸⁸. Il primo ministro romeno non perdeva occasione di lamentarsi del comportamento dell'Italia, riandando a vecchi motivi di contrasto, come le trattative diplomatiche che avevano portato al Patto di Londra senza tener conto degli accordi con la Romania, e lamentando che l'Italia non facesse abbastanza per indurre la Russia ad accettare le proposte romene¹⁸⁹.

Di fronte alle incertezze dell'Intesa, rientrarono in gioco le Potenze centrali che promisero ancora concessioni territoriali (la Bucovina e rettifiche territoriali nel Banato e in Transilvania) alla Romania in cambio della neutralità¹⁹⁰. Poco per volta, soggetta alle pressioni dell'Intesa, la Russia cominciò a cedere su alcune delle richieste romene, in particolare sulla dichiarazione di guerra alla sola Austria Ungheria, mentre l'Italia, pur di concludere, era disposta a ogni concessione. Alla fine la Russia acconsentì a tutte le richieste romene, salvo qualche particolare secondario¹⁹¹. Restava solo sul tappeto la questione dell'offensiva da Salonicco.

Brătianu si impuntò ancora su alcune questioni (tra cui l'impegno a non concludere pace separata), che alla fine l'Intesa dovette accettare. Il 15 agosto, finalmente, l'Intesa accolse le ultime richieste della Romania, che si accinse così a entrare in guerra. Il 17 la convenzione politica e quella militare furono firmate. Essendo poi prevista l'offensiva da Salonicco per il giorno 20, la Romania si impegnò a entrare in guerra il 28 agosto¹⁹².

¹⁸³ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 28 Luglio 1916, *ibidem*, pp. 130–131.

¹⁸⁴ S. Sonnino a G. Imperiali, T. Tittoni e A. Carlotti, Roma 25 Luglio 1916, *ibidem*, p. 120.

¹⁸⁵ A. Carlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 4 agosto 1916, *ibidem*, pp. 154–156.

¹⁸⁶ S. Sonnino a G. Imperiali, T. Tittoni, A. Carlotti e C. Fasciotti, Roma 31 Luglio 1916, *ibidem*, pp. 137–138.

¹⁸⁷ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 31 luglio 1916, *ibidem*, pp. 139–140.

¹⁸⁸ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 5 agosto 1916, *ibidem*, p. 157.

¹⁸⁹ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 6 Agosto 1916, *ibidem*, pp. 164–165.

¹⁹⁰ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 6 agosto 1916, *ibidem*, p. 165.

¹⁹¹ A. Carrlotti a S. Sonnino, Pietrogrado, 9 Agosto 1916, *ibidem*, pp. 168–169.

¹⁹² C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 17 agosto 1916, *ibidem*, pp. 191–192.

Gli ultimi giorni prima della guerra Fasciotti fu impegnato a convincere Brătianu che l'Italia nutrivà sentimenti di amicizia per la Romania, cercando di eliminare le recriminazioni del primo ministro contro l'Italia. Gli sforzi di Fasciotti andarono a buon fine.

Bratianu mi ha detto – scriveva Fasciotti a Sonnino il 26 agosto – di confidare che il R. Governo considererà la Romania non come un insieme di sette od otto milioni di anime riunite in un punto qualsiasi della carta geografica ma come un popolo che può e deve avere comuni col popolo italiano sentimenti ed interessi. Egli ritiene che la guerra aumenterà la solidarietà d'interessi tra l'Italia e la Romania ed egli personalmente si propone di fare tutto quanto starà in lui per rinsaldare i rapporti che uniscono i due Paesi.¹⁹³

Per l'entrata in guerra della Romania mancava solo un ultimo passaggio: l'assenso del Consiglio della Corona, che si tenne tra le 11 e le 13 del 27 agosto nel Palazzo Cotroceni. Re Ferdinando annunciò la decisione dell'entrata in guerra dalla parte dell'Intesa, avendo tenuto conto, disse, degli interessi del proprio paese e non dei suoi personali sentimenti. Take Ionescu e Nicolae Filipescu si dichiararono assolutamente favorevoli, mentre Marghiloman, Rosetti e Maiorescu espressero un parere contrario. Ma la più violenta replica venne da Petre Carp, che giunse perfino ad augurarsi la sconfitta della Romania poiché, disse, solo la vittoria degli Imperi centrali la poteva salvare. Prevedeva la fine dell'attuale dinastia, che aveva rinnegato le sue origini Hohenzollern, e il ritorno «al regime dei Fanariotti elettivi». Prese per ultimo la parola Brătianu

dichiarando che gli interessi e l'onore impongono alla Romania prendere le armi per l'unificazione nazionale, che le probabilità di vittoria sono dalla parte Intesa, ma che in ogni caso Re Romania dovrebbe ora come Re Carlo Alberto nel 1848 sfoderare la spada per la causa nazionale se anche dovesse condurre ad una nuova Novara.

Infine, il re invitò tutti alla concordia e la decisione dell'entrata in guerra fu sanzionata¹⁹⁴.

Poche ore dopo anche il Consiglio dei Ministri ratificò la decisione. Il giorno dopo, 28 agosto 1916, contemporaneamente alla dichiarazione di guerra dell'Italia alla Germania, la Romania dichiarò guerra all'Austria Ungheria. Il momento scelto era tuttavia tra i meno felici. Per la Romania si iniziava un periodo drammatico e si profilava il rischio stesso della distruzione del paese.

¹⁹³ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 26 Agosto 1916, *ibidem*, p. 215.

¹⁹⁴ C. Fasciotti a S. Sonnino, Bucarest, 27 Agosto 1916, *ibidem*, pp. 218–219. Cfr. anche D. Preda, *La Roumanie et l'Entente*, op.cit., pp. 73–74.

Legiunea Română din Italia în anii Marelui Război – între istorie și istoriografie

Ion Cârja*

Riassunto. La Legione Romena d'Italia negli anni della Grande Guerra – tra storia e storiografia. La creazione della Legione Romena d'Italia e la sua attività negli ultimi anni della Prima Guerra Mondiale, rappresenta un capitolo consistente e al contempo rilevante dalla storia del volontariato romeno durante la „Grande Guerra”. Nel secolo scorso dalla creazione della Legione Romena d'Italia fino ad oggi, si è accumulata una quantità cospicua di letteratura storica incentrata sull'argomento. Si tratta innanzitutto di testimonianze dei partecipanti, che furono pubblicati a partire dai decenni interbellici, seguiti da numerosi studi e articoli risultati dall'interesse della storiografia per questa problematica. Il nostro articolo si propone di passare in rassegna tutti questi contributi che si riferiscono ad un momento così originale e significativo dalla presenza dei romeni nella Prima Guerra Mondiale, come fu la Legione Romena d'Italia. Nella storiografia del tema si possono rintracciare testi sostanziosi e ben documentati, accanto ad approcci piuttosto contestuali ed occasionali, meno abbondanti in quanto riguarda la base documentaria su cui si appoggiano. Abbiamo voluto sottolineare attraverso il nostro contributo che la conoscenza del tema si è arricchita nella misura in cui si è riuscito l'introduzione nel circuito scientifico dei fonti di prima mano, come è il caso dei più recenti lavori in merito: i diari pubblicati dal Museo Nazionale dell'Unione di Alba Iulia negli anni 2015–2016.

Parole chiave: Legione Romena d'Italia, Grande Guerra, prigionieri, volontari romeni, diari, Grande Romania

Constituirea Legiunii române din Italia și traiectoria acesteia în peisajul ultimilor ani ai primei conflagrații mondiale reprezintă un capitol dens și semnificativ din istoria corpurilor de voluntari români în anii „Marelui Război”. Nevoiți să participe la război sub drapel austro-ungar, românii din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina, au plătit un greu tribut de sânge pe fronturile conflictului, în Serbia, Galiția, Italia, celor căzuți la datorie adăugându-li-se un mare număr de prizonieri. Fenomenul acesta al prizonieratului românilor a fost urmat de organizarea corpurilor de voluntari, foarte importante pentru conștiința de sine a militarilor de naționalitate română care au dorit astfel să se reintegreze în dinamica ostilităților în conformitate cu propriile opțiuni, cu interesele

* email: ioncarja@yahoo.it

generale românești în cele din urmă. S-au constituit, astfel: două corpuri de voluntari din prizonierii români aflați în Rusia, Legiunea română din Italia și Legiunea română din Franța, formațiuni care au avut un impact mai redus asupra desfășurării imediate a conflictului, cu o mai puternică reverberație, însă, în ceea ce privește promovarea cauzei românești pe plan internațional.

În ceea ce privește formarea Legiunii române din Italia, trebuie spus mai întâi faptul că baza de recrutare a acestora au fost prizonierii de naționalitate română capturați de italieni din rândurile trupelor austro-ungare în perioada 1915–1918¹, răspândiți în numeroase lagăre, pe tot teritoriul peninsulei italiice, din nord, în apropierea frontului, până în Sicilia. Lagărele cu un număr mai mare de prizonieri români erau, în primăvara anului 1918, la Mantova (circa 3600 de prizonieri români, la Cavarzere 2000, la Ostiglia 800, Cavanelle 800, Cona 400, alături de multe altele la Cittaducale, Avezzano, Sulmona, Melfi ș.a. Începând din vara anului 1916, reprezentanții acestor prizonieri, prin memorii trimise guvernelor francez și italian, au cerut organizarea unei legiuni care să lupte alături de armata română sau în conformitate cu interesele naționale românești. În acest demers de organizare a prizonierilor români din Italia sub forma unui corp de voluntari, au avut un rol important numeroși ofițeri din rândul acestora, alături de personalități ca Simion Mândrescu și George G. Mironescu, profesori la Universitatea din București, precum și Alexandru Em. Lahovary, reprezentantul diplomatic al României la Roma. Dacă inițial ideea reintegrării în luptă a prizonierilor români n-a fost considerată oportună de către guvernul italian, ulterior, în special după Congresul Naționalităților oprimate din Austro-Ungaria, care s-a ținut la Roma începând cu data de 8 aprilie 1918², executivul de la Roma și-a reconsiderat poziția. În 18 iunie 1918 s-a constituit Comitetul de acțiune al românilor din Transilvania, Banat și Bucovina, cu sediul la Roma, avându-l ca președinte pe Simion Mândrescu. Acesta a primit, la începutul lunii iulie 1918, din partea premierului italian Orlando, aprobarea constituirii unei legiuni române. Astfel, toți ofițerii români prizonieri la Cittaducale care au cerut să fie înrolați au fost declarați liberi, au primit uniformă italiană cu elementele distinctive ale Legiunii Române: tricolorul românesc, având culorile dispuse orizontal, iar apoi au fost încorporați în armata italiană și repartizați la serviciul de informații. Între timp, în opinia publică italiană s-a format, prin intermediul comitetelor „Pro Romeni” mai ales, un curent pronunțat favorabil românilor, concretizat prin numeroase manifestații de simpatie

¹ Despre participarea Italiei la Primul Război Mondial, vezi: Mario Isnenghi e Giorgio Rochat, *La Grande Guerra 1914–1918*, Bologna, Società editrice il Mulino, 2008 passim; Antonio Carioti, Paolo Rastelli (a cura di), *24 Maggio 1915. L'Italia è in guerra*, Edizione „Corriere della Sera Inchieste”, Milano, 2015, passim.

² Francesco Leoncini, *Il „congresso dei popoli soggetti all’Austria-Ungheria” (Roma, 8–10 aprile 1918). L’Italia e la costruzione della nuova Europa: un’occasione mancata*, în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, IX, 2012, pp. 11–30.

și adeziune. În data de 15 octombrie 1918 a fost emis decretul oficial de constituire a Legiunii Române, în fruntea acesteia fiind numit generalul de brigadă Luciano Ferigo, fost atașat militar la București, în perioada războiului. S-au format trei regimente complete, cu numele de „Horea”, „Cloșca” și „Crișan”. Trimis la Roma, de Consiliul Național al Unității Românești de la Paris, preotul Vasile Lucaciu a luat parte la ceremoniile de constituire a Legiunii, așa cum au fost cele de sfințire a drapelului. Se menționează participarea unor detașamente din Legiunea română alături de armata italiană, la bătălia decisivă de la Vittorio Veneto (24 octombrie-3 noiembrie 1918), precum și la luptele finalizate prin obținerea unor victorii, la Montello, Sisemolet, Piave, Cimone și Grappa. Legiunea română a rămas pe teritoriul italian până în martie 1919, când a fost transformată în patru batalioane de marș și trimisă cu vaporul în România. După repatriere, aceste trupe au fost cooptate în campania armatei române din Transilvania și Ungaria, iar unele au constituit baza primelor unități militare din Transilvania devenită românească după Marea Unire³.

Odată încheiat războiul, primii care au contribuit la elaborarea și transmiterea unor „memorii” ale acestuia au fost participanții la teribilul conflict care, pe lângă relațiile orale, pe care le-au împărtășit în familii și comunități după întoarcerea acasă, au produs o apreciabilă literatură memorialistică, publicată în perioada interbelică și ulterior. Anticipată de publicarea unor mărturii ale celor care au trăit experiența frontului, îndreptate tiparului încă din anii conflagrației, istoriografia românească a Primului Război Mondial și a Marii Uniri⁴ și-a stabilit în deceniile interbelice un program de restituire documentară, care va fi urmat, pe termen lung, de o „ordine de priorități” care se va regăsi și în perioada următoare, în pofida restricțiilor și condiționărilor de tip ideologic și propagandistic, care se vor repercuta asupra scrisului istoric românesc din perioada 1948–1989. Astfel, primele contribuții, care vor vedea lumina tiparului după 1918, vor fi relatări ale participanților, texte aflate la interferența între mărturie ca reflex memorialistic și demersul istoriografic. În rândul scrierilor de această factură, se desprind câteva opțiuni tematice mai evidente⁵, referitoare la prizonierii și la voluntarii români din Rusia și Italia, și la cei din Franța într-o măsură mai redusă sub aspect cantitativ.

³ Mai pe larg despre formarea și activitatea Legiunii române din Italia, a se vedea studiul lui Ioan I. Șerban, *Istoricul Legiunii române din Italia (1918–1919)*, în „Apulum”, 18, 1980, pp. 495–528.

⁴ Pe această temă a se vedea Valer Moga, *Anul 1918: un traseu istoriografic de nouă decenii*, în Vasile Moga, Sorin Arhitre (editori), *Anul 1918 în Transilvania și Europa Central-Estică. Contribuții bibliografice și istoriografice*, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2007, pp. 7–20

⁵ Vezi Ion Cârja, *Români în armata austro-ungară 1914–1918. Considerații istoriografice*, în vol. Valentin Orga, Ottmar Trașcă, Liviu Țărău, Virgiliu Țărău (editori), *Din modernitate în contemporaneitate. Studii istorice dedicate lui George Cipăianu la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2017, pp. 196–230.

Aceste teme vor constitui capitole distincte ale memorialisticii Marelui Război rămase de la românii din Austro-Ungaria, editarea și respectiv integrarea acestora în fluxul istoriografic regăsindu-se până în prezent în scrisul istoric românesc referitor la evenimentele de acum un veac.

Prezența românească pe frontul italian al Primului Război Mondial este formată din trei ipostaze distincte: prezența etnicilor români în unități militare austro-ungare transferate cu deosebire după 27 august 1916 pe frontul italian, românii din trupele monarhiei dualiste capturați de italieni și internați în calitate de prizonieri în numeroase lagăre, răspândite pe toată suprafața peninsulei, și în fine în al treilea rând îi regăsim pe voluntarii români recrutați din rândurile prizonierilor, voluntari care se vor constitui într-o structură specifică: Legiunea Română din Italia. A treia dimensiune, voluntariatul, se regăsește, asemeni activității corpurilor de voluntari români din Rusia și de pe teritoriul francez, în ziare tipărite ad-hoc, prin care se urmărea internaționalizarea problemei românești și a proiectului de unire a tuturor românilor, la care se adaugă unele organe de presă ale voluntarilor constituiți într-o formulă asociativă pe durata celor două decenii interbelice⁶. În acest context, se impun a fi menționate diferite contribuții despre prizonierii și voluntarii români din Italia, rămase de la cei direct implicați și apărute sub forma unor articole de presă sau a unor broșuri, încadrabile genului memorialistic sau aflate în proximitatea acestuia. Între primele texte de acest fel, în ordinea cronologică a apariției, menționăm articolul despre prizonierii români din Italia, publicat în „La Roumanie”, numărul din 6 iunie 1918⁷. Doi ani mai târziu apare în „Buletinul Societății Numismatice Române”, un articol despre medalia legionarilor români din Italia⁸. Problematika Legiunii Române din Italia a generat, în perioada interbelică, în primul rând texte ale protagoniștilor, din care au văzut lumina tiparului materiale semnate de G. G. Mironescu și Simion C. Mândrescu, personalități care au activat în Italia și au făcut diligențe pe lângă autoritățile de la Roma, spre finalul războiului, în vederea activării prizonierilor români ca forță combatantă alături de armatele italiene⁹. Și alți membri ai Legiunii au dat la iveală

⁶ Este vorba de două asociații ale foștilor voluntari, care au editat următoarele ziare: „Gazeta Voluntarilor”, apărută la Cluj între anii 1923–1937, și respectiv „Gazeta Voluntarilor-organ oficial al Asociațiunii foștilor voluntari din județul Hunedoara”, editată la Deva în perioada 1927–1930.

⁷ *Les prisonniers roumains en Italie*, în „La Roumanie”, 1918, nr. 21 din 6 iunie, p. 2.

⁸ *Medalia legionarilor români din Italia*, în „Buletinul Societății Numismatice Române”, 15, 1920, nr. 35–36, p. 85.

⁹ G. G. Mironescu, *Din pribegie. Prizonierii români din Italia aprilie 1918*, în „Convorbiri Literare”, 60, 1927, mai-august, pp. 66–74; Simion C. Mândrescu, *În Franța și Italia pentru cauza noastră (27 septembrie 1917–7 ianuarie 1919)*, București, Institutul de arte grafice G. Sfetea, 1919; Idem, *În serviciul unității noastre naționale*, București, f.a.; Idem, *Pro Italia*, București, M. O. Imprimeria Națională, 1937.

scrieri, în această perioadă, precum: Onoriu Suci¹⁰, Valeriu Pop¹¹, Claudiu Isopescu¹², Octavian Metea¹³.

Primele două decenii, care au urmat încheierii celui de al doilea război mondial și în special anii '50 nu au fost deloc propice pentru climatul istoriografic românesc. În acest răstimp de marginalizare până la punerea la index a celor mai multe teme de istorie și cultură națională, pe fondul unei direcții proletcultiste și de apropiere programatică a culturii și istoriei românești de Rusia și de cultura slavă, participarea României la Primul Război Mondial și înfăptuirea unirii tuturor românilor la 1918 nu au fost deloc teme favorite, dimpotrivă acestea au fost răstălmăcite fiind apreciate ca o expresie a subordonării României intereselor imperialiste ale Marilor Puteri¹⁴. Semicentenarul Marii Uniri, a făcut să revină în atenția istoriografiei din România, în preajma anului 1968 și în perioada următoare, participarea românească la prima conflagrație mondială, context în care problema voluntarilor români din Rusia și Italia n-a fost ocolită. În această perioadă apar studii variabile ca aport documentar și relevanță, în sensul în care unele texte depășesc nivelul strict omagial impus de climatul semicentenar, aducând contribuții documentare semnificative la studierea temei. Ar fi de menționat în acest sens materiale precum cele semnate de Constantin Enea¹⁵, Dumitru Tuțu¹⁶, Liviu Maior¹⁷. Merită semnalate în această ordine de idei contribuțiile semnate de Dumitru Zaharia despre prizonierii români din Italia și organizarea acestora în vederea revenirii lor în linia întâi. Dumitru Zaharia se numără printre cei care s-au ocupat sistematic de acest subiect, dedicându-i mai multe studii, publicate în 1970, 1971, 1979, precum și după 1989¹⁸. Legiunea română din Italia

¹⁰ Onoriu Suci, *10 ani de la înființarea legiunilor române din Italia*, in „Universul”, 1928, 18 august.

¹¹ Valeriu Pop, *La légion roumaine d'Italie*, extrait de la „Revue de Transylvanie”, Tome III. No. 2. 1937, M. O. – Imprimeria Națională, București, 1937.

¹² Claudiu Isopescu, *Simeon Mândrescu, creatorul Legiunii Române din Italia*, in „Revista Germaniștilor”, anul X, nr. 2/1938; Idem, *La legione romana in Italia*, in „Augustea”, Roma, 14, 1939, nr. 6, p. 21–23, nr. 7, pp. 21–23.

¹³ Octavian Metea, *Din cele trecute vremi. Legiunea română din Italia*, in „România Nouă”, 1940, nr. 69/21 decembrie și urm.

¹⁴ Pe acest subiect a se vedea: Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944–1977*, Humanitas, București, 1991; Florin Müller, *Politica și istoriografie în România 1948–1964*, Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003.

¹⁵ Constantin Enea, *Aspecte ale descompunerii armatei austro-ungare (Dezertări și răscoale ale soldaților români din Transilvania 1914–1918)*, in „Acta Musei Napocensis”, 5, 1968, pp. 275–291.

¹⁶ Dumitru Tuțu, *Voluntarii români din Transilvania în lupta împotriva Puterilor Centrale, pentru eliberare națională și unitate*, in „Studii. Revistă de Istorie”, 21, 1968, nr. 6, pp. 1125–1143.

¹⁷ Liviu Maior, *Din lupta voluntarilor români pentru unire*, in „Tribuna”, 12, 1968, nr. 43, p. 6.

¹⁸ Dumitru Zaharia, *Aspecte ale luptei prizonierilor și refugiaților români aflați în Italia pentru realizarea unității de stat a României 1916–1919*, in *Studii și Cercetări de Științe Sociale*, 1970, pp. 247–253; Idem,

apare, astfel, în peisajul istoriografic al sfârșitului anilor '60 și în perioada următoare, ca un segment al tematicii legate de Primul Război Mondial și de Marea Unire, fără a fi tratat ca un subiect aparte, de sine stătător. Contribuțiile apărute cu strictă referire la Legiunea română din Italia sunt destul de puține, alături de cele care se referă la Corpul de voluntari din Rusia, la Legiunea română din Franța și la contribuția voluntariatului românilor la înfăptuirea Marii Uniri. Reținem în acest sens textele semnate de Ioan Nistor¹⁹, Gheorghe I. Oancea²⁰, Rodica Andruș²¹, Ștefan Delureanu²² și nu în ultimul rând materialul scris de profesorul Nicolae Lascu despre lagărul de prizonieri români de la Sulmona, din Italia centrală²³. Interesul savantului latinist clujean pentru această temă de studiu a fost stimulat de unele aspecte din biografia propriei familii, așa cum ne încredințează o cercetare ulterioară²⁴. Dintre contribuțiile perioadei fac obiectul acestei succinte treceri în revistă numai cele referitoare la prizonierii din Italia și la organizarea lor sub forma Legiunii române din peninsula, deoarece alte studii pe teme conexe se regăsesc într-o analiză mai amplă, pe care am publicat-o în altă parte²⁵. Pentru perioada 1965–1989, se impun a fi menționate contribuțiile istoricului albaulean Ioan I. Șerban, unul dintre cei mai valoroși cercetători ai problematicii prizonierilor/voluntarilor și respectiv a Legiunii române din Italia, din istoriografia de dinainte și de după 1989. Studiul său

La legione romana nella prima guerra mondiale, in „Rassegna degli Archivi di Stato”, Roma, 1971, 31, pp. 717–721; Idem, *Constituirea legiunii române din Italia, rolul și importanța sa istorică [1918]*, in *Mărăști, Mărășești, Oituz. 1917–1977*, Bacău, 1979, pp. 105–128 (studiu realizat prin consultarea unor fonduri arhivistice din Italia); Idem, *Contribuția românilor din Italia la înfăptuirea unității naționale*, in „Revista Arhivelor”, 1979, 45, vol. 40, Supliment, pp. 247–251; Idem, *Simeon Mândrescu și Italia*, in „Carpica”, 11, 1979, pp. 41–47; Idem, *Condițiile în care a avut loc formarea Legiunii române din Italia. Contribuții documentare*, in Alexandru Matei (ed.), *Sub semnul marilor înaintași. Ion Rusu Sărățeanu la 90 de ani*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2011, pp. 349–364; Idem, *Legiunea Română „italiană” a contribuit la realizarea României Mari*, in „Plumb”, nr. 52, iulie 2011.

¹⁹ Ioan Nistor, *Acțiunile emigrației și prizonierilor români în Italia*, in „Tribuna”, 22, 1978, nr. 27, p. 6.

²⁰ Gh. I. Oancea, *Emigrația română din Italia și Franța și rolul ei în făurirea statului național unitar român*, in „Ziridava”, 10, 1979, pp. 489–501.

²¹ Rodica Andruș, *Un hunedorean în legiunea română din Italia-Ștefan Oțel din Brad*, in „Sargeția”, 20, 1986–1987, pp. 366–388.

²² Ștefan Delureanu, *Voluntari români în Italia și idealul reîntregirii naționale*, in „Tomis”, 23, 1988, nr. 8(222), august, p. 13.

²³ Nicolae Lascu, *Români transilvăneni în lagărul de prizonieri de la Sulmona (Italia), în primul război mondial*, in „Acta Musei Napocensis”, 18, 1981, pp. 581–583.

²⁴ Viorica Lascu, *Nicolae Lascu. În căutarea fratelui dispărut*, în Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi (editori). *Războiul și societatea în secolul XX / Guerra e società nel XX secolo*, Cluj-Napoca, Editura Accent, Roma, 2007, pp. 12–17.

²⁵ I. Cârja, *Români în armata austro-ungară 1914–1918. Considerații istoriografice*, în V. Orga, O. Trașcă, L. Țărău, V. Țărău (editori), *op.cit.*, pp. 196–230 passim.

intitulat *Istoricul Legiunii române din Italia (1918–1919)*, publicat în anul 1980, este o reconstituire de referință a subiectului, una din cele mai temeinice din câte avem până în prezent. Pe lângă reconstituirea de fapte, meritul acestei contribuții constă în repropunerea unor texte memorialistice apărute în perioada interbelică și mai ales a unor însemnări rămase în manuscris, semnalate în premieră istoriografiei în acest context, rămase de la cei care au activat în prizonieratul și apoi în Legiunea română din Italia, precum Octavian Metea, Simion C. Mândrescu, Romulus Cărpinișan, Onoriu Suciuc, Petre Ugliș, Ștefan Merlaș, Nicolae Bidnei, George G. Mironescu, Elie Bufnea, Marius Z. Ciugudeanu²⁶. În același an, Ioan I. Șerban publică un studiu despre voluntarii ardeleni și bucovineni din Rusia²⁷, iar în anul următor, 1981, un alt text dedicat contribuției voluntarilor ardeleni la realizarea Marii Uniri²⁸. Este vorba de contribuții la o temă pe care autorul o va onora și în perioada post-totalitară cu studii și materiale importante și bine documentate.

Prăbușirea regimului comunist a făcut posibilă regăsirea normalității și în zona scrișului istoric, prin dispariția în primul rând a condiționărilor de ordin ideologic și propagandistic. Participarea românilor din Austro-Ungaria la Primul Război Mondial este o temă amplă, care se regăsește în bună măsură pe linia abordărilor și a direcțiilor de studiu lansate în deceniile interbelice și reluate după 1965. Este evident interesul pentru publicarea izvoarelor narative, în special a memorialisticii rămase de la participanți. Prizonierii români din Rusia, Italia și Franța, precum și organizarea lor în corpuri de voluntari, sunt aspecte ale acestei teme cultivate cu un anume grad de predilecție de către istoriografia problemei. Cu referire la prezența românească pe frontul italian și la Legiunea română din Italia, putem vorbi de o creștere cantitativă a producției istoriografice după 1989, față de perioada anterioară. În acest sens trebuie semnalate în primul rând contribuțiile apărute în anii '90, precum cele semnate de Elena Maria Schatz²⁹, Gheorghe Nicolescu, Valeriu Florin Dobrinescu³⁰ și Valer Hossu³¹. Această direcție tematică a fost ilustrată pe mai departe de contribuții semnate de istorici și oameni de cultură precum:

²⁶ Ioan I. Șerban, *Istoricul Legiunii române din Italia (1918–1919)* (pentru materialele inedite pe care le semnalează, a se vedea notele de subsol ale acestui studiu).

²⁷ Idem, *Primul corp al voluntarilor transilvăneni și bucovineni din Rusia*, in „Apulum”, 18, 1980.

²⁸ Idem, *Din lupta voluntarilor transilvăneni pentru unire. Senatul central al ofițerilor și soldaților români din Viena și Legiunea română de la Praga*, in „Sargetia”, 15, 1981, pp. 269–286.

²⁹ Elena Maria Schatz, *Legiunea română din Italia. Documente din colecțiile Bibliotecii Naționale*, in „Revista Bibliotecii Naționale”, 1995, vol. 1, fascicola 1, pp. 17–20.

³⁰ Gheorghe Nicolescu, Valeriu Florin Dobrinescu, *Românii din Italia în lupta pentru cauza națională, în anul 1918*, in Cornel Grad, Viorel Ciubotă (editori), 1918. *Sfârșit și început de epocă*, Satu Mare/Zalău, Editura Muzeului Sătmărean/Editura Lektos, 1998, pp. 127–135.

³¹ Valer Hossu, *Alpinii români din Italia pe fronturile reîntregirii*, in „Acta Musei Porolisensis”, 22, 1998, pp. 619–622.

Ștefan Damian³², Adrian Grecu³³, Cristina și Iulian Boțoghină, Marinela Lăzărescu³⁴. Alte contribuții apărute în perioada următoare se datorează unor cercetători ca Horațiu Bodale³⁵, Ștefan Damian³⁶, o valoroasă contribuție documentară propusă de Georgeta Toma³⁷, apoi, în ordinea cronologică a apariției, se impun a fi menționate textele scrise de Iulian Stelian Boțoghină³⁸, Dorel Bușe³⁹, Constantin C. Gomboș⁴⁰, Petre Pop⁴¹, George Trohani⁴², Dumitru Zaharia⁴³. Una din cele mai recente contribuții îi aparține lui Vasile Dudaș, istoric bănățean care a cultivat în mod constant problematica Primului Război

³² Ștefan Damian, *Legiunea română din Italia*, în „Cetatea”, 2001, 4, nr. 2, p. 13; Idem, *Prizonierii români de la Avezzano*, în Idem, 4, 2001, nr. 4, p. 9.

³³ Adrian Grecu, *Legiunea română din Italia*, în: *Omagiul istoricului Dan Berindei*, Focșani, 2001, pp. 185–213.

³⁴ Iulian Boțoghină, *Despre prizonierii primului război mondial: cazul legiunii române din Italia*, în *România în ecuația păcii și dictatului*, Pitești, București, Brașov, Cluj-Napoca, 2001, pp. 170–190; Cristina Boțoghină, Iulian Boțoghină, *Propagandă și educație națională în taberele Legiunii Române din Italia 1918–1920*, în „Argesis”, 11, 2002, pp. 337–344; Iulian Boțoghină, Marinela Lăzărescu, *Despre națiune și naționalism, patrie și patriotism în taberele Legiunii române din Italia: cazul celor 800 de «nazarieni»*, în *Restituiri. Studii și comunicări*, București, 2003, pp. 63–72.

³⁵ Horațiu Bodale, *Legiunea română din Italia (1917–1919)*, în Corneliu Gaiu, Horațiu Bodale (editori), *Centru și periferie. Lucrările colocviului național, Bistrița 23–25 aprilie 2004*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2004, pp. 324–334.

³⁶ Ștefan Damian, *Sextil Pușcariu sul fronte italiano della Prima guerra mondiale*, în „Transylvanian Review”, 16, 2007, nr. 2, pp. 107–121.

³⁷ Georgeta Toma, *Fondul Ștefan Bidnei-prizonierii români din Italia în primul război mondial*, în „Valachica”, 2007, nr. 20, pp. 289–302.

³⁸ Iulian Stelian Boțoghină, *Metamorfoze identitare în lagărele de prizonieri din Italia: cazul Legiunii Române*, în Vasile Ciobanu, Sorin Radu (editori), *Unirea din 1918, act fundamental al istoriei României*, Editura Techno Media, Sibiu, 2008, pp. 53–81.

³⁹ Dorel Bușe, *Legiunea voluntarilor români din Italia, din Primul Război Mondial*, în *Eroi și morminte. Studii și comunicări*, Editura Alpha MDN, Buzău-București, 2008, pp. 9–24.

⁴⁰ Constantin C. Gomboș, *Voluntarii români din Italia au jurat: <<vom apăra România Mare>>*, în „Columna 2000”, 9, 2008, nr. 35–36, pp. 55–57.

⁴¹ Petre Pop a îngrijit ediția care conține amintirile lui Ionel Floașiu, participant în calitate de ofițer pe frontul italian, vezi: Ionel Floașiu, *Mărturii*, ediție îngrijită și prefațată de Petre Pop, Casa de Editură Paradigma/Colecția Petre Pop, Cluj-Napoca, 2008, pp. 11–56.

⁴² George Trohani, *Înființarea Legiunii Române din Italia în anii primului război mondial. Noi documente fotografice*, în „Muzeul Național”, 23, 2011, pp. 83–94.

⁴³ Dumitru Zaharia, *Condițiile în care a avut loc formarea legiunii române din Italia. Contribuții documentare*, în Alexandru Matei (editor), *Sub semnul marilor înaintași. Ion Rusu Sărățeanu la 90 de ani*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2011, pp. 349–364.

Mondial⁴⁴. Un anumit interes față de acest subiect am remarcat și printre istoricii italieni, așa cum o arată studiile lui Filippo Cappellano⁴⁵, Alberto Basciani⁴⁶ și Stefano Santoro⁴⁷, respectiv mai recent contribuția semnată în colaborare de Filippo Cappellano și Paolo Formiconi⁴⁸. După estimările noastre, studiile referitoare la frontul italian, la prizonierii români din peninsula și la Legiunea română formată din aceștia, se detașează sub aspect cantitativ, în sensul în care sunt mai numeroase decât cele despre prizonierii și voluntarii din Rusia și cu atât mai mult față de cei din Franța, în producția istoriografică românească din perioada postcomunistă.

Lui Vasile Dudaș și Ioan I. Șerban li se datorează de altfel cele mai valoroase și mai bine documentate contribuții pe tema voluntariatului românesc din Primul Război Mondial, din câte a dat la iveală istoriografia românească de după 1989. Susținând teze de doctorat, pe care le-au încredințat apoi tiparului, cei doi istorici și-au desfășurat aproape concomitent șantierul de cercetare dedicate subiectului, a cărui cunoaștere au îmbogățit-o în primul rând prin valoroase contribuții documentare⁴⁹. Cunoscători ai fondurilor de arhivă, Vasile Dudaș și Ioan I. Șerban au semnalat și pus în circulație, prin contribuțiile lor, informație inedită și valoroasă, între care o serie de manuscrise memorialistice rămase de la cei care au activat în corpurile de voluntari din Rusia sau din Italia, documente publicate ulterior integral, unele dintre acestea, în timp ce altele încă așteaptă să fie editate⁵⁰.

În istoriografia post-comunistă din România dedicată prizonierilor și respectiv Legiunii române din Italia, cel mai substanțial pas înainte s-a făcut prin editarea memorialisticii

⁴⁴ Vasile Dudaș, *Legiunea română din Italia*, în *Perseverență și devoțiune în căutarea adevărului istoric. Omagiu profesorului și istoricului Viorel Faur la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Antonio Faur, Radu Românașu (editori), Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2016, pp. 730–749.

⁴⁵ Filippo Cappellano, *La Legione Romana*, în *Studi storico militari*. 1996, Roma, 1998, pp. 227–344.

⁴⁶ Alberto Basciani, *I prigionieri di guerra romeni nel campo di concentramento di Avezzano (AQ) durante la Prima Guerra Mondiale 1916–1918*, în „Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, 4, 2002, pp. 214–221.

⁴⁷ Stefano Santoro, *I volontari romeni sul fronte italiano nella Prima Guerra Mondiale e la Legione romana d’Italia*, în Rudolf Dinu, Aurora Firța-Marin, Cristian Luca (a cura di), *La Campagna di Romania (1916–1917): esperienze e memoria storica. Atti del Convegno di studi italo-romeno. Venezia, 13–14 ottobre 2016*, „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, 2017, n. 12, Bucarest 2017, pp. 149–162.

⁴⁸ Filippo Cappellano, Paolo Formiconi, *Le relazioni militari italo-romene nella Grande Guerra: esportazioni di materiale bellico e Legione Romana*, în „Annali, Museo Storico Italiano della Grande Guerra”, no. 26/2018, pp. 37–61.

⁴⁹ Vasile Dudaș, *Voluntarii Marii Uniri*, Editura Augusta, Timișoara, 1996; Ioan I. Șerban, *Voluntarii transilvăneni și bucovineni din Rusia în războiul pentru întregirea neamului 1916–1919*, Editura Aeternitas, Alba Iulia, 2003.

⁵⁰ Vezi nota 26, precum și I. Cârja, *Românii în armata austro-ungară 1914–1918*, pp. 220–221.

păstrate la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia. Semnalate pentru prima dată de Ioan I. Șerban în contextul unor cercetări întreprinse pe acest subiect în anii '80, materialele cu caracter narativ păstrate la MNUAI provin de la persoane care au făcut parte și respectiv au jucat un rol în organizarea Legiunii, în ultimii ani ai primei conflagrații mondiale. Rezultatul unei campanii de adunare a documentelor și informațiilor rămase de la participanți, aceștia au încredințat muzeului albaian o serie de materiale care fac ca la MNUAI să se păstreze cel mai bogat și mai interesant fond documentar privind Legiunea română din Italia, din câte au fost semnalate la noi de-a lungul timpului.

Astfel, în anul 2015, la Editura Altip din Alba Iulia a apărut o primă lucrare importantă de acest fel, *Jurnalul de război din anii 1914–1919*, „scris după note zilnice de Petre Ugliș-Delapeca”. Editat de o echipă de cercetători de la MNUAI: Ioana Rustoiu, Smaranda Cutean, Marius Cristea și Tudor Roșu⁵¹, acest jurnal pare a fi în realitate un elaborat mai apropiat de genul memoriilor, dată fiind redactarea sa ulterioară pe baza unor însemnări „la cald”, ținute de autor în perioada războiului. Respectând compartimentările din manuscrisul original, jurnalul este împărțit în două „volume”: *Frontul contra Italiei* (vol. I), și *Italia* (vol. II), iar conținutul propriu-zis este împărțit la rândul lui în numeroase capitole, de scurtă întindere. În desfășurarea sa textul este presărat cu numeroase ilustrații, care sunt cărți poștale ce reprezintă localități din Ungaria, Austria și din nordul Italiei, fotografiile care-l înfățișează pe Petre Ugliș în diferite ipostaze, precum și unele manuscrise. În final volumul conține o mică anexă și lista ilustrațiilor.

Însemnările învățătorului Petre Ugliș sunt valoroase în primul rând pentru experiența de participant la primul conflict mondial, pe care o expune. Jurnalul nu insistă numai asupra desfășurării ostilităților, a conflictualității austro-ungaro-italiene, ci și asupra relațiilor interumane, a raporturilor de camaraderie pe care le-a legat cu diferiți colegi, asupra peisajului și ambientului uman, cu care vine în contact. Petre Ugliș se dovedește un fin observator al realităților pe care le transpune în însemnările sale într-un stil limpede și concis. Relatarea modului în care a organizat trecerea la italieni, cu întreaga trupă aflată în subordinea sa, în dimineața zilei de 27 decembrie 1917, este una din cele mai interesante informații din jurnal, ilustrativă între altele pentru atitudinea soldaților români din armata austro-ungară față de diferitele repere de loialitate care le jalonau comportamentul⁵². Disponibilitatea de a dezerta la inamic, atât pe frontul rusesc cât și pe cel italian al conflictului, cu deosebire după intrarea României în război, reflectă falimentul loialității dinastice și replierea fermă a soldaților de neam român din armata austro-ungară de partea coordonatelor proprii identități naționale.

⁵¹ Petre Ugliș Delapeca, *Jurnal de război din anii 1914–1919*, editori: Ioana Rustoiu, Smaranda Cutean, Marius Cristea și Tudor Roșu, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia/Seria „Memoriale”, I, Editura Altip, Alba Iulia, 2015.

⁵² *Ibidem*, pp. 118–121.

Petre Ugliș ne oferă, de asemenea, informații de primă importanță despre organizarea Legiunii Române din Italia și despre activitatea acesteia în faza de final a conflictului. Importanța informațiilor din jurnal este dată de implicarea directă a lui în organizarea detașamentelor care au format Legiunea, și de contactele pe care le-a avut, la cel mai înalt nivel, de relațiile sale cu personalitățile care au jucat un rol în constituirea acesteia. Jurnalul conține liste cu ofițerii și soldații care s-au înrolat în Legiunea română, fapt ce sporește aportul documentar al însemnărilor rămase de la Petre Ugliș.

Un an mai târziu, în 2016, în aceeași serie „Memoriale” a MNUAI și a Editurii Altip din Alba Iulia, se publică un al doilea volum de documente memorialistice despre corpul de voluntari români din Italia cunoscut sub numele de Legiune română. Editat de același colectiv de cercetători de la muzeul albaiulian: Ioana Rustoiu, Smaranda Cutean, Marius Cristea și Tudor Roșu, volumul intitulat *Legiunea Română din Italia* valorifică manuscrise de mai scurtă întindere, încadrabile și acestea genului memorialistic, rămase de la cei care au fost implicați în organizarea și activitatea Legiunii, acum o sută de ani⁵³. Primul manuscris reprodus în acest volum provine de la Ionel Rișca și se intitulează *Legiunea Română din Italia. Însemnări*. Nu este vorba în acest caz de un text cu caracter narativ ci de o colecție amplă de scrisori schimbate între ofițerii români promotori ai proiectului de organizare a Legiunii și autorități politice, diplomatice și militare italiene și românești, documente prețioase, prin faptul că permit reconstituirea în detaliu a procesului dificil, sinuos și complicat de înființare a acestui corp de voluntari din rândul prizonierilor români din Italia, Legiunea română⁵⁴. În continuare avem un text mai scurt, semnat de Ștefan Bitnei, cu titlul *Legiunea Română din Italia în Primul Război Mondial*. Materialul este o sinteză de mică întindere privind contextul și condițiile în care s-a format Legiunea, implicarea limitată a acesteia în război alături de armata italiană, trimiterea voluntarilor spre România după încheierea conflagrației, importanța Legiunii⁵⁵. Urmează textul semnat de Romul Cărpinișan, intitulat *Legiunea Română din Italia*, care este de asemenea un raport sintetic dar ceva mai amplu despre formarea și organizarea Legiunii, sprijinul primit din partea italiană, participarea acesteia la lupte⁵⁶. Urmează în volum un text semnat de Onoriu Suciu, cu titlul *Legiunea Română din Italia*, al cărui subtitlu mai lung este semnificativ în ceea ce privește conținutul: „Înființarea, misiunea și însemnătatea ei. Strădaniile, propaganda și luptele pentru unitatea națională a voluntarilor ardeleni, bănățeni și bucovineni din Primul Război Mondial (1914–1918) care au făcut parte din ea”⁵⁷. Textul

⁵³ *Legiunea Română din Italia*, editori: Ioana Rustoiu, Smaranda Cutean, Marius Cristea și Tudor Roșu, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia/Seria „Memoriale”, II, Editura Altip, Alba Iulia, 2016.

⁵⁴ *Ibidem*, pp. 43–102.

⁵⁵ *Ibidem*, pp. 103–106.

⁵⁶ *Ibidem*, pp. 107–124.

⁵⁷ *Ibidem*, pp. 125–138.

sucsesiv, semnat de Ștefan Merlaș, *Amintiri despre Campania I-a a Legiunii Române din Italia (anii 1918–1919)*, are un caracter memorialistic mai pronunțat în raport cu textele precedente, sunt amintirile cuiva care abordează formarea Legiunii române așa cum s-a văzut aceasta din perspectiva prizonierilor români, răspândiți în numeroase lagăre de concentrare după capturarea lor, cu așteptările, speranțele, opțiunile și planurile pe care le aveau în vedere. În final sunt reproduse decrete și brevete, prin care i-au fost acordate diferite decorații și distincții italiene și românești⁵⁸. Următorul document încorporat în volum este unul mai scurt, *Înființarea Legiunii Române din Italia*, sub semnătura lui Gheorghe Fodoreanu și Ștefan Merlaș. Acest document are la final pe post de anexă o scrisoare datată Cluj, 3 noiembrie 1968, adresată de cei doi profesorului universitar Ștefan Pascu, fapt care confirmă că cel puțin o parte a acestor rapoarte, amintiri, texte memorialistice ale celor implicați în formarea și activitatea Legiunii române din Italia, au fost redactate „la cerere” în contextul semicentenarului Marii Uniri, când s-a dorit să fie folosită ocazia adunării de informații de la participanții care mai trăiau⁵⁹. Volumul continuă cu un text semnat de Elie Bufnea, *Voluntarii din Italia*, care în mod evident nu este elaboratul unui participant deoarece autorul n-a luat parte la activitatea voluntarilor români din Italia, ci a fost implicat alături de cei care au acționat în Rusia în 1918–1919 (al doilea Corp de voluntari români); materialul este o sinteză întocmită de autor pe baza unei informații avute la îndemână⁶⁰. Ultimul text înseriat în volum este unul mai amplu și, la prima vedere surprinzător, este semnat de Petre Ugliș, având următorul titlu: *Cum s-a format legiunea de voluntari pe pământul Italiei. Amintiri din Primul Război Mondial (1914–1919)*. Este o variantă mai scurtă, în original având numai 45 de file dactilografiate, care reia în sinteză partea a doua a „Jurnalului de război”, respectiv partea care se referă la Legiunea română din Italia. Oferă unele informații inedite, neconsemnate în jurnalul mare, acest text fiind pregătit de Ugliș pentru conferințele organizate de foștii voluntari, afirmă editorii volumului pe care îl prezentăm⁶¹. Din nevoia de a face cunoscute acțiunile voluntarilor români în Italia, foarte probabil Ugliș însuși a redactat mai multe variante ale însemnărilor sale, care au și fost editate de altfel mai târziu⁶². Volumul pe care-l prezentăm se încheie, în fine, cu o secțiune consistentă de documente vizuale, este vorba de

⁵⁸ *Ibidem*, pp. 139–162.

⁵⁹ *Ibidem*, pp. 163–168.

⁶⁰ *Ibidem*, pp. 169–180.

⁶¹ *Ibidem*, pp. 181–212.

⁶² *Ibidem*, pp. 19–20 (a se vedea în special precizările editorilor, la nota de subsol nr. 25 a volumului).

O variantă semnată Petru Ugliș-Delapeica, cu titlul *De la Doberdo spre țară*, a fost inclusă în lucrarea *În vâltoarea luptei pentru unire. Amintiri ale voluntarilor bănățeni*, ediție îngrijită de Vasile Popeangă, Editura Multimedia, Arad, 2002, pp. 90–128. Recent (2018) a fost publicată la Editura Hoffman, fără alte elemente de identificare: loc, an de apariție, ISBN, o lucrare cu următoarele

fotografiile cu soldați ardeleni pe frontul italian al Primului Război Mondial păstrate în colecția de fotografii a MNUAI, interesante și sugestive⁶³.

O contribuție de curând apărută, după informațiile noastre cea mai recentă lucrare pe tema în studiu, este ediția de documente îngrijită de Dumitru Zaharia: *Legiunea Română din Italia-documente italiene*, publicată la Editura Militară. Acestui subiect pe care l-a vizitat constant încă din anii '70, cu abordări care s-au distins prin materialul arhivistic pe care s-au sprijinit mereu, Dumitru Zaharia a decis să-i dedice un volum de documente, rezultat al cercetărilor întreprinse de-a lungul timpului în arhive din țară și din Italia. Lucrarea se deschide cu scurte considerații de început prezentate ca *Prefață*, urmate de studiul introductiv intitulat *Voluntarii români au luptat în Italia pentru libertatea și întregirea națiunii și a teritoriului patriei lor strămoșești*, în secțiunea următoare avem *Rezumatul documentelor*, urmate de o listă a abrevierilor, după care sunt redată *in extenso* cele 217 documente pe care le propune volumul. La final avem o succesiune de secțiuni de mai scurtă întindere: *Concluzii*, *Bibliografie*, un memoriu de lucrări semnate de autor, un indice general de nume, localități și instituții și o secțiune de fotografii și câteva documente xerografiate. Acest volum valorifică în bună măsură materiale ce reflectă zona de decizie politico-diplomatică aferentă înființării și organizării Legiunii române din Italia și activității acesteia. Documentele incluse în volum provin din câteva fonduri aflate în Italia la: Arhiva Centrală a Statului din Roma, Arhiva Istorico-Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe al Italiei și la Statul Major al Armatei italiene, existente sub formă de microfilme la Arhivele Naționale Istorice Centrale ale României din București. De identificarea, microfilmarea și aducerea în țară a acestor materiale documentare, Dumitru Zaharia s-a ocupat îndeaproape, așa cum se precizează în prefața volumului. Această lucrare⁶⁴ este în mod incontestabil o contribuție valoroasă la studierea voluntariatului românesc în Italia la sfârșitul primei conflagrații mondiale, întregind în

coordonate: Petre Ugliș Delapecica, *Jurnal de război. Pagini de suferință și de glorie în Austro-Ungaria*, format A 5, cu un total de 296 de pagini. Sub forma acestei ediții a fost tipărit un alt manuscris memorialistic rămas de la Petre Ugliș, păstrat în părțile Aradului, care relatează experiența acestuia din anii Primului Război Mondial (cu accent pe implicarea sa în organizarea și activitatea Legiunii române din Italia), foarte asemănător în conținut cu ediția apărută la Altip, Alba Iulia, 2015 (care a valorificat, în mod evident, manuscrisul deținut de MNUAI), dar cu diferențe care arată că autorul, Petre Ugliș Delapecica, a adaptat materialul unor necesități și împrejurări în care a fost implicat, așa cum au fost conferințele organizate după 1918 de foștii voluntari. Maniera neprofesionistă în care a fost realizată „ediția Hoffman” a jurnalului face însă ca aceasta să fie, din nefericire, greu de utilizat. Un exemplar al acestei ediții ne-a fost pus la dispoziție de către prof. univ. dr. Cornel Pădurean de la Arad, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁶³ *Legiunea Română din Italia*, pp. 213–253.

⁶⁴ *Legiunea Română din Italia-documente italiene*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Dumitru Zaharia, Editura Militară, București, 2019.

mod fericit contribuțiile memorialistice introduse în circuitul științific cu câțiva ani în urmă de cercetătorii MNUAI, la care ne-am referit mai sus.

În perioada de un secol care s-a scurs de la sfârșitul Marelui Război și respectiv de la constituirea Legiunii române din Italia până în prezent, au văzut lumina tiparului câteva zeci de contribuții dedicate acestui subiect, de la informații de primă mărime provenite de la participanți și publicate în timpul vieții lor sau postum, până la texte de analiză și interpretare scrise de istorici, de valoare și relevanță științifică inegală. Subiectul ca atare a fost lansat în anii interbelici de către cei care participaseră la organizarea Legiunii și la activitatea sa, înainte și după sfârșitul conflagrației, astfel primele contribuții dedicate acestei teme se află la întâlnirea dintre mărturie, relatarea participanților direcți și exigențele demersului istoriografic. Problema corpului de voluntari constituit în Italia sub numele de Legiune română a fost abandonată de istoriografia din perioada stalinismului cultural pentru a fi reluată după 1965, dintr-o dublă perspectivă am putea spune: ca parte componentă a participării românești la Primul Război Mondial și înfăptuirea Marii Uniri și deopotrivă ca un capitol din istoria relațiilor româno-italiene în timpurile moderne. În condițiile în care la ora la care scriem acest articol, în Italia vorbim de o diasporă românească ce depășește cifra de 1.300.000 de persoane, emigrați în peninsula în căutarea unui trai mai bun după prăbușirea totalitarismului comunist, este interesant să reflectăm asupra prezenței pe teritoriul italian a prizonierilor români capturați de armata regatului sabaud din rândul trupelor austro-ungare care, cu toată durata efemeră a sejurului lor aici, în calitate de prizonieri și apoi ca voluntari, au reprezentat prima comunitate românească de proporții mai consistente, care a activat în Italia.

Din punct de vedere istoriografic, cunoașterea acestei teme a progresat în măsura în care s-a reușit introducerea în circuitul științific a informațiilor din surse primare. Periodic istoriografia subiectului a fost alimentată cu informație de acest fel, cea mai consistentă fiind reprezentată, așa cum am văzut, de publicarea sub forma celor două volume apărute în 2015 și 2016 a manuscriselor deținute de Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, urmate trei ani mai târziu de ediția de documente politico-diplomatice și militare îngrijită de Dumitru Zaharia. Intrarea în circuitul științific a manuscriselor de factură memorialistică, rămase în cea mai mare parte de la ofițerii implicați în organizarea și activitatea Legiunii, atât cât a funcționat aceasta, a fost posibilă ca urmare a depunerii materialelor la care ne referim de către autorii sau deținătorii lor la muzeul albaulian, în contextul semicentenarului Marii Uniri (anul 1968) și în perioada următoare. Coincidență sau nu, trebuie spus că cea mai bogată „livrare” de material inedit referitor la Legiunea română din Italia s-a produs în preajma împlinirii unui secol de la sfârșitul Marelui Război și de la Marea Unire, când au fost publicate cele două volume citate și prezentate mai sus, care au adus la lumină manuscrisele deținute de MNUAI, la care s-a adăugat, iată, în 2019, volumul editat de Dumitru Zaharia, *Legiunea Română din Italia-documente italiene*.

Profesorul Ioan Piso de la Universitatea Babeș Bolyai, cunoscând intenția noastră de a publica un studiu despre Legiunea Română din Italia, ne trimite aceste fotografii și următorul text: „În poza din dreapta este Emilian Piso ca ofițer al armatei române (colonel) cu soția, iar în stânga Camil Piso, fratele său, în primul război mondial. Ambii au fost frații bunicului meu, Ioan Piso. Emilian Piso, decorat de regele Italiei și de regele Ferdinand al României, a devenit colonel în armata română și s-a retras la Piatra Neamț. A avut doi fii, care au căzut ca aviatori pe frontul de est. Alți urmași nu știu să fi avut”.

Gheorghe Mândrescu

Prigionieri romeni in Sicilia durante la Grande Guerra

Giuseppe Mazzaglia*

Rezumat. Prizonieri români în Sicilia în timpul Marelui Război. În cadrul celebrărilor Centenarului de la izbucnirea Primului război mondial, colocviul internațional cu titlul *Campania României (1916–1917): experiența și memoria istorică*, organizat de Institutul român de Cultură și Cercetare umanistică de la Veneția, în sediul vechiului și prestigiosului palat Correr, ne-a permis să urmărim unul dintre aspectele dramatice ale războiului și anume tema prizonieratului și, în special, mai puțin cunoscuta istorie a prizonierilor austro-ungari prezenți în Sicilia și între aceștia cei de naționalitate română. Sicilia, deși departe de teatrul de operațiuni din nord și-a adus o importantă contribuție prin sacrificiul fiilor săi, întărind sentimentul național. Armata imperială habsburgică era formată din 11 naționalități și comisia care se ocupa de prizonieri a hotărât să-i împartă ținând cont de acest specific, iar Sicilia a fost destinată celor provenind din Austro-Ungaria. Este de menționat și aspectul aparte determinat de cutremurul din 15 ianuarie 1915 ce a devastat zona Abruzzi și Lazio, cu 30 000 de morți. Aici, la Avezzano se remarcă prezența prizonierilor români născuți în Transilvania, Banat și Bucovina. Facilitatea comunicării oferită de afinitățile lingvistice, față de germani sau unguri, a făcut ca acești „buni muncitori” să fie bine primiți de localnici. S-a creat Centrul Marsican, comitete de solidaritate și asistență pentru cetățenii români și familiarii rămași în țară. Nu puține au fost căsătoriile soldaților români cu fete din zona Avezzano. În august 1915 au sosit și primii prizonieri în Sicilia, la Catania și între ei fiind și transilvăneni. În timp au fost distribuiți în toată insula. Români erau menționați la Terrasini (circa 900), Adrano (peste 270). Erau cu siguranță prezenți și în alte unități austro-ungare, în special în marele lagăr de concentrare (circa 15 000 de oameni) de la Vittoria în provincia Siracusa. Studiul dedică un subcapitol celor de naționalitate română: „Prizonieri români la Catania și Terrasini (PA)”.

Cuvinte cheie: Prizonieri români, Sicilia, Primul Război Mondial, Avezzano, Catania, Terrasini, Adrano, Vittoria.

Nell'ambito delle celebrazioni del centenario dello scoppio della I guerra mondiale, l'interessante *Colloquio Internazionale di Studi* dal titolo „*La Campagna di Romania (1916–1917): esperienze e memoria storica*” organizzato dall'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia, con sede nell'antico e prestigioso *Palazzo Correr*, ci permette di affrontare uno dei tanti aspetti drammatici della Grande Guerra ovvero il tema della

* pepomazzaglia@gmail.com

prigionia. E nella fattispecie la poco conosciuta vicenda dei prigionieri austro-ungarici presenti in Sicilia e fra questi quelli di nazionalità romena.

Prima però di affrontare nello specifico la vicenda dei prigionieri romeni ci soffermiamo sul ruolo che la Sicilia ebbe durante il conflitto. In genere quando noi italiani pensiamo agli avvenimenti della Grande Guerra il nostro pensiero corre ai luoghi che videro fisicamente e materialmente lo svolgersi delle operazioni militari, ovvero al confine orientale italiano e più specificamente all'altopiano del Carso, all'Isonzo, al Piave o al Monte Grappa. Le altre regioni sono malamente ricordate in genere solo per il contributo dei combattenti caduti. E la Sicilia che al tempo aveva circa tre milioni di abitanti, di cui circa un quarto era stata costretta ad emigrare soprattutto nelle Americhe, mobilità circa 750.000 uomini per il fronte e di questi ne morirono 44.448 in combattimento e circa 30.000 nel decennio successivo per le conseguenze della guerra (malattie, ferite, prigionia).

I siciliani così come gli altri italiani sfoderarono una grande dignità dinnanzi alle sofferenze patite al fronte e alle privazioni imposte dallo sforzo della guerra e quest'ultima fu la prima, grande dimostrazione collettiva di senso del dovere e di patriottismo, non di nazionalismo, del nostro Paese.

La prima guerra mondiale fu una tappa storica fondamentale per l'identità nazionale italiana, come scrive lo storico Giacomo Bollini, fu l'evento cardine su cui basare una rinascita nazionale sia storica sia politica, ma anche morale. Lo sforzo, la sofferenza e l'esito del conflitto trasformarono profondamente la popolazione italiana. Lo spiccato spirito collettivo manifestato durante quella guerra la rende, con tutta probabilità l'unico grande evento fondante di italianità. Scrive ancora Bollini, „Oggettivamente, l'identità nazionale italiana moderna si basa su due guerre civili (il Brigantaggio e la Resistenza), ignorando invece l'unica vera grande prova corale del paese nel suo percorso storico: la Grande Guerra“. Come mai prima d'allora, la totalità degli italiani viveva direttamente sulla propria pelle la Storia del proprio Paese. La presa di coscienza di una nazione come quella italiana, attraverso il momento storico della Grande guerra, non ha pari. La convivenza quotidiana di milioni di uomini vestiti con la stessa divisa, al fronte, nel fango delle trincee e nelle caserme del regno furono un grande mezzo popolare di cementazione del paese e di strutturazione dell'identità nazionale italiana. Per la prima volta un siciliano si trovò a fianco di un veneto, a lottare per lo stesso motivo: la sopravvivenza e la conservazione della propria dignità di uomo e di italiano, di fronte alle forze distruttrici della guerra, ma anche contro l'abbruttimento morale imposto dal conflitto e dalla vita militare. La stessa cosa, avvenne con lo spostamento dei profughi dal Nord al Sud, una sorta di capovolgimento del fronte, soprattutto, dopo la cosiddetta *Strafexpedition* degli austro-ungarici o la *Guerra degli Altipiani* per gli italiani del maggio-giugno 1916 e la disfatta di Caporetto dell'ottobre 1917. Quando centinaia di migliaia di veneti e friulani furono costretti a lasciare i loro luoghi nati e trasferirsi in altre parti d'Italia. La sola Sicilia ospitò circa 21.500 profughi, dove furono accolti dignitosamente donne, vecchi e

bambini del Nord-Est d'Italia si trovarono catapultati in Sicilia e nelle altre regioni meridionali, avendo così per la prima volta, dall'Unità d'Italia, un contatto diretto e soprattutto solidarizzando fra di loro. La Grande guerra fu l'evento in cui si concretizzò il presagio profetico di Massimo D'Azeglio: «*Il primo bisogno d'Italia è che si formino Italiani dotati d'alti e forti caratteri. E pure troppo si va ogni giorno più verso il polo opposto: pur troppo s'è fatta l'Italia, ma non si fanno gl'Italiani*».¹ La sofferenza imposta dal conflitto cementò la popolazione, tesa tutta verso un unico scopo, soprattutto dopo il pericolo di sconfitta e sfaldamento nazionale corso a fine 1917 con il crollo del fronte isontino. Il contadino in grigioverde, partito dal suo paese con un'idea di Italia assai vaga, tornò a guerra finita con convinzioni ben diverse. Era entrato in contatto con le grandi metropoli industrializzate del Nord, con gli «altri italiani», con le modifiche alla vita quotidiana imposte dalle moderne tecnologie (le automobili, la fotografia, il cinema, l'elettricità), e si era proiettato nella società di massa del nuovo secolo.²

L'Isola fu partecipe in maniera totale alle vicende della Guerra, con la sola particolarità di non essere zona di operazioni militari tranne che per lo Stretto di Messina (i forti umbertini³ del messinese ebbero come „ospite“ particolare Giacomo Matteotti, arruolato come militare semplice, goniometrista-artigliere nella fortezza denominata *Campo Inglese* dove tra l'altro insegnò a leggere e scrivere a molti commilitoni).⁴

La Sicilia fu detentrica di alcuni primati, quali il maggior numero di chiamati alle armi, di morti in combattimento, di profughi ospitati provenienti dal Veneto e dal Friuli⁵ e dai territori del Carso e dell'Isontino abitati prevalentemente da Sloveni, di renitenti alla leva e di disertori (pare oltre 30.000, principalmente nelle province di Palermo, Agrigento e

¹ Citazione a lungo modificata e interpretata, presente nella prefazione de *I miei ricordi* di Massimo D'Azeglio, del 1867.

² Tratto da: LIMES 1914. *L'eredità dei Grandi Imperi*, rivista di geopolitica del 14/5/2014, Fatta la guerra, si fecero gli Italiani di Giacomo Bollini.

³ I Forti Umbertini sono un complesso di opere fortificate create nell'area dello Stretto di Messina sul finire del diciannovesimo secolo. Lo scopo originario di tali opere era quello di prevenire una potenziale minaccia da sud (turco ottomana); successivamente sono state utilizzate per fronteggiare la minaccia aerea alleata durante la Seconda guerra mondiale. Si tratta comunque di straordinarie opere di ingegneria militare, con caratteristiche proprie particolari, come fossati sul fronte di ingresso, caponiere di gola, mimetizzazione ed interrimento del fronte di attacco, che, tranne nei casi in cui l'esercito tedesco ne dispose la distruzione (come avvenne nel 1943), sono giunte praticamente intatte fino ai giorni nostri.

⁴ Più in generale cfr. G. Limiti, *Matteotti educatore*, in „Studi polesani“ IV(2012)5, pp. 9–29. Il saggio era già stato pubblicato in „Nuova Antologia“, 112(1977) giugno-luglio.

⁵ Furono diverse decine di migliaia. Un terzo di un paese del vicentino, Cison del Grappa, circa cento persone compreso il parroco, si trasferì a Giarre nel catanese. Esse furono trattate molto bene, al punto che il corso principale di Cison è intitolato a Giarre e viceversa una via di quest'ultima località porta il nome del paese vicentino. Oggi i due Comuni sono gemellati.

Trapani). Queste ultime per contro accolsero tantissimi profughi. La Sicilia infine „ospitò” quasi 10.000 prigionieri austro-ungarici. Pare fossero 8.897 i soldati e gli ufficiali dell’Impero asburgico a essere detenuti nell’Isola, secondo le fonti dell’Ufficio Storico dell’Esercito alla data del 1° gennaio 1917, così suddivisi: 433 ufficiali, 26 allievi ufficiale e 8.438 tra sottufficiali e militari di truppa).⁶

Le prime tre sanguinosissime battaglie dell’Isonzo, combattute nell’estate del 1915, portarono, oltre ad una carneficina, alla cattura di migliaia di prigionieri di guerra. La cattura di così tanti prigionieri, creò non pochi problemi allo Stato Maggiore del Regio Esercito Italiano, il quale formò dapprima una Commissione che si occupasse di loro sotto il comando del generale Paolo Spingardi (1845–1918). Dapprima furono sistemati nell’Italia Nord-Occidentale (Piemonte e Liguria)⁷, ma poi a partire dal 1917, vista la quantità furono trasferiti quasi tutti nel centro-sud (Sulmona, Avezzano⁸, Brindisi, Ottaviano, Santa

⁶ Giuseppe Bertone, nel suo libro *Sicilia in Armi*, scritto nel maggio del 1918, scrive di circa 25.000 prigionieri austro-ungarici, di cui 15.000 solo nel campo di Vittoria. Mentre Vincenzo La Ferla nel suo *L'ex campo di concentramento di Vittoria*, parla di circa 5.000 prigionieri presenti nel campo di Vittoria e di altrettanti sparsi per l’Isola, pubblicando un prospetto dell’Ufficio Storico dell’Esercito.

⁷ V'erano romeni nel Nord Italia, per esempio, ben 3.600 nel campo di Mantova, 2.000 a Cavarzere (PD), 800 rispettivamente a Ostiglia (MN), Cavanella (VE) e Chiaravalle (AN).

⁸ Il 13 gennaio 1915 vi era stato negli Abruzzi e nel Lazio un violento terremoto, passato alla storia come „Terremoto della Marsica”, che causò oltre 30.000 morti. Una forte necessità emerse, nel territorio della provincia dell’Aquila, dalla cittadina di Avezzano dove si dovette fare fronte a urgenti carenze agricole nei campi posti nel Fucino e per la ricostruzione delle strutture viarie e civili andate distrutte dal grave sisma. La risposta a questi problemi fu l’istituzione nella città Marsicana di un campo di prigionia destinato ad accogliere fino a 15.000 prigionieri e i circa 1.000 tra soldati semplici, sottufficiali e ufficiali del Regio Esercito destinati alla sorveglianza dei reclusi. I prigionieri presenti ad Avezzano appartenevano a tutte le principali nazionalità dell’impero asburgico e quindi anche romeni, nativi della Transilvania, del Banato e della Bucovina. Nel corso dei mesi la componente romena nel campo di Avezzano si distinse non solo in termini quantitativi ma anche sotto il profilo dell’immagine tra la popolazione civile. Infatti, il grande spirito di sacrificio, la maggior facilità di comunicazione rispetto a ungheresi e tedeschi unita alla dimostrazione di essere „buoni lavoratori” (Nel corso della permanenza dei soldati rumeni, non pochi furono anche i matrimoni celebrati tra militari e ragazze del posto). Ingenerano il rispetto degli abitanti di Avezzano a tal punto che spontaneamente vennero creati da parte dei cittadini del centro marsicano comitati di solidarietà e assistenza riservati ai cittadini romeni e ai loro familiari rimasti in Patria. Tra le opere realizzate dai prigionieri vanno ricordate: il rimboschimento della Pineta del monte Salviano, i servizi viari cittadini e varie costruzioni architettoniche. Da menzionare la casa-comando in legno del campo di Concentramento, sita dietro l’attuale chiesa di Madonna del Passo. Fin dalla istituzione del campo di concentramento era presente alla base del monte Salviano (oggi via Piana) anche il cimitero dedicato esclusivamente agli austro-ungarici deceduti durante la prigionia. Nel 2007 si è proceduto alla riesumazione dei resti e con cerimonia ufficiale alla restituzione alle autorità austriache delle spoglie.

Maria Capua Vetere, Padula) e infine nelle Isole.⁹ Gli ultimi prigionieri arrivarono subito dopo la fine della 9ª battaglia dell'Isonzo e cioè nell'estate del 1917. Come si sa l'imperiale esercito asburgico era formato da undici nazionalità diverse e la commissione che trattava i prigionieri pensò bene di dividerli per nazionalità e in Sicilia vennero dirottati gli Ungheresi. Per chi ha una poca conoscenza della storia dell'Europa centrale, ciò sembrerebbe dettato dal caso, ma in realtà a parere di chi scrive, la scelta di inviare i prigionieri di guerra di nazionalità ungherese in Sicilia e in Calabria fu una scelta ben precisa, dovuta principalmente al fatto che i magiari erano, insieme alla componente tedesca, lo zoccolo duro dell'esercito asburgico, quantomeno nelle fasi iniziali della guerra e per quanto ci riguarda per i primi due anni di guerra e in particolare nel corso delle prime nove battaglie dell'Isonzo. Battaglie che, tranne la conquista di Gorizia e del San Michele, non portarono a nessun significativo miglioramento a livello di conquiste territoriali, ma solo ad una carneficina, moriranno da ambo le parti oltre 600.000 uomini. I prigionieri cominciarono ad affluire già nella prima decade di agosto del 1915, subito dopo la conclusione delle prime due battaglie dell'Isonzo.¹⁰ Alla fine di ottobre, precisamente il 30 (mentre la 3ª battaglia era ancora in corso)¹¹, arrivarono a Catania i primi prigionieri austriaci che furono accolti in città e in provincia e inviati ad Adernò, ospiti presso l'ex monastero di S. Lucia¹². Gli spostamenti erano garantiti

⁹ I campi di concentrazione istituiti in Italia per alloggiarvi i prigionieri austro-ungarici furono assai numerosi. Alla fine di maggio 1917 erano così ripartiti fra i diversi corpi d'armata: Corpo d'Armata di Torino: Pinerolo, Luserna S. Giovanni, Bardonecchia, Moncenisio, Venaria Reale. Corpo d'Armata di Alessandria: Casale Monferrato, Vinadio, Gavi, Vigevano, Fossano, Castel Rocchero, Stazzano, Frinco d'Asti, Voltaggio. Corpo d'Armata di Genova: Genova, Finalmarina, Cremona, Casalmaggiore, Pizzighettone, Savona, Taggia, Borgo S. Donnino, Scandiano. Corpo d'Armata di Verona: Borgoforte. Corpo d'Armata di Bologna: Forlì, Carpi, Cento, Cesena. Corpo d'Armata di Ancona: Aquila, Sulmona, Cittaducale. Corpo d'Armata di Firenze: Portoferraio, Volterra, Porto Ercole, Capraia, Bibbiena, Castel di Trebbio, Firenze, S. Gimignano. Corpo d'Armata di Roma: Narni, Orvieto, Viterbo, Amelia, Asinara, MonteNarba. Corpo d'Armata di Napoli: Maddaloni, Casagiove, Caserta, Baronissi, Napoli, Nola, Campagna, Padula, S. Maria Capua Vetere. Corpo d'Armata di Bari: Potenza, Melfi, Venosa, Ostuni, Bitetto, Castellana, Barile, Matera, Conversano, Muro Lucano. Corpo d'Armata di Palermo: Carini, Monreale, Terrasini, Cefalù, Marsala, Noto, Milazzo, Adernò, Catania, Trapani.

¹⁰ La 1ª fu combattuta dal 23 giugno al 7 luglio e costò 10.400 caduti; la 2ª combattuta dal 18 luglio al 3 agosto costò 42.000 caduti.

¹¹ La 3ª dal 18 ottobre al 4 novembre costò 49.000 caduti. Mentre gli austro-ungarici persero rispettivamente 115.000, 47.000 e la perdita di 70.000 uomini tra la 3ª e la 4ª battaglia fra cui 12.500 prigionieri, la gran parte dei quali furono trasferiti in Sicilia.

¹² Resoconto presente nel „Giornale dell'Isola“, 31 ottobre 1915.

dalla Circumetnea,¹³ che convogliava prigionieri e profughi nei vari comuni della provincia catanese intorno all'Etna. I prigionieri erano per la gran parte Ungheresi¹⁴ ed

¹³ La realizzazione delle ferrovie in Sicilia avvenne a partire dalla fine del XIX secolo. Tra i progetti dell'epoca c'era pure quello di una ferrovia che, partendo da Catania, collegasse alla città e tra di loro i principali centri etnei.

La concessione dei lavori di questa ferrovia che, in ragione del suo tracciato fu denominata „Circumetnea”, avvenne nel 1889, con un provvedimento che recava, tra le altre, la firma del Ministro del Tesoro del Governo dell'epoca Giolitti. I lavori, affidati alla Società Siciliana dei Lavori Pubblici, che faceva capo all'imprenditore inglese Robert Trehwella, prevedevano la costruzione di una linea a scartamento ridotto (950 mm) che collegasse il porto di Catania, passando per la città e, appunto, per i principali centri etnei, fino a Riposto. Tale definizione progettuale, prevista da un decreto del Ministero del 1891, fece accantonare tutte le altre ipotesi o varianti di tracciato della linea.

Nel 1895, cioè appena poco più di cinque anni dopo la concessione dei lavori, fu inaugurato il primo tratto di linea: Catania Borgo-Adernò (oggi Adrano). I restanti tratti, fino a Riposto, furono completati subito dopo, con l'eccezione del breve tratto Catania Gaito-Porto, che entrò in esercizio nel 1898. In tempi straordinariamente brevi, considerando anche la tecnologia e la disponibilità dei mezzi d'opera dell'epoca, furono costruite numerose gallerie, decine di ponti e viadotti, un'innumerabile serie di opere d'arte minori, nonché tutti gli edifici funzionali all'esercizio ferroviario, come le rimesse, le case cantoniere e le stazioni, realizzate, queste ultime, in stile italiano, con colorazioni in rosso mattone o giallo ocre. La trazione ferroviaria era a vapore e il servizio ferroviario era sia merci, sia passeggeri. Le locomotive a vapore erano una decina e il materiale rotabile trainato era costituito da poco meno quaranta carrozze passeggeri, da circa 170 carri merci e da una decina di carri di servizio. Alla linea originaria si aggiunse, circa trenta anni dopo la sua apertura, un tratto di circa 10 km che consentiva il collegamento con Castiglione di Sicilia. Tale tratto, realizzato tra il 1925 e il 1926 ed entrato in esercizio nel marzo del 1927, fu tuttavia dismesso negli anni sessanta dello scorso secolo. Un'ulteriore riduzione della linea, di circa 4 km, si è avuta in tempi più recenti a seguito della trasformazione in metropolitana, per un'equivalente lunghezza, del tratto Borgo-Porto, nell'ambito urbano di Catania. La ferrovia ha subito nel tempo ulteriori piccole modifiche del tracciato, alcune delle quali a seguito delle interruzioni dovute a colate laviche dell'Etna: nel 1911 (eruzione di Linguaglossa-Randazzo), nel 1923 (eruzione di Linguaglossa), nel 1928 (eruzione di Mascali) e nel 1981 (eruzione di Randazzo).

¹⁴ In realtà non erano tutti ungheresi, in quanto la cosiddetta „Grande Ungheria” aveva al suo interno, Romeni della Transilvania, Croati della Slavonia e Slovacchi. Dopo il compromesso austro-ungarico del 1867, la Transleithania o Terre della Corona di Santo Stefano, consisteva del Regno d'Ungheria con annessa l'Ungheria propriamente detta, la Transilvania, il Voivodato di Serbia, il Regno di Croazia e Slavonia ed il porto di Fiume. La Frontiera Militare rimase sotto amministrazione separata sino al 1882, quando venne poi abolita e incorporata nell'Ungheria e nel Regno di Croazia e Slavonia. Insieme alla Cisleithania costituiva l'Impero Asburgico.

appartenevano alla Honvéd¹⁵ che sotto il comando del generale Geza von Lukacich¹⁶ si erano contrapposti al Regio Esercito Italiano, combattendo valorosamente, soprattutto sull'altopiano carsico di Doberdò e sul monte San Michele.

¹⁵ Esercito nazionale ungherese all'interno dell'Impero Austro-Ungarico. Nacque nel corso della Rivoluzione del 1848-'49 e fu opera di Lajos Kossuth, il quale affermando la sua influenza sul Parlamento magiario, l'11 luglio 1848 votò a favore della creazione di un forte esercito nazionale di duecentomila uomini, la Honvéd. Questo esercito – con reggimenti magiari, il magiario come lingua di comando e con ufficiali magiari – doveva essere formato attorno a un nucleo di unità imperiali regolari, venti battaglioni di fanteria, dieci reggimenti di ussari e due reggimenti di Székler del Confine Militare della Transilvania. Allo scoppio della I Guerra Mondiale lo Magyar királyi honvédség (*Regio esercito ungherese*, in tedesco *königlich-ungarische Landwehr*), colloquialmente chiamata Honvéd era una delle quattro forze armate (*Bewaffnete Macht* o *Wehrmacht*) dell'Impero austro-ungarico dal 1867 al 1918, insieme all'esercito comune (*Gemeinsame Armee*), alla milizia territoriale austriaca (*Kaiserlich-Königlich-Landwehr*) ed alla marina imperial-regia (*K.u.K Kriegsmarine*). E mantenne la stessa struttura sino allo scoppio della guerra. Nel 1873 la Honvéd contava già 2.868 ufficiali e 158.000 soldati, inquadrati in 86 battaglioni e 58 squadroni. Inizialmente molti ufficiali erano veterani del 1849 o erano stati trasferiti dall'esercito comune; ma nel 1872 era stata aperta l'Accademia Ludovica – già scuola preparatoria militare -, prima come scuola cadetti e poi trasformata in scuola di Stato Maggiore per la Honvédség. Già a partire dal 1870 alcune brigate Honvéd presero parte per la prima volta alle manovre dell'esercito, e nel 1873 furono organizzate formazioni tattiche superiori e comandi territoriali: sette divisioni e sette distretti militari. Naturalmente queste unità non erano ancora dotate di artiglieria. (Tratto da: *L'Esercito di Francesco Giuseppe*, di G. E. Rothenberg, Collana Le Guerre, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia 2004).

¹⁶ Geza Lukacich nacque il 29 marzo 1865 a Kassa in Ungheria (oggi Košice in Slovacchia). Studente presso la Scuola Cadetti di Temesvar (Timișoara), fu unito nel 1883 all'Imperial Reggimento N° 62. Successivamente, Lukacich fu trasferito di reggimento in reggimento, prestando servizio per un breve periodo presso lo Stato Maggiore, fu anche docente presso l'Accademia Militare Maria Theresia. Lavorò nel Ministero Honvéd. Il 20 luglio 1911, Lukacich fu promosso a Oberst (Colonnello). Divenne il comandante della IR n° 38 nel mese di dicembre 1911, e vi rimase fino all'inizio della prima guerra mondiale. Nel settembre 1914 fu nominato comandante della 1ª Brigata di Montagna. Nel 1915, Lukacich combatté in sette delle battaglie dell'Isonzo con la sua brigata. Il 10 marzo 1915 fu promosso Maggiore Generale. Poi Lukacich fu portato a comandare la 20ª Divisione Landwehr a metà del 1916. Dopo nove mesi sul fronte orientale, Lukacich è stato di nuovo trasferito sul fronte dell'Isonzo, dove difese con successo la cima del Monte San Gabriele logorato dalle tante battaglie. Assunse il comando della 20ª divisione Honvéd, che era stato precedentemente comandata dal Maggiore Generale Paul Edler von Nagy. Lukacich mantenne il comando di questa forza per quasi tre anni, passando il comando, nel mese di febbraio del 1918, al Maggiore Generale Viktor von Mouillard. Dall'inizio del 1918 fu nominato responsabile di tutti i presidi del regno d'Ungheria. Il suo nobile predicato, Somorja, era lo stesso dell'omonima città ungherese dove si trovava uno dei più grandi campi di prigionieri di guerra

«In nessuna guerra finora si erano vedute di fronte masse così enormi di uomini, per cui il numero dei prigionieri è stato, proporzionalmente, rilevantissimo. – Ciò premesso e, date la natura e la durata del conflitto e la difficoltà degli approvvigionamenti, le convenzioni internazionali che avrebbero dovuto regolare il loro trattamento, si son dimostrate insufficienti. – In qualche Paese, che non è certo il nostro o dei nostri, sono state, spesso, addirittura calpestate. – Son note le molte ed aspre polemiche sull'argomento, le inchieste rigorose, le proteste, le diverse misure adottate in proposito. – Qualcuno, insorgendo contro i nostri, talora esagerati, principi di umanità, avrebbe voluto, per ritorsione o rappresaglia, modificare il trattamento dei prigionieri austriaci in Italia; ma il Ministero, pur provvedendo opportunamente al riguardo, non si è lasciato prender la mano. – E ha fatto bene! Dico subito che a tutto ciò la Sicilia è rimasta estranea. – Essa, fino al dicembre del 1917, ha ospitato oltre 25.000 prigionieri di truppa e circa un migliaio di ufficiali». «Dei reparti di prigionieri dell'Isola furono tra i primi ad essere istituiti; forse per la maggior distanza dalla zona delle operazioni, forse per la garanzia di sicurezza che offriva lo Stretto, fors'anche perché, qualora si fosse addivenuti ad un impiego dei prigionieri, la Sicilia ne avrebbe potuto in particolar modo profittare».¹⁷

Da principio, non si credette opportuno istituire locali speciali per l'internamento e furono distribuiti per tutta l'Isola. Nel palermitano furono ospitati in ben quindici località dove furono scelti degli ampi edifici che, opportunamente adattati, poterono servire benissimo alla bisogna: il *Convitto Guglielmo* a Monreale (38 ufficiali, 541 militari di truppa), la *caserma Botta* a Cefalù (11 ufficiali, 34 allievi ufficiale e 522 militari di truppa); lo *stabilimento Florio Woodhouse* a Balestrate (583 militari di truppa). A Campofelice di Roccella, a Lascari, a Collesano e a Cerda sulle Madonie. In contrada „Chiusa”, nel comune di Caltavuturo, nel latifondo della famiglia Giuffrè, i prigionieri costruirono un'importante rete di trazzere lastricate e una serie di muri di divisione, tutt'oggi ammirabili nei pressi della „Masseria Chiusa”. Queste mura ciclopiche, nella memoria dei tanti pastori incontrati durante le ricerche, sono ricordati come i „muri dei prigionieri”, e si distinguono dagli altri muri per la tecnica di costruzione, sono più spessi e ben fatti da un punto di vista costruttivo. Sorsero i primi reparti di prigionieri anche a Terrasini, (15 ufficiali, 9 allievi ufficiale e 840 militari di truppa romeni), a Cinisi, a Torretta e a Carini

dell'Impero. Fu promosso a Feldmarschalleutnant (Feldmaresciallo) il 9 marzo 1918. I suoi mesi finali della guerra sono stati spesi nel tentativo di pacificare l'Ungheria, dove le truppe erano state preposte a non fomentare la propaganda rossa e il sentimento contro la guerra. Il 1° novembre, scoppiò la rivoluzione. Lukacich informò l'Arciduca Josef, la massima autorità di Budapest, il quale non si prese nemmeno la briga di inviare le sue truppe nelle strade per sedare la rivoluzione, ciò anche a causa della natura inaffidabile degli uomini che vi stazionavano. Ritiratosi a vita privata, Geza Lukacich morì a Budapest il 23 dicembre 1943.

¹⁷ G. Bertone, *Sicilia in Armi*, op. cit.

(21 ufficiali, 1 allievo ufficiale e 382 militari di truppa), a Palazzo Adriano (150). A Villabate, a Bagheria, a Torre Lunga (frazione del comune di Palermo), nel capoluogo siciliano furono trattenuti in città solo 7 ufficiali e 9 militari di truppa (nelle carceri mandamentali), a Caccamo, dove nel locale cimitero comunale vi è a tomba di un prigioniero ungherese e a Termini Imerese nell'ex convento di S. Maria¹⁸ e presso la caserma „Giuseppe La Masa”¹⁹, vi furono internati 120 prigionieri austro-ungarici di nazionalità bosniaca, ossia, fanti di uno dei quattro reggimenti che venivano reclutati in Bosnia-Erzegovina. I prigionieri furono impiegati come manovalanza nelle campagne del circondario termitano e al porto per caricare le navi di derrate alimentari e sale (dalla miniera di Petralia Soprana), per il vettovagliamento delle truppe al fronte (con particolare riferimento a frumento, legumi, farina, sale, paste alimentari, olio, pesce salato e sottolio in scatola, carne insaccata, formaggi, liquirizia, agrumi prodotti in Sicilia), di vestiario di lana (maglioni, passamontagna, calzettoni e guanti) ed equipaggiamenti, vettovagliamento per i soldati impegnati in zone di guerra e quasi tutto lo zolfo estratto nelle miniere dell'Agrientino e del nisseno indispensabile per le industrie belliche. Quindi i prigionieri furono fondamentali per quello che i tecnici militari chiamano il sostegno logistico alle operazioni militari in tempo di guerra. Infatti dal porto commerciale di Termini Imerese per tutta la durata della guerra, senza soluzione di continuità, partì via mare, un'enorme sostegno logistico ai combattenti e buona parte della movimentazione manuale dei carichi da imbarcare sui bastimenti diretti a Napoli e Genova era svolta dai prigionieri di guerra.

¹⁸ Il Convento dei frati francescani di „Santa Maria di Gesù” è l'attuale Convento della Gancia, già sede dell'ex Caserma dei Carabinieri Antonino Alessi. La presenza dei Frati Minori a Termini Imerese è molto antica. Nel 1472 fu edificato un convento e una chiesa fuori le mura della città, per opera degli architetti Pietro e Giacomo Bruno. Non si hanno notizie riguardanti l'edificio fino al 1747, quando entrambe le strutture furono ingrandite. Nel 1866, per ripianare i debiti dello Stato contratti con la Terza Guerra d'Indipendenza, in applicazione della Legge n. 3036 del 7 luglio 1866 (con cui fu negato il riconoscimento e di conseguenza la capacità patrimoniale a tutti gli ordini, le corporazioni, congregazioni religiose regolari, ai conservatori e ai ritiri che comportassero la vita in comune e avessero carattere ecclesiastico) i beni di proprietà di tali istituti furono soppressi e incamerati dal demanio statale. Di conseguenza il convento fu tolto ai frati e incamerato dal Demanio che lo adibì a caserma, allo stesso modo anche la chiesa che fu affidata al Municipio. Solo nel 1903, l'edificio chiesastico fu restituito ai frati francescani».

¹⁹ Nel libro „1915–1919: cronaca inedita della prima guerra mondiale” e da documenti vari e dal diario del tenente Sillavengo pubblicato da Longanesi nel 1965, a pag. 21 leggendo una lettera del sergente Gambaro, appena assegnato (a quel tempo) al presidio di Termini Imerese, si apprende che il 3 luglio 1915 la Caserma La Masa era presidiata da: „un intero battaglione territoriale di fanteria composto da vecchioni 35–40 anni con baffoni spioventi”... e che da Termini Imerese si coordinavano le attività del: Il settore della Difesa Costiera”.

Nel luglio 1916 il Sindaco di Sutera (Caltanissetta), Salvatore Castelli, fa una richiesta di 100 prigionieri dal campo di Vittoria per la nuova stagione agricola. I proprietari lamentavano la mancanza di lavoratori partiti per il fronte ed i pochi rimasti avevano ottenuto prezzi più alti. In precedenza il segretario comunale aveva cercato di convincere nel circolo agrario i possidenti, ma questi si erano mostrati diffidenti. Ma ora sanno che nei comuni vicini hanno dato buoni risultati. La trafila burocratica è difficile e faticosa anche per un sindaco: non si trova mai l'ufficio giusto, ti rimbalzano da un posto all'altro. Passa il tempo ed anche i telegrammi, cresce il carteggio. Finalmente individua l'ufficio competente e riceve la risposta sospirata. Ma, dice l'interlocutore, posso dartene solo cinquanta, la metà di quanto chiesto. In realtà sono pochi. Il Sindaco era un buon negoziatore, aveva chiesto molto per ottenere meno. Arrivati al dunque, deve quantificare il suo bisogno reale: ne servivano solo quarantacinque! E per dimostrare la sua buona volontà, dichiara di accettare in anticipo tutte le condizioni: una paga di £ 0,25 l'ora, di fornire il chinino, la paglia per dormire, vitto secondo gli usi locali, legna da ardere e quanto occorre per l'igiene, l'acqua da bere e per le pulizie, cappelli di paglia grandi e attrezzi di lavoro, mezzi di trasporto se il luogo di lavoro dista più di 3 km dalla residenza. Pochi gli obblighi per il prigioniero, che ha l'obbligo di consumare sul posto di lavoro solo uno dei pasti giornalieri.

Nell'Agrigentino furono sistemati a Sciacca 30 soldati presso la caserma S. Francesco e a Favara (498 militari di truppa). Diversi prigionieri così come a Termini Imerese furono impiegati a Porto Empedocle a supporto della Squadriglia navale giapponese, di stanza tra Malta e Porto Empedocle, nell'ambito dell'Intesa.²⁰ Tutti i prigionieri morti in provincia di Palermo furono raccolti nel cimitero dei Rotoli di Palermo, tranne alcuni sepolti nel cimitero di San Giuseppe Jato. Nel messinese fu adoperato il *Castello* di Milazzo, mentre a Letojanni, 300 prigionieri costruirono una galleria che congiunge tutt'oggi i paesi di Melia e Moggiuffi a pochi chilometri da Taormina, per un totale di 802 prigionieri.

²⁰ Il Giappone partecipò alla I guerra mondiale come alleato della Gran Bretagna e in tale veste dichiarò guerra alla Germania. Il 18 dicembre 1916, l'Armadorio britannico chiese assistenza navale al Giappone nel Mar Mediterraneo. La Prima Squadriglia Speciale di stanza a Singapore inviò quattro cacciatorpediniere nel Mediterraneo, con base al largo di Malta. Il contrammiraglio Sato Kozo, sull'incrociatore *Akashi*, e la 10^a e 11ª unità di cacciatorpediniere (composte di otto imbarcazioni) raggiunsero Malta il 13 aprile 1917 via Colombo e Port Said. Al termine del dislocamento questa Seconda Squadriglia Speciale assommava 17 navi: un incrociatore, 12 cacciatorpediniere, 2 cacciatorpediniere ex britannici e 2 sloop. Essa effettuò servizio di scorta per il trasporto delle truppe e le operazioni antisottomarine. La squadriglia giapponese compì un totale di 348 sortite di scorta da Malta, proteggendo 788 navi con circa 700.000 soldati, così contribuendo in modo significativo allo sforzo bellico. Altre 7.075 persone furono recuperate da imbarcazioni in avaria e affondate. In cambio di tale assistenza, la Gran Bretagna riconobbe al Giappone gli acquisti territoriali di Shandong e delle isole del Pacifico a nord dell'equatore.

In provincia di Catania, *le caserme (ex monasteri) S. Lucia e Santo Spirito* ad Adernò²¹, il *castello Ursino* (36, ufficiali 1 allievo ufficiale e 271 tra sottufficiali e militari di truppa per lo più romeni della Transilvania²²) e il quartiere di Picanello (*Picaneddu* in siciliano, un

²¹ Un altro importante comune della provincia di Catania dove si è riscontrata la presenza di prigionieri austro-ungarici è il Comune di Adrano che ai tempi si chiamava Adernò, la vecchia *Hadranon* neolitica. Di questa presenza abbiamo un importante documento scritto e conservato da Pietro Scalisì, storico dell'arte e del territorio adranita, già assessore alla cultura del Comune di Adrano suo luogo di nascita. Il documento è una delibera comunale del 1981, nella quale sono elencati 20 prigionieri austro-ungarici deceduti nel paese, tre dei quali furono sepolti nel locale cimitero e vi rimasero sino a quell'anno, quando furono traslati ad Asiago nel Sacratio che ospita migliaia di caduti austro-ungarici, tramite Onorcaduti del Ministero della Difesa. Allegato al documento vi è una delibera podestarile del 1931 in base alla quale gli altri 17 prigionieri morti furono trasferiti nel cimitero di guerra austro-ungarico di Vittoria, vi è anche traccia di un documento trasmesso sempre da Onorcaduti nel 1969 in cui vengono chieste notizie dei soldati austro-ungarici morti in prigionia. Fra i 20 di Adrano vi sono tre ufficiali di cui uno medico. Dall'elenco dei prigionieri di guerra austro-ungarici, conservato nell'Archivio storico dell'Esercito italiano emerge che ad Adrano vi furono 583 prigionieri austro-ungarici (34 ufficiali, 1 allievo ufficiale e 548 tra sottufficiali e militari di truppa). Gli ufficiali prigionieri vennero sistemati nell'ex convento di S. Lucia, mentre i militari semplici e i sottufficiali furono sistemati nel Castello Normanno, la „Torre” come viene chiamata dagli adraniti. Gran parte di loro furono utilizzati a Monte Minardo, uno dei più antichi con avventizi dell'Etna e precisamente in località „Prato Fiorito”, qui oltre a lavorare la terra costruirono una splendida masseria con la locale pietra lavica, con annesso palmento, tutt'oggi ammirabile, una vera opera d'arte, al cui interno ancora oggi si trovano i tavolacci dove i prigionieri dormirono.

²² È una regione storica e geografica della Romania, in romeno, *Transilvania o Ardeal*, in ungherese *Erdély*, in tedesco *Siebenburgen*, situata all'interno dell'arco carpatico, ovverossia racchiusa tra i Carpazi Orientali, i Carpazi Meridionali (o Alpi Transilvaniche) e i monti Bihor, fra la Moldavia a est, la Valacchia a sud e il bacino pannonico a ovest. E' estesa circa 62.000 kmq. L'economia si basa sull'agricoltura, l'allevamento, lo sfruttamento delle foreste e del sottosuolo (soprattutto gas naturale), ma non mancano le industrie. La Transilvania è abitata da Romeni e da minoranze Ungheresi e Tedeschi, questi ultimi erano detti *Sassoni di Transilvania* o *Sasi (Sași)*, i quali si erano stabiliti in Transilvania sin dal XII secolo. Sebbene venissero dalla parte occidentale del Sacro Romano Impero e parlassero dialetti francofoni, sono conosciuti come Sassoni a causa dei tedeschi che lavoravano per la cancelleria ungherese. Dopo la II guerra mondiale i Sassoni di Transilvania diminuirono drasticamente a causa di emigrazioni forzate di massa volute dai Sovietici soprattutto verso la Germania; ciò nonostante ancora oggi essi formano delle importanti minoranze in Ungheria e in Romania e durante la dominazione asburgica furono posti in una condizione di privilegio. Da essi provenivano gli ufficiali che comandavano le Divisioni Honved che combatterono sul Medio Isonzo e sul Carso e che poi in tanti finirono prigionieri in Sicilia; la maggiore città è Cluj. Fu il centro della Dacia Romana e nel medioevo ebbe complicate vicende storiche. Parte del regno di Ungheria dall'XI secolo, principato ereditario indipendente dal 1570 al 1691. Nel 1699 fu aggregato all'Impero asburgico. Fu riunita alla Romania nel 1918. Storicamente gli ungheresi hanno popolato la Transilvania, coabitando in questo territorio con i rumeni maggioritari per secoli. Con il trattato del Trianon del 1920 al termine della prima guerra mondiale, la Transilvania passò sotto il regno di Romania.

quartiere di Catania situato nella zona nord-orientale della città)²³ a Catania (dove vennero detenuti 255 militari e sottufficiali ungheresi), il *seminario* a S. Giovanni La Punta²⁴, le *caserme Cosenz*, il *Monastero della SS. Annunziata* a Paternò (325 militari di truppa, di cui 6 morirono e furono sepolti nel cimitero monumentale sulla collina storica), a Tremestieri Etneo²⁵, Trecastagni²⁶ e i *Magazzini Bruno e Papa* a Pozzallo, le *caserme Cosenz*, *S. Giovanni* e

²³ Oggi, dal punto di vista amministrativo, fa riferimento alla *Il municipalità Ognina-Picanello-stazione*, che si è sviluppata a partite dal 1880; in precedenza la zona di Ognina era un paese a parte, formato dai pescatori del porto. Il quartiere di Picanello è tradizionalmente delimitato a est dal Lungomare, a sud dal corso Italia, a ovest dal viale Vittorio Veneto e a nord dalla Circonvallazione.

²⁴ Qui il locale Seminario-estivo, oggi chiamato „Villa Angela” venne adibito a caserma per prigionieri di guerra austriaci e vi furono collocati 40 ufficiali, 3 allievi ufficiale e 8 militari di truppa. Loro cappellano e aiutante nella segreteria del seminario-caserma, dalla fine del 1916, era il giovane sacerdote siracusano Giuseppe Cannarella (1883–1970), chiamato al servizio militare. Gaetano Zito, *Lucia Mangano alla „Punta”*, in „L’educazione cristiana della donna e Lucia Mangano nella Chiesa di Catania” Editò dalla compagnia di Sant’Orsola (CT) – 2003.

²⁵ Domenico Messina, originario di Tremestieri e storico locale, parecchi anni addietro ha raccolto la testimonianza di Peppino Pennisi, che partecipò alla Grande Guerra con il grado di sergente. Dalla testimonianza si evince che i prigionieri lavoravano in contrada *Chiuse del Signore*, in territorio del comune di Tremestieri Etneo, nelle vigne oggi di proprietà di Domenico Guglielmino. Ai tempi dissodavano terreni utilizzando dei cesti di canna intrecciata per raccogliere pietre tolte dal terreno durante la „spietatura”. Un lavoro del tutto manuale che permetteva di strappare alla sciara del terreno da piantare a vigneto raccogliendo in cumuli la pietra lavica sotto forma di piramidi chiamate in dialetto etneo „turretti”. Costruzioni che spiccano per la loro particolare architettura all’interno dei vigneti e ancora oggi si possono osservare assieme ai muri di confine di largo spessore e di notevole altezza. Quello che rimane del lavoro dei prigionieri austro-ungarici nelle campagne di Tremestieri, a poche centinaia di metri dalla chiesa madre con sullo sfondo la maestosità dell’Etna è un vero capolavoro: delle torrette alte 5 metri, lunghe oltre 300 metri e larghe fino a 12 metri, con un sistema di scalinate di accesso sempre in pietra lavica. Nella parte che oggi confina con il cimitero comunale rimane anche una grotta dove si riparavano durante dei temporali o dove sostavano per il pranzo.

²⁶ Tra i comuni di Trecastagni e Zafferana Etnea, in contrada Carpani presso la frazione di Fleri, lo storico prof. Antonio Patané, originario di Pisano, frazione di Zafferana E. così come Fleri, ha raccolto diversi anni fa la testimonianza di diversi anziani di queste due piccole frazioni, i quali ricordavano la presenza di prigionieri austriaci sul Monte Illice in particolare lavoravano nei vigneti della famiglia Ferro, proprietaria di gran parte del conetto vulcanico, terrazzato e coltivato ai tempi a vigneto, dove si producevano circa 3000 salme di vino (in Sicilia una salma corrisponde a 68 litri). Uno di questi prigionieri fu a Pisano con i tedeschi che si ritiravano nel corso della Campagna di Sicilia nell’agosto del 1943 di fronte all’avanzata dell’VIII Armata Britannica e nonostante la confusione di quei giorni, parlando un po’ di italiano, raccontò ad alcuni ragazzi che era già stato da quelle parti come prigioniero di guerra nel corso della Prima guerra mondiale.

Fasce e il monastero delle Benedettine SS. Trinità a Piazza Armerina (221 ufficiali e 81 militari di truppa).²⁷ In seguito a sempre più numerosi arrivi, furono istituiti a mano a mano, Noto, Trapani, in quest'ultima città l'unico ufficiale e i 963 fra sottufficiali e militari di truppa, furono collocati nell'ex pastificio ICA che già aveva ospitato i prigionieri Senussiti provenienti dalla Libia nel corso della guerra italo-turca del 1911–12.²⁸ La vicina Marsala presso la *Casa Divina Provvidenza* ebbe 515 prigionieri di truppa. A Misterbianco presso i *Magazzini Monaco & Figli*²⁹, Noto Palazzolo, Piazza Armerina, Vittoria. – Intanto, nel procedere alla istituzione di reparti separati per gli ufficiali prigionieri e per la truppa, si trovò che era un pò troppo ampio il frazionamento, per cui, pur non diminuendo le affluenze, qualcuno dei reparti fu soppresso: Noto prima, poi Misterbianco, Trapani, Carini, Noto

²⁷ Fra gli ufficiali vi era l'austriaco Johann Eberstaller ÖST. UNG. KRIEGSGEFANGENER GESTORBEN ucciso il 26 settembre del 1916, da un soldato italiano della Milizia Territoriale mentre tentava la fuga da una finestra del primo piano dell'Ex Monastero. Sulla tomba, scoperta dallo storico piazzese Gaetano Masuzzo vi è scritto: FRIEDE SEINER ASCHE (Pace alle sue ceneri). Sulla presenza di prigionieri austro-ungarici in Sicilia, sempre lo storico Masuzzo ci da un'importante notizia tratta da un libretto di Mons. D. Calogero Minacapelli, *Il Monastero di S. Giovanni O. S. B. in Piazza Armerina*, Officina Scuola Tipografica, Colonia Agricola di S. Martino, Palermo, 1919, p. 15, 99, 100. Volumetto presente nella Biblioteca Comunale di Piazza Armerina. Il Mons. Calogero Minacapelli, era Gran Priore di S. Andrea, Prelato Dom. (prelato domestico = titolo onorifico che viene conferito a seguito di speciale concessione della Santa Sede) di S. (sua) S. (santità) Ben. (Benedetto) XV. A p. 15 scrive il prelato: „vengo a sapere che *Le Benedettine erano nel Monastero della SS. Trinità, lassù al Monte, ora Caserma Militare (4)*..... alla nota (4) *Nel momento vi sono imprigionati Ufficiali austriaci*”.

²⁸ Cfr. *V boj! Obrázova kronika československého revolučního hnutí v Itálii 1915–1918 [Alle armi! Cronaca illustrata del movimento rivoluzionario cecoslovacco in Italia]*, „Za Svobodu”, Praha 1927.

²⁹ A Misterbianco, comune limitrofo di Catania, fu allestito un grosso campo di raccolta per prigionieri austro-ungarici che raggiunse il numero di 298; ciò è testimoniato sia nella tesi di laurea di Raimondo Tonellato sulla Legione cecoslovacca in Italia (Cfr. *La questione dell'indipendenza ceco-slovacca nella politica italiana 1914–1920*, relatore prof. Francesco Leoncini, Università Ca' Foscari Venezia, a.a. 1999–2000), il quale trovò tali notizie presso gli Archivi storici dell'Esercito a Roma e sia dal lavoro di ricerca di Carmelo Santonocito, dell'Ufficio Cultura del Comune di Misterbianco, il quale afferma che i prigionieri furono adibiti a lavori presso lo stabilimento industriale „Francesco Monaco e Figli” oggi ristrutturato e di proprietà del Comune. Fondamentale nelle ricerche del Santonocito sono stati gli atti di morte dello Stato Civile del Comune e soprattutto la testimonianza di Antonietta Pugliesi, la quale lo scorso 12 dicembre ha compiuto 100 anni. Essa ricorda perfettamente il padre quando invitò a casa un ufficiale austriaco e fece uccidere una gallina, segno dell'ospitalità, per far festa. Ne seguì un diverbio con la moglie per l'uccisione dell'animale. L'ufficiale regalò alla piccola una bambola in legno ancora oggi gelosamente conservata.

Palazzolo e Villabate. – Furono adibiti alla custodia di ufficiali i reparti di Cefalù, S. Giovanni La Punta, Piazza Armerina e Termini Imerese³⁰: furono internati soli prigionieri di truppa a Marsala, a Sciacca, a Balestrate, a Picanello, a Pozzallo e a Vittoria: in tutti gli altri, si trovarono ufficiali, e truppa.

Fu proprio a Vittoria nel Sud della Sicilia nell'allora provincia di Siracusa, che il Genio Militare di Messina nel dicembre del 1915 diede disposizione di costruire un grosso campo di raccolta, il quale fu l'unico campo di concentramento per prigionieri di guerra realizzato in Sicilia capace di circa 15.000 prigionieri, istituito nel gennaio 1917.

Secondo quanto previsto dal decreto legislativo n. 1028, pubblicato sulla G. U. del Regno d'Italia di domenica 6 agosto 1916, intitolato: «Norme per i prigionieri di guerra», questi potevano essere impiegati in opere di rimboschimento, idrauliche e forestali. Tutto ciò era previsto anche dall'art. 6 della Convenzione dell'Aia del 1907. All'inizio dell'arrivo dei prigionieri di guerra su precisa indicazione del ministero dell'Interno i prigionieri non furono assolutamente utilizzati per alcun tipo di lavoro manuale all'esterno dei campi. Tuttavia questa disposizione non fu mantenuta per troppo tempo, ben presto anche gli italiani si decisero ad adottare quelle disposizioni contenute nell'articolo 6 del Regolamento dell'Aja che permetteva l'impiego di prigionieri di guerra in lavori esterni stante la carenza di uomini (specialmente in campagna) impegnati nel conflitto. Ed anche in Sicilia ciò avvenne. Le concessioni dei prigionieri per lavori agricoli cominciarono nel maggio del 1916. – È questo un fatto che, per la Sicilia, ha una particolare importanza. – Non credo che in alcun'altra regione d'Italia la mano d'opera dei prigionieri sia stata così largamente impiegata: la qual cosa fece sì che l'isola tenesse il primo posto, proporzionalmente, nella produzione dei cereali, fra le zone agricole. – Le richieste andarono ogni giorno aumentando: le iniziali diffidenze si convertirono addirittura in concorrenza, in modo che le domande di concessione non si contarono più. – Esse raggiunsero il massimo all'epoca della mietitura, nel 1917. – Se ne può avere una idea tenendo presenti le cifre per il trimestre luglio-agosto-settembre: nel quale, le giornate di lavoro prestate dai prigionieri agricoltori furono, rispettivamente, di 88.869, 58.899 e 30.125: cifre che riguardano, come ho detto, soltanto l'impiego dei prigionieri in lavori agricoli. – Ben più alte sarebbero se si tenesse conto anche dei prigionieri impiegati in altri generi di lavori, il taglio dei boschi, le saline, le miniere, lo sgombrò di frane, lo sfruttamento di cave di pietra, opere stradali, idrauliche, ferroviarie.

Dopo tutto, mentre era vivissimo il bisogno della mano d'opera perché il polso della Nazione non avesse a subire il benché minimo rallentamento, c'era, da parte dei concessionari, la più grande convenienza, dato che le Commissioni Provinciali di Agricoltura fissavano, per 10 ore quotidiane di lavoro, una mercede oraria che, da un minimo di 0,18

³⁰ A.U.S.S.M.E., fondo «carteggio sussidiario I G.M.» repertorio F – 3, race 362.

andava ad un massimo di 0,30 per i lavori agricoli e, fino a 0.40 per gli altri lavori, secondo i casi. – Né è a credere che, si sia fatta concorrenza alla mano d'opera civile. – Questa, sebbene richiedesse una mercede giornaliera ben più elevata, data l'urgenza e l'estensione dei lavori, fu ugualmente impiegata; e i bisogni furono tali che si dovette anche ricorrere ai distaccamenti militari agricoli. – Ai concessionari era fatto l'obbligo del miglioramento vitto; ma, più che come un dovere, essi accolsero questa disposizione con viva soddisfazione; perché, alla fin fine, era l'unica via per ottenere il massimo rendimento; tant'è che molti di loro largheggiarono in tale miglioramento, vedendo i prigionieri spiegare un'alacrità non comune nei lavori cui erano addetti. – Altri obblighi rigorosi per i concessionari furono la profilassi chininica con la stretta osservanza di tutte le note norme igieniche per i lavoratori distaccati in zone anche leggermente malariche e l'assicurazione contro gli infortuni sul lavoro. Fino al settembre del 1917, della mano d'opera dei prigionieri si avvantaggiarono tutti i proprietari, i latifondisti come i piccoli coloni, perché fu consentito il più largo frazionamento. – Ma, dopo la trista giornata di Caporetto, cominciarono a diffondersi le voci e ad affacciarsi il dubbio che, da parte di prigionieri austriaci addetti a lavori agricoli, potesse farsi, tra i contadini, propaganda antipatriottica contro la resistenza interna.

Altro aspetto, riguardante il comportamento del XII Corpo d'Armata di stanza in Sicilia fu quello di autorizzare l'insegnamento dell'Italiano ai prigionieri di guerra. Di ciò scrive ancora Giuseppe Bertone in *Sicilia in Armi*: «Nel marzo del '16, cominciò la scuola d'italiano nei reparti prigionieri di guerra della Sicilia: prima che in tutti gli altri, in quello di Milazzo. – Nell'aprile, la direzione delle scuole di Noto forniva l'arredamento scolastico ed il materiale didattico al reparto locale. – Si cominciò con un periodo preparatorio pratico, in base al metodo oggettivo: i discenti si abituavano a conoscere la denominazione in italiano dell'oggetto loro presentato e a pronunziarla bene. – Ci furono due sezioni: una costituita da quelli che non avevano alcuna nozione d'italiano, l'altra, costituita da quelli che non avevano bisogno dei primi elementi. – Eliminate le iniziali immancabili difficoltà, si istituì un vero e proprio periodo scolastico di due ore nella mattinata e di altrettante nel pomeriggio. – L'interesse con cui i prigionieri seguivano il corso incoraggiò gli istruttori, sì che essi spiegarono, nell'incarico loro affidato, il più schietto entusiasmo. L'insegnamento continuò ad essere impartito anche nel 1917. – Il proposito veramente nobile ed opportuno ebbe dal Comando del Corpo d'Armata e da quelli delle Divisioni ogni sorta d'incoraggiamenti e di facilitazioni nella sua attuazione. – Diffondere tra i prigionieri la nostra lingua significava diffondere la conoscenza del nostro patrimonio letterario ed artistico che è il più ricco e pregevole del mondo: valeva quanto legare anche gli stranieri alla nostra storia che è la più antica e la più gloriosa, e gli assistenti ecclesiastici, cui era stato affidato il tale compito, spiegarono, come ho detto, il massimo zelo, per cui il numero dei discenti andò sempre aumentando, e, verso la fine

del 1917, erano pochi i prigionieri che non intendevano e non parlavano l'italiano con disinvoltura e che non lo scrivevano speditamente. Quelle quattro ore giornaliere di scuola, oltre a sottrarli all'azione dissolvitrice dell'ozio, serviva anche a far loro portare in patria gradita e duratura impressione dei sistemi civilissimi, con cui sono governate nel nostro Paese tutte le istituzioni, compresa quella della prigionia di guerra. Con le ore di scuola, si avvicinò qualche ora quotidiana di ginnastica che concorse a diminuire e ad alleggerire il disagio dell'ozio forzato. Nel primi di luglio, per i reparti collocati in paesi di spiaggia, si autorizzò il bagno marino».

Il prof. Jean-Henri-Adolphe D'Espine,³¹ delegato svizzero del Comitato Internazionale della Croce Rossa, insieme all'Ambasciatore Spagnolo presso il Quirinale, don Ramon Pina J Millet a cui fu affidata la protezione dei sudditi austro-ungarici residenti in Italia e successivamente dei prigionieri, nell'ottobre del 1915 visitarono quasi tutti i campi di prigionia austro-ungarici in Italia. Giunsero alla fine della loro visita in Sicilia e si recarono al deposito di Carini, comandato dal capitano Gaetano Noja; in quello di Terrasini diretto dal capitano Crisafulli; e da ultimo in quello di Monreale, ove trovarono un'ottima cucina fatta dagli austriaci secondo i loro gusti, sale da bagno per gli ufficiali e docce per le truppe; ed anche all'ospedale „Rosolino Pilo” di Palermo, ove erano già stati ricoverati ed erano guariti 57 prigionieri austriaci.

Nel marzo 1916, i reparti eran già tutti a posto quanto ai vari locali occupati e alla sistemazione dei medesimi, sì che il Ministero poteva inviarne fotografia al Comitato Internazionale della Croce Rossa di Ginevra. Anche i Vescovi italiani, seguendo le direttive del Papa, vicino agli Asburgo, in quanto ultima monarchia cattolica d'Europa, diede disposizione di visitare i vari luoghi di prigionia, anche se la Segreteria di Stato del Vaticano non pubblicò i rapporti delle visite compiute «dai vescovi nei vari depositi dei prigionieri austro-ungarici». Essi vennero però riassunti in un articolo evidentemente ispirato dalla Segreteria stessa, apparso sull'Osservatore Romano del 26 giugno 1916. In esso, dopo di aver dimostrato che «l'identità dello scopo caritatevole di queste visite, e la somiglianza degli ambienti nei quali si svolsero, renderebbero monotona la pubblicazione di tutti i rapporti», si afferma che i Vescovi sono stati accolti ovunque colle «dovute manifestazioni

³¹ Nato a Ginevra il 20 febbraio 1846 e morto a Cologny (Ginevra) il 22 luglio 1930. Figlio di Marc-Jacob e di Berthe Lullin, figlia di Henri, proprietario terriero. Studiò scienze naturali all'Accademia di Ginevra e medicina a Parigi (1864-1867), dove conseguì il dottorato (1872). Fu professore di patologia interna (dal 1876) e di clinica infantile (dal 1908) nonché rettore (1902-1904) all'Università di Ginevra. Chirurgo lettighiere della Croce Rossa francese durante la guerra franco-prussiana (1870), D'Espine fu vicepresidente del CICR (1914-1923). Attivo nelle società mediche nazionali e internazionali, fondò un dispensario infantile e diversi istituti medico-sociali. Fu l'autore del famoso *Manuel pratique des maladies de l'enfance* (1877, 1896) e di studi di medicina clinica.

di ossequio e di riverenza dalle autorità militari; hanno avuto agio di visitare minutamente i luoghi delle varie residenze dei prigionieri; d'intrattarsi liberamente con essi, interrogandoli sulle loro condizioni, sui loro desideri; adoperandosi ad ottenerne il giusto soddisfacimento, tanto per le esigenze della vita fisica, se in qualche cosa lasciavano a desiderare, quanto, e più specialmente, per quelli della loro vita spirituale...». «Dove l'assistenza religiosa non lasciava nulla a desiderare, i vescovi hanno potuto apprendere dalla stessa bocca della maggior parte dei prigionieri la loro piena soddisfazione e compiacersi con essi della loro pietà; dove questa assistenza presentava qualche involontaria lacuna, il provvido intervento del vescovo, subito volenterosamente assecondato dalle autorità militari, ha provveduto a colmarla, assicurando così, anche per questa parte, il maggiore benessere dei prigionieri, per quanto potesse consentirli l'anormalità stessa e la durezza della loro condizione».

Anna Gagliano nella sua tesi di laurea *L'Arcivescovo Francica Nava, il Clero di Catania e la Prima Guerra Mondiale* parla della visita dell'Arcivescovo catanese, ai prigionieri ospiti in Adernò nell'Aprile del 1916, in occasione delle imminenti festività pasquali, e consegnò loro una medaglia-ricordo recante l'immagine di S. Agata e S. Lucia³². E giovedì 7 settembre 1918 si recò ancora ad Adernò, dove giunsi alle ore 9. Fui accolto festosamente dal Clero e popolo, che si era adunato all'ingresso dell'ex Monastero, dove stavano chiusi i prigionieri. Il Presidio mi rese gli onori militari e fui introdotto nell'atrio, dove erano schierati circa 150 ufficiali e soldati dell'impero Austriaco, di nazionalità ungherese. Con breve discorso feci loro intendere le premure paterne del Sommo Gerarca della Chiesa Cattolica nel darmi l'altissimo incarico di visitarli, allo scopo di confortarli nella loro sventura, conoscere i loro bisogni e recar loro l'Apostolica sua benedizione. Un interprete tradusse le mie parole ai prigionieri e poscia, a nome loro, mi ringraziò e m'incaricò di esprimere i loro vivi ringraziamenti e attestato di sentita riconoscenza al Sommo Pontefice. Non mi esposero nulla di nuovo. Del resto li trovai in buone condizione di salute, come gli altri che dimorano in S. Giovanni La Punta, e provvisti altresì dell'occorrente, per quanto è concesso alla loro condizione. Anche a loro distribuii delle immaginette e delle medaglie, e quindi feci ritorno in questa città. Verso questa epoca, essendosi il Papa interessato ai prigionieri di guerra, si ebbero parecchie visite di prelati: il 13 aprile 1916, il Cardinale Francica Nava, arcivescovo di Catania, visitava il reparto di Adernò; lo stesso giorno, l'arcivescovo di Messina visitava il reparto di Milazzo; il 14, il vescovo di Noto visitava il reparto di quella città e, il 25, Mons. Audino, vescovo di Mazzara, visitava il reparto di Marsala. Tutti si compiacquero del modo veramente civile e dignitoso in cui i prigionieri erano trattati; e il loro compiacimento, quasi la loro ammirazione, esternarono ai Comandanti dei reparti e comunicarono, secondo che qualcuno di loro dichiarò, al Pontefice. L'ottima impressione riportata dai prelati trovava

³² BEAC, XX, Aprile 1916, pag. 65-66.

la sua conferma nell'autorizzazione concessa ai prigionieri, nell'agosto 1916, di mandare le fotografie alle famiglie. Tutti i vescovi furono poi pienamente d'accordo nell'affermare che le notizie e le impressioni che in tali visite poterono attingere «tornano ad onore dei sentimenti di civiltà ed umanità per i quali il popolo italiano giustamente si vanta di non essere ad alcun altro secondo». Tutti i visitatori ebbero parole oltremodo lusinghiere per il trattamento usato dall'Italia ai prigionieri di guerra fra tutte ebbero maggiori rilevanza quelle dell'ambasciatore di Spagna presso il Quirinale, Ramon Pina J Millet. L'egregio diplomatico visitò i prigionieri austriaci in Italia e riferì i risultati delle proprie indagini al governo viennese, che gli aveva conferito la tutela degli interessi austriaci in Italia durante la guerra, ed al proprio Sovrano, il quale volle farsi un dovere di incaricarlo di esprimere il suo «vivo compiacimento» al Generale Spingardi, presidente della Commissione per i prigionieri dipendente dal Ministero della Guerra «per le condizioni, ottime sotto ogni rapporto, in cui si trovano i prigionieri austriaci, e per il buon trattamento che, senza eccezione, viene loro usato dalle autorità italiane».

Che cosa si potrebbe desiderare di più? L'Italia ha dunque tutti i diritti di occupare uno dei posti migliori — o forse il primo — fra le nazioni che usarono il migliore trattamento ai prigionieri di guerra. E di ciò non può a meno di andare giustamente orgogliosa. Il popolo italiano, per affermarsi degno del suo glorioso passato e capace di realizzare le sue sacrosante aspirazioni, non doveva dimostrarsi soltanto impaziente di volare sulle trincee per conquistare i suoi naturali confini e per difendere la civiltà minacciata dai barbari, ma doveva essere oltremodo generoso coi prigionieri e coi vinti...³³

I prigionieri romeni a Catania e a Terrasini (PA)

Un aspetto poco conosciuto sulla presenza di prigionieri austro-ungarici in Sicilia è quello che un elevato numero di loro erano di nazionalità romena. I militari di nazionalità romena arruolati dall'esercito austroungarico provenienti dalla Transilvania, dal Banato, dalla Bucovina, e dal Partium³⁴ non erano pochi: si è calcolato che nel periodo 1914-1918 tra i 400.000-600.000 militari di origine romena hanno combattuto sui diversi fronti dell'Austro-Ungheria, ciò che rappresenta all'incirca il 18-25% dell'intera popolazione di etnia romena (più di 5,2 milioni di abitanti) vivente nell'Impero danubiano.

³³ Tratto da: Almanacco Italiano - XXII - 1917.

³⁴ È un nome storico usato per descrivere la parte orientale dell'Ungheria propriamente detta, dalla Tisza al confine con la Transilvania. Oggi questa denominazione viene usata per la parte occidentale della Transilvania, cioè per le città della Romania come per esempio Granvaradino (Oradea), che di fatto può esser considerata il capoluogo della regione. I distretti che compongono la regione sono i seguenti: Arad, Bihor, Maramureș, Satu-Mare e Sălaj.

In conformità agli studi dello Stato Maggiore dell'Esercito austro-ungarico, la devozione dei militari di origine romena verso l'interesse „nazionale” era ridotto, e solo gli italiani delle regioni irredente poterono concorrere con loro per occupare l'ultimo posto in una graduatoria basata sul numero delle vittime avute (considerata la massima dedizione alla patria!) su cento combattenti. D'altro canto, il mancato interesse di combattere sotto gli standardi imperiali ha fatto sì che nei primi tre anni di combattimenti, sui 300.000 disertori dell'esercito austro-ungarico, una metà fossero romeni. Specialmente negli ultimi due anni di guerra sul fronte occidentale, la diserzione e la consegna nelle mani del nemico si erano dimostrati metodi efficienti per salvarsi la vita e per affermare uno stato di scontentezza sempre più profondo; la resa implicava importanti unità militari come numero e forza combattiva. Talvolta si consegnavano interi settori del fronte. Ad erodere la fiducia dei militari hanno contribuito tanto i combattimenti nell'Oriente europeo, quanto quelli che si erano svolti e si svolgevano ancora nei Balcani e in Francia. Ma, la sfiducia nell'esito buono della guerra era generata anche da un'intensa propaganda italiana, alla quale avevano preso parte delegati borghesi ed ex militari appartenenti alle minoranze etniche dell'Impero danubiano. Gli archivi militari italiani hanno rilevato che nel periodo 15 maggio – 1 novembre 1918 sono stati buttati nelle linee austriache 643 tipi diversi di volantini, con un complessivo di oltre 59 milioni copie, insieme a 9.310.000 copie di giornale pubblicato in 4 lingue diverse, giornali di cui alcune edizioni sono state stampate anche in lingua romena. Alcuni di questi volantini sono conservati nell'Archivio di stato di Cluj-Napoca e anche se i loro testi sono ridotti al massimo, essi dimostrano una buona intesa della psicologia individuale e collettiva delle persone obbligate a combattere su terre straniere. Dalle ricerche d'archivio effettuate si può affermare che la presenza più numerosa di prigionieri romeni si ebbe: nella Sicilia Orientale a Catania all'interno del Castello Ursino e ad Adernò (odierna Adrano) e nella Sicilia occidentale a Terrasini, Carini, Cerda e Termini Imerese. Dai documenti provenienti dall'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito si evince che presso il Castello Ursino erano alloggiati 36 Ufficiali, 7 Aspiranti Ufficiali e ben 271 tra sottufficiali e militari di truppa austro-ungarici. Tutti questi prigionieri presenti in Sicilia provenivano dalla medesima zona di reclutamento, la provincia di Nagy Varad (Grossvaradin in tedesco, Gran Varadino in italiano) oggi conosciuta col nome romeno di Oradea, un territorio pianeggiante ai piedi dei Carpazi occidentali, all'epoca compreso entro i confini del Regno d'Ungheria, ceduto al termine della I guerra mondiale alla Romania. Questi reparti di prigionieri venivano generalmente indicati in Italia con l'appellativo generico e improprio di „austriaci”, o nel migliore dei casi, di „ungheresi”; in realtà pur rientrando tra i reggimenti classificati di nazionalità ungherese, la composizione etnica di questi reparti, come accadeva nella gran parte dei reggimenti del dissolto impero Austro-ungarico, non era omogenea ma comprendeva, come nel caso del 37° Reggimento

Honvéd, il 49% di romeni, 48% di ungheresi e un 3% di nazionalità mista (probabilmente tedeschi e altre minoranze).³⁵

Il 24 maggio del 1915 gli honvéd del 1° Reggimento Fanteria di Budapest giunsero a Doberdó, seguiti dopo qualche settimana da altre migliaia e migliaia di soldati magiari. Oltre che dalla capitale i fanti provenivano soprattutto da Debrecen, Székesfehérvár, Szeged, Karánsebes (Banato, oggi Romania), Nagyvárad (Oradea, Romania), Temesvár (Timișoara, Romania) e in minor numero anche da altre località del vasto Regno d'Ungheria come Pécs, Sopron, Eger, Pozsony (oggi Bratislava in Slovacchia). Il 4° Reggimento Honvéd della 20ª Divisione era schierato sul Monte San Michele e a San Martino del Carso insieme, fra gli altri, al 1°, al 3° e al 17° Reggimento. In memoria di allora resta il cippo costruito a San Martino del Carso nell'autunno 1917, realizzato dagli ungheresi con le pietre della vicina chiesa distrutta dall'artiglieria italiana perché considerata un osservatorio. Le stesse pietre furono incise con una serie di cerchi tangenti tra loro, disegno tipico dei monumenti delle unità magiare. Una vicenda, quella dei soldati ungheresi, legata a quella del famoso „albero isolato” di San Martino del Carso (Doberdò per i magiari) e al poeta italiano Giuseppe Ungaretti. Durante le prime sei *Battaglie dell'Isonzo* (giugno 1915 – agosto 1916) la 20ª e la 17ª divisione ungheresi avevano il compito di difendere l'altopiano di Doberdó dalla incessante offensiva italiana. Il fronte a ferro di cavallo si estendeva tra la confluenza del Vipacco e il Lisert di Monfalcone passando per il Monte San Michele, il paese di San Martino del Carso, le Alture di Polazzo e il ciglione carsico sopra Redipuglia, Vermegliano e Monfalcone. In conseguenza della VI Battaglia il comandante del VII Corpo d'Armata Austro-Ungarico, l'Arciduca Joseph August, diede ordine di ritirarsi dal territorio di Doberdó e di prendere posizione oltre il Vallone.³⁶

Nel paese, oggi sloveno, di Temnica e precisamente nella sua parte orientale, chiamato Gorenji Konec si arriva a Trepeticje, un bosco di castagni e roveri situato tra, appunto Tremnica e Lipa e si arriva in un prato chiamato Ranke (negli Obadniki) sotto il Monte di Sant'Ambrogio alto circa 600m in sloveno Sv. Ambrož, dove si trova uno dei numerosi cimiteri militari della Prima guerra mondiale, caratterizzato da un monumento a forma di piramide al centro. E' il cimitero militare Austro-Ungarico del 61° Reggimento

³⁵ Tratto da: Pierluigi Scolé. 16 giugno 1915: Gli Alpini alla conquista di Monte Nero, Il Melograno editore, MI, 2010.

³⁶ Doberdò, paese che riassume in sé tutto un territorio, rimane ancora oggi nell'immaginario del popolo ungherese come una pagina terribile, ma allo stesso tempo gloriosa e quasi mitica della sua storia. Persino il suono della parola „Doberdó” rievoca nella mente dell'ungherese il tamburreggiare incessante di un fuoco d'artiglieria (*dob = tamburo*). La „carneficina bestiale” di Doberdó, pur nell'immane tragedia che essa rappresentò per centinaia di migliaia di ungheresi, è oggi sentita come uno dei simboli della „Grande Ungheria”, storico stato europeo, che proprio nella *Grande Guerra* trovò il crepuscolo della sua esistenza assieme all'Impero Austriaco.

di fanteria, composto da soldati arruolati a Timisoara, in Romania. Qui sono sepolti soldati romeni, serbi e ungheresi. Quelli che sopravvissero alla carneficina nel corso delle prime sei terribili battaglie dell'Isonzo, dove molti di loro furono catturati dagli italiani e condotti dapprima nel nord-ovest d'Italia e poi man mano verso il centro, il sud e le isole. Fu la Commissione per i prigionieri di guerra presieduta dal Generale Paolo Spingardi (1845–1918) il quale fu a capo dell'istituto militare per la gestione del problema dei prigionieri di guerra austro-ungarici presenti sul territorio italiano. Proprio durante una visita ad un campo di prigionia (all'Asinara) contrasse un'infezione malarica, che lo portò alla morte. Fu lui a decidere di mandare tutti i prigionieri di etnia ungherese in Sicilia e in parte in Calabria, non tenendo conto che in realtà all'interno di loro vi erano diverse nazionalità (romeni, slovacchi) e in piccolo si creò una situazione simile a quella in Patria, dove non solo gli aristocratici ufficiali ungheresi ma anche le truppe di etnia magiara non riuscirono a convivere con i commilitoni della Transilvania o della Slovacchia, arrivando anche a delle furibonde liti, come ci ricorda Luciano Giuffrida storico locale ed appassionato collezionista di documenti e materiali della Prima Guerra Mondiale, il quale consultando l'archivio di Guido Libertini, ha evinto che militari ungheresi e romeni all'interno del Castello Ursino di Catania furono separati dalla milizia territoriale e condotti, i Romeni e i Serbi per un totale di 255 unità presso un fabbricato del quartiere catanese di Picanello non troppo distante dalla chiesa di Santa Maria della Salute e successivamente i Romeni ad Adernò e i Serbi a Termini Imerese. E ancora Giuseppe Bertone nel suo libro „Sicilia in Armi” riporta che: «Quando, verso la fine del 1916, i reparti cominciarono ad essere distinti per «qualità» e per nazionalità, in quello di Picanello, vennero internati i disertori di nazionalità non italiana, in quelli di Adernò e Termini Imerese, i prigionieri – rispettivamente truppa e ufficiali – di nazionalità rumena e, in quello di Pozzallo, i prigionieri di nazionalità serba. – Nel novembre 1917, Picanello fu sgombrato, scaricando i disertori in un padiglione appartato del campo di Vittoria, per cedere i locali ai profughi friulani; e, il 10 dicembre, per la medesima ragione, fu sgombrato il convitto Guglielmo di Monreale i cui ufficiali prigionieri passarono ad Adernò, dopo che i prigionieri czechi furono scaricati su Padula da dove, come sappiamo si formarono le „Legioni cecoslovacche” che combatterono a fianco delle truppe italiane sul Grappa e in Trentino».

Sulla presenza di prigionieri nel castello Ursino di Catania abbiamo anche la testimonianza del Commendatore Giuseppe Di Mauro (1906–1995), il quale da bambino, abitando vicino al castello, notava come ogni mattina diversi prigionieri austriaci, in perfetto ordine, uscissero dall'ingresso principale del castello e si recassero verso il centro storico di Catania. Mentre l'altra importante e unica testimonianza ci è data da Antonella Libertini, oggi novantanovenne figlia di Guido, quest'ultimo fu un celebre archeologo e accademico italiano, nato a Palermo il 27 giugno 1888 e morto a Roma il 7 ottobre 1953. Dal

suo diario, scritto molti anni dopo (inizio anni Cinquanta), infatti riporta la data dell'8 aprile 1950 e conservato da Luciano Giuffrida al quale è stato donato dal genero del Libertini, Luigi Sgroi, abbiamo tratto questa importante pagina:

«FRA I CANTI NOSTALGICI DEI PRIGIONIERI ROMENI DEL 1916.

La raccolta di queste poesie e di questi canti risale alla fine del 1916. Mi trovavo allora, come interprete di tedesco, presso un reparto di prigionieri di guerra alloggiati nel Castello Ursino di Catania, il cui interno non mostrava certamente la bellezza delle architetture rivelate più tardi dai restauri, ma si presentava come una banalissima e tetra caserma con le sue aule ridotte a corsie o suddivise in ignobili ambienti. In questo singolare campo di concentramento si affollavano più di 200 prigionieri – ufficiali e uomini di truppa – che rispecchiavano quel mosaico etnico e linguistico che costituiva lo scomparso impero austro-ungarico (Tedeschi, Ungheresi, Romeni, Serbi, Galiziani). In questa mescolanza di nazionalità diverse, i Romeni conquistarono la mia simpatia per la loro natura talvolta un po' rude, ma sostanzialmente semplice sincera e bonaria. Mi accadde così di passar qualche ora in mezzo a questi uomini di truppa, per la maggior parte contadini, che mi interessavano per i loro canti pieni di nostalgia e per la loro lingua che mi venne desiderio di conoscere. Mi rivolsi così ad un loro Feldwebel, il cui nome deve essere uno di quelli che sono annotati nel quadernetto dei Canti (non ricordo più se fosse Monteano o Tumuța) e che nella vita civile doveva essere un maestro di qualche villaggio. Egli molto volentieri mi insegnò i primi elementi della lingua romena (oggi quasi dimenticata) e, poiché mancavano i testi su cui farmi esercitare, suggerii al mio maestro di trascrivere i canti che sentivo ripetere da quei soldati. Come spesso accade quando si ricercano le poesie popolari avvenne che ognuno faceva del suo meglio per fornirmi il materiale che richiedevo, e così, in breve tempo, il primo quadernetto fu pieno e si cominciò a formarne un secondo e forse la raccolta sarebbe diventata assai ricca, se un bel giorno, in seguito alle liti che spesso scoppiavano tra Romeni e Ungheresi, i primi non fossero stati trasferiti in un altro piccolo campo che si formò a Picanello, dove io li seguii, ma per poche settimane, perché, dopo un breve soggiorno in questa località periferica di Catania, io fui inviato ad un corso di allievi ufficiali in zona di guerra. Ebbi tuttavia notizia che anche nel nuovo campo erano ricominciate le zuffe, ma questa volta tra Serbi e Romeni, di modo che ebbe luogo una nuova suddivisione del campo di Picanello e il trasferimento dei Romeni in altra località. Conservo tuttavia un simpatico ricordo delle ore trascorse nella lettura e nella traduzione di quei canti che i miei improvvisati maestri commentavano con ricordi e descrizioni del loro paese, di cui ho conosciuto solo una piccola parte quando, molti anni dopo, visitai qualche paese della Transilvania».

In breve tempo, furono riempiti due quadernetti di prezioso materiale letterario, che dettero modo al Libertini non solo di approfondire la conoscenza della lingua ma di avere tra le mani una raccolta di versi popolari. Alla fine del diario di Libertini troviamo

alcuni fogli sparsi scritti a mano, tradotti da Petru Iroaie³⁷ e spediti a Catania da Roma, dove risiedeva Iroaie:

[...] Posso dirle che il quaderno contiene versi popolari, molti autenticamente popolari, conosciutissime DRINE (canti lirici) e HONE (Canti satirici) e una varietà di canti diffusissimi.

[...] I fogli volanti aggiunti al quaderno contengono in maggioranza romanze suburbane e qualche poesia di autori classici e pochi brani folkloristici. Su una pagina ho riconosciuto il nome di Vasile Cătana e l'indicazione Picanello, 14 febbraio 1917. [...] I nomi di Jon Monteanu e Grigory Tumața. La copertina del libretto di pubblicazione dei canti romeni, riporta la firma del sottufficiale romeno Vasile e la data del 19 marzo 1917.

Esprimendole la più viva riconoscenza per le indimenticabili giornate catanesi e per queste sorprendenti ORME ROMENE IN SICILIA, La prego di voler gradire i miei più cordiali saluti.

Roma 30 aprile 1950 Petru Iroaie.³⁸

³⁷ Scrittore rumeno, nato vicino a Suceava, nel villaggio di Fantanele, nell'attuale Romania, allora facente parte dell'Impero Austro-Ungarico, nel 1907. Ha studiato presso Chernivtsi, laureandosi nel 1933. E' stato membro dell'Accademia Romana di Roma facendo parte del gruppo di ricerca dialettologico del vecchio romeno parlato nella parte centrale dell'Istria, pubblicando la prima raccolta di canti popolari nel 1936. Presso l'Università di Roma frequentò Giulio Bertoni, V. Rossi, Pettazzoni, Gentile, Toschi. Nel 1936 conseguì il dottorato a Chernivtsi in lingua e letteratura romena. E' stato assistente presso l'Università di Czernowitz, poi a Bucarest (1940-1941) e Iași (1941-1942). E' stato nominato docente presso l'Università di Palermo nel 1942, e 1945-1946 divenne professore di lingua e letteratura romena. Egli diventa un cittadino italiano nel 1955. Nel 1956 fu nominato membro della „Societas Academica Dacoromanians di Roma”. Nel 1958 vince in Italia il concorso di „libero docente”. Petru Iroaie ha insegnato lingua e letteratura romena presso l'Università di Palermo, per 20 anni, dal 1950 al 1970 molti laureati di lettere di quel periodo ricordando il maestro romeno con emozione. Renata Pappa, professoressa di francese, lo ricorda così: „Era un pò triste, malinconico, ma la sua storia di scrittore romeno era affascinante. Feci solo un anno di lingua e letteratura romena, ma ricordo perfettamente il corso fatto sulla figura del celebre poeta Mihai Eminescu recitando le sue poesie e citando molti proverbi in romeno simili ai proverbi siciliani”. È morto a Palermo nel 1984.

³⁸ Altre orme romene in Sicilia, molto studiate da Iroaie sono quelle di Nicolae Bălcescu (Bucarest, 1819 – Palermo, 1852) che fu un rivoluzionario rumeno. Ebbe vita molto movimentata, da tipico rivoluzionario risorgimentale. Fu arrestato varie volte e partecipò in Francia ai moti del 1848. Fu introduttore in Romania degli studi sociali ed economici di spirito liberale. Lo ricordiamo fondamentalmente per la sua opera Storia dei Romeni sotto Michele il Bravo (iniziata nel 1849) nel quale rappresenta il monarca come simbolo dell'unità nazionale. Fu inoltre direttore e fondatore della Rivista storica della Dacia, chiusa nel 1847 dal regime. Colpito ed indebolito dalla tubercolosi gli ultimi anni gira per la Sicilia e la Francia e muore all'età di 33 anni a Palermo. Nell'autunno del

Dalla copertina del libretto di pubblicazione dei canti romeni, si evince la firma del sottufficiale romeno Vasile, la data del 19 marzo 1917. Tali versi erano distinguibili in canti lirici (*Doine*) e canti satirici (*Hore*) con tante varianti. Lo studio risultò un valido compendio del folklore romeno. Successivamente, nel secondo dopoguerra, furono pubblicati a Palermo dai professori Petru Iroaie e Carmelina Naselli³⁹ e del locale Ateneo, in una raccolta

1852 si ebbe il secondo soggiorno di Bălcescu a Palermo. Il primo si era avuto nel 1847 quando vi si era rivolto, spinto dalla sete di raccogliere nelle biblioteche e negli archivi materiale per i suoi studi e nello stesso tempo attirato dalla mitezza del clima che sperava potesse guarirlo dalla tisi, contratta nella prigione (20 luglio 1841 – 1 marzo 1843) a cui era stato condannato per ragioni politiche. Allora era solo, ma insieme al delicato ed entusiasta bardo Vasile Alecsandri (1821–1890), anch'egli, più tardi, lottatore quarantottista e principale collaboratore nella realizzazione della Romania moderna, che accompagnava in Italia la sua bionda e romantica musa Elena Negri, donna di larga cultura e gusto letterario, affetta però dallo stesso male del Bălcescu. E a Palermo Bălcescu si spegne il 29 novembre 1852, nello stato d'animo che egli aveva già presentito due anni prima: «l'ultima mia parola sarà ancora un inno a te, patria mia dolce». È da rilevare che il ricordo di Bălcescu è tenuto vivo a Palermo anche dalla sezione romena della Biblioteca dell'Università locale a cui il prof. Bruno Lavagnini ha dato il nome dello scrittore. E se Vasile Alecsandri e Duiliu Zamfirescu (1858–1922) gli hanno dedicato le note poesie (Bălcescu morente; Fiori di Pasqua), il palermitano Salvatore Lo Voi gli rivolge moderne strofe italiane, in cui evoca le grandi ombre di Michele il Bravo, realizzatore per un brevissimo tempo dell'unità politica romena (1600), e quella di Avram Iancu, il re delle montagne (regele munților) (1848), pacate nel presente dall'eco del mesto antichissimo canto romeno, la doina. (p. 14).

³⁹ Nacque a Catania nel 1894, sebbene sua madre fosse di Treviso, la Naselli non aveva nulla di Veneto, particolarmente nell'accento, che invece era quello tipico della città natale. Ebbe la sorella Concetta (docente di lettere nella scuola media) e il fratello Santi, che quando rimasero orfani divenne il nume tutelare delle sorelle, entrambe nubili. Dopo la laurea, Carmelina Naselli fu docente di lettere nella scuola media; ma, appena conseguita la libera docenza universitaria, cominciò ad insegnare nell'Università di Catania: nella facoltà di lettere, prima letteratura italiana e poi letteratura delle tradizioni popolari, materia – quest'ultima – che dal 1956 cambiò denominazione in storia delle tradizioni popolari, mentre contemporaneamente negli ultimi anni insegnò ancora lingua e letteratura italiana nella facoltà di magistero. Andò in pensione a decorrere dal 1959–60. Intensa fu la sua vita culturale e sociale. Oltre agli impegni accademici, partecipava a convegni di studio in varie città italiane e collaborava a giornali e riviste specifiche. Inoltre teneva conferenze anche fuori Catania e dirigeva sodalizi. Fu presidente del comitato catanese della Società Nazionale „Dante Alighieri” e della Società di Storia Patria per la Sicilia Orientale. Fervida cattolica praticante, fu priora provinciale del Terz'ordine domenicano femminile. Spiccò per le sue elevate doti professionali e umane, particolarmente nei confronti degli allievi, per i quali era come una madre, comprendendone difficoltà e debolezze. In pratica affiancò il Pitre e ne raccolse l'eredità, che a sua volta seppe ben fare fruttare. Morì a Catania nel 1971.

denominata „*Raccoglitore di canti popolari romeni*” curata dal Libertini. Dunque grazie al diario di Libertini sappiamo tre nomi di prigionieri romeni presenti a Catania.

Grazie a due testimonianze raccolte rispettivamente a Szeged in Ungheria presso l'Università d'Italianistica e a Venezia presso l'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica durante il Convegno dell'Ottobre scorso, abbiamo potuto ricostruire le vicende di altri due prigionieri austro-ungarici in Sicilia. La prima ci è stata fornita dal Prof. Kaposi Márton mentre la seconda dalla Prof.ssa Ana Victoria Sima dell'Università Babeş-Bolyai di Cluj-Napoca.

Il prof. Kaposi è un professore che insegna all'Università di Budapest, che parla correntemente l'italiano, il quale ebbe come professore al dipartimento d'italianista all'Università di Szeged negli anni Cinquanta Jenő (Eugenio in italiano), Kastner (il cognome Koltay lo adottò a partire dagli anni '30). Era nato a Szeged il 15 febbraio 1892 e vi morirà il 3 marzo 1985. Combatté a Doberdò col grado di sergente del IV Reggimento di Fanteria dell'Esercito Nazionale la famosa Honvéd, Reggimento che arruolava i suoi uomini nella regione di Nagyvarad, l'odierna Oradea in Romania.⁴⁰ Il 4° Reggimento Honvéd della 20ª Divisione era schierato sul Monte San Michele e a San Martino del Carso insieme, fra gli altri, al 1°, al 3° e al 17° Reggimento. In memoria di allora resta il cippo costruito a San Martino del Carso nell'autunno 1917, realizzato dagli ungheresi con le pietre della vicina chiesa distrutta dall'artiglieria italiana perché considerata un osservatorio. Le stesse pietre furono incise con una serie di cerchi tangenti tra loro, disegno tipico dei monumenti delle unità magiare. Una vicenda, quella dei soldati ungheresi, legata a quella del famoso „albero isolato” di San Martino del Carso (Doberdò per i magiari) e al poeta italiano Giuseppe Ungaretti. Koltay fu catturato dagli italiani nell'autunno del 1915, nel corso della IV battaglia dell'Isonzo e mandato a Cefalù e a Carini, nel palermitano e vi rimase circa quattro anni, fu tra quelli che approfittò per frequentare le lezioni d'italiano che il comando del XII Corpo d'Armato, come accennato aveva autorizzato e si innamorò della nostra lingua, al punto da cominciare a tradurre in ungherese la Divina Commedia di Dante e successivamente, quando ritornerà in Patria diventerà professore di Lingua e Letteratura Italiana. Il sergente Koltay insieme ad altri circa 20 prigionieri fu protagonista di un fatto particolare. Il 20 agosto 1916, quando era prigioniero a Carini, insieme ai commilitoni, finito il pranzo, resero omaggio alla loro Patria, cantando in coro il loro HIMNUSZ, ovvero il loro Inno Nazionale. L'ufficiale di prof. Kaposi ha conservato tutto

⁴⁰ A Nagyvarad (Oradea), vi fu uno dei tanti campi di prigionia allestiti dagli Austro-ungarici e dove trovarono la morte decine di migliaia di italiani. Delle migliaia di siciliani che furono prigionieri in Transilvania, sappiamo che, dai documenti conservati dall'omonimo nipote, vi morì il fante Francesco Pellegrino di Salvatore, nato il 5 maggio 1884 a San Pietro Clarenza (Catania) arruolato nel I Reggimento fanteria – brigata Re. Deceduto in prigionia (Nagyvárad – Oradea, oggi in Romania, allora in Ungheria) per malattia in data 13 ottobre 1918. Anni 34.

l'incartamento del processo, donatogli dal Prof. Koltay, celebrato a Palermo presso il Tribunale Militare. Il canto che inizia con le parole *Isten, áldd meg a magyart* (Dio, benedici gli Ungheresi) — è l'inno nazionale della Repubblica. Fu adottato nel 1867 e la prima strofa fu cantata alle cerimonie ufficiali. Il testo risale al 1823 ed è opera di Ferenc Kölcsey (1790–1836), mentre la musica è stata composta nel 1844 da Ferenc Erkel (1810–1893), il primo importante compositore della scuola musicale ungherese. L'Ufficiale italiano di guardia il S. Tenente Giuseppe Polizzi, ordinò loro di non cantare, ma non fu ascoltato e alla fine del processo furono puniti con dieci giorni di consegna nelle loro stanze. Il carteggio è un documento di valore storico eccezionale, fa luce su un fatto sconosciuto e ci fornisce un elenco dei nomi di tutti gli ufficiali ungheresi presenti a Carini nell'estate del 1916, nomi, visto il riserbo che le autorità italiane del tempo avevano sui prigionieri di guerra altrimenti sconosciuto. Koltay tornò a Cefalù tra il 1959 e il 1960.

La testimonianza della prof.ssa Ana Sima è altrettanto importante perché ci permette, tramite le oltre cento cartoline e lettere che mi ha gentilmente inviato, donategli da una sua allieva all'Università di Cluj Napoca, il cui nonno Iurca Alexandru, originario di Oradea, militare semplice (classe 1895), catturato sul Carso nell'autunno del 1915, fu prigioniero come si evince dalle sue lettere spedite a casa, a Terrasini, Carini e a Cerda. Delle centinaia di lettere ne ho fatte tradurre due dalla signora Andrea Avram che di seguito riportiamo:

Terrasini, 15 febbraio 1917

«Ecco fratello mio desiderato Iliè con tuo fratello Alessandro fino al momento della scrittura di questa cartolina mi trovo in vita e in salute e fratello Iliè ho ricevuto la cartolina da casa e mi hanno scritto che hai ricevuto la cartolina da parte mia, sono contento fratello mio che ho notizie da te e da casa. Fratello da dove siamo stati ora ci hanno portati in un'altro posto, siamo 800 rumeni e non lavoriamo. Fratello tu mandami cartoline, ti auguro felicità e salute fratello mio desiderato».

Cartolina – Mandata da Alessandro dall'Italia il 25 maggio:

« E oltre vengo a mettervi a conoscenza sorella Sofie come io per ora sto bene ed in salute, ho ricevuto cartolina da Ambrosie. Scrivetemi come state e come va lì da voi. La mamma come va? E il mio padre poverino cosa fa. Vi auguro di avere tanta allegria e salute sorella Sofie a voi e a tutti, da me, dalla Madonna e dal Buon Dio.»

Dalle cartoline spedite a casa da Iurca, si evince la località che è Terrasini, che è stato trasferito da un'altra località e che sono in numero di 800 e che non lavorano.

Dunque in Sicilia a differenza di altri campi di prigionia, non risultano appocchi sull'eventuale coinvolgimento di prigionieri da arruolare e far combattere a fianco dell'Intesa come avvenne per le Legioni Cecoslovacche, pare che non arrivarono gli echi del „Congresso di Roma” o „Congresso delle Nazionalità oppresse”, che si svolse a Roma

tra il 27 marzo e il 9 aprile del 1918 che riunì nella capitale d'Italia rappresentanti delle principali nazionalità comprese nella monarchia austro-ungarica nei campi di prigionia siciliani. Al termine dei lavori i delegati delle diverse nazionalità convenuti a Roma tra le altre richieste avanzarono la proposta di formare unità armate autonome su base nazionale, poste sotto la giurisdizione dei diversi comitati nazionali, e di offrire ai soldati di queste nuove unità lo status giuridico di alleati. Gli anni della Prima guerra mondiale hanno visto a confronto diverse nazioni europee, la cui coscienza nazionale, di origine linguistica e culturale cominciava già a superare le barriere statali logorate dal Risorgimento, risultato, il più delle volte, di arbitrarie decisioni delle grandi potenze. In seguito all'andamento dei combattimenti, per quanto riguarda il fronte Occidentale, i paesi dell'Intesa non furono mai sicuri della vittoria se non nella seconda metà del 1918, quando si poterono già avvistare i primi squarci della vittoria. Per determinare una più veloce disfatta austriaca, tra l'8 e l'11 aprile 1918, il Regio Governo italiano aveva convocato a Roma diversi rappresentanti delle nazionalità sottomesse dell'Impero Austro-Ungarico. C'erano presenti italiani, serbi, croati, romeni, polacchi. In rappresentanza delle province romene sottoposte alla Duplice Monarchia vi prendevano parte insigni intellettuali, con pregevoli meriti nella lotta per l'affermazione dei diritti dei connazionali: i prof. Simion Mândrescu („Presidente della Società dei Romeni di Transilvania, del Banato e Bucovina”), G. Mironescu, Deluca, il senatore Drăghicescu, il deputato Lupu.⁴¹

⁴¹ Ci si attivò per cercare di arrivare alla formazione di un contingente romeno reclutato tra i prigionieri provenienti dalla Transilvania, dalla Bucovina e dal Banato. Il professor Mândrescu e l'ex ministro romeno in Italia, il principe Dimitrie Ghica, furono i principali responsabili delle trattative condotte con il governo italiano in vista della formazione della Legione romena; per coordinare meglio le azioni i romeni con l'appoggio di un gruppo di ufficiali, fondarono il 6 giugno del 1918 a Cittaducale un Comitato d'Azione che riuscì ad ottenere, il 15 ottobre 1918! dal ministro della Guerra Zuppelli, il permesso per la costituzione di una Legione romena posta sotto i comandi del generale di brigata Luciano Ferigo che in seguito avrebbe ricoperto l'incarico di addetto militare a Bucarest. Già al nord sembra che operassero dall'estate alcune compagnie inquadrare nell'VIII, V e IV Armata italiana in addestramento per colpi di mano e per la battaglia finale. Furono giusto i componenti di queste tre compagnie a formare il primo nucleo della Legione la cui base fu deciso che dovesse impiantarsi nel campo di concentramento di Avezzano, quando ormai la guerra volgeva al termine. Gli atti successivi furono tutti oltre il 4 novembre 1918 come il riconoscimento ufficiale da parte del Governo italiano del Consiglio Nazionale dell'Unità Romena diretto a Parigi da Take Ionescu (22/11/1918). Poiché la guerra era finita ma la pace lontana i rumeni ricevevano regolare addestramento e armamento. Era chiaro che nei piani dei dirigenti del movimento nazionale romeno questi soldati una volta tornati in Transilvania, avrebbero dovuto rappresentare una delle principali forze di occupazione del territorio offrendo una supplementare legittimazione alle aspirazioni delle autorità romene. Le reazioni degli ungheresi non tardarono a farsi sentire. Secondo le cronache del campo numerose erano

Insieme a loro, i mezzi di stampa erano rappresentati da un folto gruppo di giornalisti ai quali si associavano diversi combattenti sul fronte balcanico, invitati proprio per dimostrare l'autenticità delle ulteriori discussioni e richieste e delle misure che sarebbero state prese. I lavori, che si svolsero in Campidoglio in un'atmosfera di forte entusiasmo, finirono con l'adozione di una risoluzione che fu portata a conoscenza di Orlando, il Presidente del Consiglio dei Ministri italiano, il quale aveva promesso ai rappresentanti delle minoranze l'appoggio del suo Governo per ottenere l'indipendenza, eliminando il dominio straniero. Le intese sarebbero state poi conosciute nella storiografia della Prima guerra mondiale col il nome di Il Patto di Roma, e avrebbero costituito una base di partenza per le azioni che sarebbero state intraprese per vincere finalmente il nemico.

Uno degli assi portanti di tale iniziativa era quello di implicare nei combattimenti i prigionieri austro-ungarici, allora presenti in Italia, tramite la costituzione di compagnie, distaccamenti, reggimenti e legioni istruiti a combattere contro lo stato di cui i rispettivi militari erano ancora cittadini.

La Sicilia, infine, oltre a dover accogliere i prigionieri di guerra, fu presente al fronte massicciamente, con centinaia di migliaia di richiamati alle armi, con un numero straordinario di morti (oltre 50.000, solo 16.000 furono nelle sole province di Messina e Catania, che all'epoca comprendeva parti della provincia di Enna e Siracusa inclusa l'attuale provincia di Ragusa). Nicolosi, il paese da cui provengo, che contava circa 3.000 abitanti,

le risse che scoppiavano tra gli appartenenti ai due gruppi dando un bel daffare alla non troppo numerosa guarnigione italiana di guardia. Gli ungheresi e gli slavi furono i soli a non volere costituire in Italia forze di collaborazione. Le prime partenze dei Legionari romeni alla volta della Romania cominciarono ad aversi solo verso l'inizio dell'autunno del 1919; il 20 ottobre partì dal porto di Taranto il piroscafo „Meran” con un battaglione di legionari perfettamente equipaggiato, ed entro la fine dello stesso mese era programmata la partenza di un'altra imbarcazione. Era previsto che una volta arrivati i legionari sfilassero in parata a Bucarest assieme agli ufficiali italiani che li avevano inquadrati e addestrati e che li accompagnavano nel viaggio di ritorno, davanti al re di Romania (Ferdinando I). I romeni non erano d'accordo e per loro gli italiani potevano anche restare a casa perché lì (era una scusa !?) si rischiavano scontri con formazioni bolsceviche e irredentiste magiare (come ci succederà in Cecoslovacchia per la definizione dei nuovi confini etnici ed economici, ma tutto era previsto). La presa di posizione romena provocò non pochi malumori al ministero della Guerra (Caviglia) che sapeva esservi ufficiali inglesi e francesi a fare la stesa cosa senza che nessuno si stupisse. L'Italia era quindi ritornata ad essere lo zerbino di tutti, anche degli ultimi arrivati alla porta risorgimentale. Orlando, primo ministro, preferì chiudere la questione concludendo lapidariamente che «i benefici non si fanno a chi non li desidera» ma noi li avevamo già fatti. *La vicenda dei legionari romeni si concluse dunque con un quasi incidente diplomatico premonitore in qualche modo delle non sempre ottime relazioni, che intercorsero durante gli anni Venti e Trenta tra l'Italia e la Romania* (Alberto Basciani, Università „La Sapienza”, Roma).

ebbe 633 richiamati, dal 1874 al 1° quadrimestre del 1900; di questi ne morirono 53 in combattimento, 11 di malattia e 6 in prigionia per un totale di 70 caduti.

Bibliografia

- Cappellano F., *La Legione Romana*, in AA.VV., *Studi storico-militari*, 1996, Stato Maggiore dell'Esercito. Ufficio Storico, Roma, 1998.
- Ceschin C., *Gli esuli di Caporetto. I profughi in Italia durante la Grande Guerra*, Roma-Bari, Edizioni Laterza, 2006.
- Enciclopedia RIZZOLI, Vol. XII, p. 97, Milano, 1974.
- Francione G. – Juhász D., *La Cappella Ungherese. Storia, memoria e mito di un monumento che parla di pace*, Vittoria (RG), Edizione Comune di Vittoria, 2004.
- Iroaie P., *Il mito di Garibaldi in Romania*, dalla Rassegna Storica del Risorgimento, Anno XXXVII, La Libreria dello Stato, Roma 1950.
- Iroaie P., *Documenti palermitani intorno a Nicola Balcescu*, da: Istituto Storia Risorgimento Italiano, Quaderni Storici diretti da Eugenio Di Carlo, Palermo 1953.
- L'Enciclopedia Geografica – Europa Centrale 4 – Corriere della Sera, Milano, 2005,
- Matteotti G, Caretti S. (a cura di), *Lettere a Velia*, Pisa, Edizioni Nistri-Lischi, 1986.
- Occhino F. – *Larderia nella Memoria isolana* – Messina, Edizioni Di Nicolò, 2005.
- Pavan M., *Profughi ovunque dai lontani monti...Da la Grapa fin do in Secilia*, Edizioni Canova, Dosson (Treviso), 1987.
- Procacci G., *Soldati e prigionieri italiani nella Grande guerra. Con una raccolta di lettere inedite*, Torino, Edizioni Bollati Boringhieri, 2000.
- Re G., *Prigionieri dimenticati. Cellelager 1917–1918*, Milano, Edizioni Mursia, 2008.
- Renda F., *Storia della Sicilia. 3 Dall'Unità ai giorni nostri*, Palermo, Edizioni La Biblioteca di Repubblica – Sellerio Editore, 2003.
- Rivista Agorà XIX-XX (a. V-VI – Ott. – Dic. 2004),
- Scalisi L.(a cura di), *CATANIA. L'identità Urbana dall'Antichità al Settecento*, Catania, Sanfilippo Editore, 2004.
- Tortato A., *La prigionia di guerra in Italia 1915–1919*, Milano, Edizioni Mursia, 2004.
- Tazzer S., *Ragazzi del Novantanove*, Vittorio Veneto (TV) Kellerman Editore, 2012.
- Zito G., *Lucia Mangano alla „Punta”*. In „L'educazione cristiana della donna e Lucia Mangano nella Chiesa di Catania”, Catania, Edizioni Compagnia Sant'Orsola,a, 2003.

Cei dintâi zece ani de la moartea lui I.P. Culianu: ipoteze despre o gândire oprită

Grazia Marchianò*

Cei dintâi zece ani de la moartea lui Ioan Culianu sunt o temă prea complicată pentru ca în puține minute, împreună, să încercăm să ne ocupăm de ea. Putem cel puțin să ne imaginăm ce alte cărți ar fi scris el în acești zece ani, în ce universități ar fi predat profesorul Culianu, ce călătorii ar fi făcut și în compania cui, și în ce stare de spirit, fix la cincizeci de ani, ar fi trecut în secolul XXI ca și cum ar fi fost cel mai natural lucru cu putință. În luna august a anului 1989 la Montepulciano, Elémire Zolla, Hillary Wiesner, Culianu și cu mine stăteam la o măsuță a cafenelei din Piazza Grande, și în timp ce Ioan mușca cu poftă dintr-o pizza fierbinte, a închis ochii pentru câteva clipe și l-am auzit exclamând: „Cine știe până când voi putea trăi în următorul secol”, și a adăugat: „E atât de bizar să mă închipui bătrân!” Acele cuvinte îmi inspiră acum o scurtă, nepotrivită meditație asupra sensului unui viitor în care tânărul Culianu nu a putut pătrunde fizic, dar pe care în universul său mental și fantastic l-a explorat pe săturate, până la a se găsi în pragul morții într-o stare asemănătoare celei uimitor descrisă de Emil Cioran: „Stăpân al tuturor greșelilor, eram în stare în sfârșit să explorez o lume de aparențe, de enigme ușoare”.

Înainte de Culianu, acea știință a fost în mod fericit atinsă de Jorge Luis Borges, și o comparație între universul mental al bătrânului orb argentinian și acela al tânărului miop român este o întreprindere pe care în una din aceste zile îmi propun s-o rezolv; voi scrie câteva referiri în acest sens imediat.

„Drumul întregii vieți a unui om – scrie despre Borges, Fabio Rodriguez Amaya – se poate imagina precum reprezentarea unei forme, al cărui desen rămâne necunoscut pentru cei mai mulți: de la efortul energetic al primilor pași la consumul obositor al ultimilor, drumul individului este unic, poate predeterminat în necunoscuta sa funcție și singularic între echilibrele cosmosului...” (*Altre inquisizioni*, tr. it. Adelphi, Milano 1996). Aceste cuvinte se potrivesc în ceea ce privește descrierea vieții lui Culianu cu unica variantă referitoare la

* Profesoara Grazia Marchianò a făcut parte din grupul de prieteni și cercetători pe care i-am invitat la Roma, în calitate de director la Accademia di Romania, să participe la sesiunea dedicată împlinirii a zece ani de la dispariția lui Ioan Petru Culianu. Textul pe care îl reproducem aici a fost prezentat în ziua de 21 mai 2001. Intenționam să public comunicările într-un volum, gând care din păcate nu a mai putut fi realizat. Doamna Grazia Marchianò mi-a trimis textul la câteva zile de la susținere. Publicăm azi studiul în traducerea lui Ioana Mândrescu, cu speranța că personalitatea marelui savant român își va găsi, acasă, cât mai relevant, locul binemeritat.

Gheorghe Mândrescu

bătrânețe, pe care Culianu nu a cunoscut-o. Mai bine spus, nu a cunoscut experiența unui corp îmbătrânit, a unui psihic tulburat și a unui creier cu neuroni oboșiți. Și totuși în pragul celor patruzeci de ani, el știa că a trăit mai multe vieți într-una, și că a explorat combinațiile și nodurile paradigmatică ale celorlalte pe care ar fi putut să le trăiască. Cum? Călătorind în imaginație – în mod întâmplător a sa proprie, și descoperind că pluralitatea lumilor concepută de Giordano Bruno era cosmică cât și mentală, sau mai degrabă cosmică întrucât mentală. Această descoperire i-a dăruit un sentiment oceanic: al vieții în moarte și al morții în viață, și mulțumită acelui sentiment retragerea din lumea pe care o prevestise în ultimul timp, ar fi putut să fie schimbarea calculată a unei coborâri fără întoarcere.

A fi postum este o experiență care în împrejurările vieții obișnuite nu i se întâmplă în mod lucid nimănui, dar situațiile invenției narative și poetice sunt diferite: viitor și trecut eu și ceilalți, euri care se agită înlăuntrul meu, toate acestea pot fi combinate după gustul fiecăruia, pot să vin din viitor și să fug către trecut, pot să mor odată sau de mai multe ori și să mă regăsesc viu, pot să-mi amintesc ceea ce nu știam că știu, pot să-mi imaginez și să îmi închipui inimaginabilul având intima percepție că spațiul mental este infinit, și că mintea în complexitatea ei este mult mai mult decât un dispozitiv mecanic cu prestații previzibile și limitate.

Odată ce și-a dat seama, Culianu a devenit de sine însuși postum în sensul în care de atunci încolo, viziunea adunată în scrierile sale de cercetător și povestitor a fost aceea a unui călător în alte lumi, a unuia care a înțeles împletirea între nivelele mentale ale realității și realitatea fiecăreia dintre ele, cu consecințe epistemologice cruciale. Dacă s-ar fi limitat să povestească acea împletire, să construiască pe ea, tot așa precum Borges, povești inventate, literatura mondială ar fi câștigat încă un demiurg, capabil să scoată din penița sa, precum dintr-o pălărie magică, câte un pumn de ficțiuni strălucitoare. Am fi fost înveseliți ca cititori, iar scrierile sale traduse în multe limbi, s-ar fi vândut repede precum cele ale lui Borges. Este însă un factor care îi deosebește, și o diferență evidentă. Culianu s-a folosit de scrierea narativă pentru a testa dinamica proceselor mentale. A sondat resursele imaginației creative pentru a vedea în ce măsură ceea ce se întâmplă în lumea exterioară și în istorie este manipulabil. În acest fel povestitorul devenea complice și aliatul istoricului ideilor, îl înzestrea pe acesta cu intrări (inputs) formidabile asupra factorilor aflați în joc în dinamica istorică, cercetând nu doar lucrurile așa cum s-au petrecut în *realitate* dar și modurile în care s-ar fi putut petrece dacă „programele” (cum el le-a numit) în acțiune în mintea umană – și cine știe, într-o minte universală (dar asupra acestui subiect nu a avut timp să cerceteze), ar fi recombinate factorii aflați în joc într-un mod diferit. Viziunea sa asupra istoriei, și asupra fenomenelor religioase care au marcat-o profund, a fost fractalică, și în același timp cuantică și corpusculară precum natura imprevizibilă a materiei. Astfel concepută, dinamica faptelor istorice în filosofia sa personală a devenit impermeabilă la orice fel de metafizică sau teleologie capabilă să confere un sfârșit, un sens, o direcție existenței umane și proceselor culturale în lume.

Cunoscându-l personal, mi-am dat seama repede că în geometria minții sale era loc pentru multe centre și infinite periferii, că mintea sa se aseamăna cu o sferă traversată de o rețea de labirinturi, și că explorarea meticuloasă a fiecăruia dintre acele drumuri întortocheate era pentru el fără sfârșit. Pentru a documenta dezvoltarea epistemologică pe care o imprima istoriei comparate a ideilor și fenomenologiei religioase spre sfârșitul anilor '80, Culianu a decis să înființeze „Incognita”, o revistă redactată la Chicago și publicată de editura Brill de două ori pe an, unde a îmbarcat un mic grup de cercetători de diferite proveniențe disciplinare, decizi să împartă din etapă în etapă itinerariul său în pădurea cunoașterii. Unii din cei prezenți își vor aminti că una din primele cărți publicate în Italia de Culianu, o culegere de studii asupra gnosticismului care a apărut la Messina în 1981, avea titlul în limba latină „Iter in silvis”. Acel titlu anunța cu o bună predicție ceea ce tânărul Culianu își promitea să facă prin studiile sale, și îi descria printr-o metaforă itinerariul. Nu o călătorie în ape necunoscute, nu o coborâre în străfundurile Marii Mame, sau o Anastasis pe vârfurile muntelui sacru, ci un drum în adâncimile unei păduri: probabil întortocheat și plin de necunoscute, așa cum prevedea că ar fi fost, și în fapt a fost, însăși biografia sa personală. Zece ani mai târziu, în primăvara lui 1991, ultima sa carte ieșea în engleză cu un titlu în care, în din *Iter in silvis*, se răsturna în *out*, un înăuntru în un afară: *Out of this World*. Încă odată titlul anunța printr-o metaforă ceea ce Culianu prevestise: o ieșire din lume. Cititorii acelei cărți extraordinare au constatat că *out of this world*, în traducere italiană *I viaggi dell'anima* (Mondadori 1991), (Călătoriile sufletului n.tr.), înseamnă în mod contextual multe lucruri care se referă mai ales la explorare, pe baza unui repertoriu imens de experiențe extatice, și de stări alterate ale conștiinței, a acelora pe care el le-a numit hiperspațiile mentale. Călătoria în lumea minții – în mod accidental a sa, l-a făcut să descopere – cum i s-a întâmplat și lui Borges – că pluralitatea lumilor concepută de Giordano Bruno era cosmică și mentală sau mai bine zis cosmică *întrucât* mentală. Această descoperire a fost hotărâtoare pentru conturarea în ultimii ani a unui sistem de gândire pe mai multe niveluri, o epistemologie a ideilor religioase cercetate în izvorul faptelor istorice în care se coagulează în mod extrinsec, adică în locurile – matrice neuronale și mentale ale proceselor de configurare ale lucrurilor lumii fizice externe percepută în mod obișnuit ca o lume în trei dimensiuni. În hiperspațiile mentale – locuri matrice ale afabulației mitice, fantastice și poetice, prind viață simbolurile rațiunii, construcțiile raționale care însoțesc experiența lumii – intimă și colectivă, privată și istoricizată – cu aparente semnificații, intenții și valori. Această dezgolită, intimă conștientizare a genezei iraționalului *sens* al lumii de către combinațiile mentale, l-a călăuzit pe Culianu, tot așa precum l-a condus pe Borges, la o percepție deziluzionată a absurdului. În experiența vieții obișnuite ea este foarte rar admisă, dar în stările modificate ale conștiinței percepția absurdului este o regulă. Extaticul este persoana care face incursiuni în „alte” lumi și care la întoarcerea în realitatea obișnuită este incapabilă să se simtă pe deplin acasă: întoarsă

din alte planuri, este pribeagă atât aici cât și acolo, un călător solitar care are în mână sufletele sale, și este aruncat dintr-o parte în alta fără a se putea identifica în unul din ele. Culianu a avut timp să descopere secretul măștii neutre, și cărțile sale, precum cele ale lui Borges, mărturisesc acel secret într-o manieră cifrată.

Mircea Eliade i-a oferit tânărului Culianu ingredientele de bază pentru o antropologie cognitivă capabilă să interpreteze dinamicile proceselor mentale și a faptelor istorice într-o viziune holistică, transdisciplinară și transculturală. Acele ingrediente și principii antropo-poetice sunt: principiul vieții, al morții, al sacrificiului, al puterii, manifeste și oculte, a extazului erotic, misticii și vizionar. Platon în Phaedrus le formulase pe fiecare în parte, descriind cele patru manii: erotică, profetică, a misterului, poetică – din a căror diferită combinație omul are porția de agonie și bucurie, reminiscență și uitare, de plătit în trecerea prin viață. Gnoză, nu e altceva decât numele care în toate tradițiile de gândire ezoterică din Orient și Occident și a lumilor indigene a fost dat conștientizării nepătate a naturii cifrate, demonice, subțiri și metamorfice a lumii vii, într-o simplificare extremă pe care specialiștii în gândire gnostică aici de față mă vor ierta. Când Culianu a înțeles-o, a fost inevitabil să devină postum de sine însuși, și în timpul subțiat care-i rămânea, a decis să întocmească povestiri de „eternidad”, precum aceasta descrisă de eul povestitor borge-sian: „Am rămas să privesc acea stare de simplitate. Am gândit probabil cu voce tare: acesta este același lucru de acum treizeci de ani. Mi-am imaginat acea dată: epocă recentă în alte țări, dar îndepărtată în aceste părți schimbătoare. Poate că atunci cânta o pasăre și am simțit pentru ea o afecțiune mică, de mărimea unei păsări; dar poate că în acea tăcere amețitoare nu era decât alt zgomot, și el nesfârșit, al greierilor. Simplul gând *Mă aflu în secolul XIX* nu mai era un grup de cuvinte aproximative ci avea profunzimea realității. M-am simțit mort, m-am simțit receptor abstract al lumii: frică confuză impregnată de știință care este cea mai mare claritate a metafizicii. Nu am presupus nu, că am urcat pre-supusele ape ale timpului; mai degrabă am crezut că eram în posesia reticentei sau fără sens a cuvântului de neconceput *eternitate*... Timpul, dacă putem să intuim această iden-titate, este o iluzie: lipsa diferenței și neputința de a-l separa între un moment al apariției sale ieri și acela al apariției sale azi este suficient pentru a-l dezintegra... Trag această con-cluzie: viața este prea săracă pentru a fi și nemuritoare. Dar nu avem nici măcar siguranța sărăciei noastre, deoarece timpul, discutabil în ceea ce privește simțurile, nu este discuta-bil în ceea ce privește planul intelectual, de a cărui esență pare inseparabil conceptul de succesiune. Rămâne, deci, ca anecdotă emotivă, întrezărita idee și aproape mărturisita in-decizie a acestei foi, momentul de adevărat extaz și posibilă imagine a eternității pentru care acea noapte nu a fost pentru mine zgârcită. (*Storia dell'eternità*, în J.L. Borges, *Tutte le opere*, sub îngrijirea lui D. Porzio, vol I, Mondadori, Milano 1984).

Traducere din italiană de Ioana Mândrescu

Verificarea cadrelor de partid la nivel local (1948–1950)

Bogdan Ivașcu*

Riassunto: Il controllo dei quadri di partito a livello locale (1948–1950). Il presente studio affronta un episodio importante della storia del PCR (Partito Comunista Rumeno), il controllo dei quadri di partito. Questo segna praticamente la fine del periodo di reclutamenti massicci e l'inizio di quello che i specialisti chiamano „consolidamento”, cioè omogeneizzazione ideologica ed epurazioni. La nostra analisi fa distinzione tra il processo di controllo della situazione reale delle iscrizioni nel partito, e il tentativo di soluzione del caos organizzativo del periodo 1944-47, e il controllo come epurazione ed eliminazione degli indesirabili. Le ricerche a livello locale hanno mostrato che tutte le tre organizzazioni distrettuali di partito ricercate hanno sofferto in seguito al controllo, il gruppo locale dei dirigenti e alcuni membri essendo sostituito. Questo è successo tanto nei distretti Bihor e Cluj, ma soprattutto nel distretto Arad dove furono esclusi l'ex primo segretario e il segretario di quadri, mentre interi circoscrizioni furono etichettate come „nidi legionari”.

Parole chiave: consolidazione, Partito Comunista Rumeno, controllo, epurazione, quadri di partito, riorganizzazione.

Verificarea cadrelor și a membrilor de partid (1948–1950) urmată de înlăturarea „grupului antipartinic” (Vasile Luca, Teohari Georgescu, Ana Pauker) în 1952 sunt principalele evenimente de la începutul anilor '50 în ceea ce privește istoria PCR și totodată măsurile de a crește gradul de coeziune a elitei politice comuniste.

Această etapă în istoria partidului este cunoscută în literatura de specialitate sub numele de „consolidare”¹ După ce, până în 1948, prioritare fuseseră recrutările masive acum Partidul trece printr-un proces de uniformizare și omogenizare, folosindu-se cele două instrumente clasice ale partidelor comuniste: ideologia și teroarea, sau mai exact o acțiune intensă de educație ideologică a noilor membrii desfășurată mai ales prin școlile de cadre, paralel cu epurarea celor deveniți indezirabili.

Ne vom ocupa în acest studiu doar de cel de-al doilea aspect, anume vasta operațiune de eliminare a celor care după venirea la putere a comuniștilor luaseră cu asalt rândurile Partidului, de multe ori din interese fără nici o legătură cu convingerile comuniste. Se

* email:bogdanv.ivascu@gmail.com

¹ Kenneth Jowitt, *Revolutionary Breakthrough and National Development. The case of Romania 1944–1965*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1974.

regăseau printre ei inclusiv foști legionari sau colaboratori ai regimului antonescian, care sperau ca astfel să se pună la adăpost, acceptați tacit de partid atunci când se căutau cu disperare noi membri. O altă categorie erau funcționarii din aparatul de stat confrunțați cu perspectiva sumbră a pierderii slujbei dacă arătau ostilitate sau lipsă de entuziasm. Fără îndoială o mare parte erau simpli oportuniști, interesați de o posibilă carieră sau obișnuiți să meargă întotdeauna cu cel mai puternic. Toți acești oameni de care partidul se folosise în perioada de debut reprezentau acum un balast.

În cercetarea noastră ne-am axat prioritar pe documentele arhivelor locale de partid din județele Cluj, Bihor și Arad. Analiza comparată a revelat similitudini în ceea ce privește problemele organizatorice și maniera de abordare a procesului de verificare cât și diferențe semnificative de la caz la caz.

Trebuie operată o primă distincție între verificarea situației reale a numărului membrilor (destul de deformată în perioada 1945-'48, după cum vom vedea) și verificarea politică propriu-zisă, sau epurarea partidului. Chiar dacă cele două s-au făcut simultan, reprezintă totuși două procese distincte.

În ceea ce privește primul aspect, începând cu anul 1948 Partidul a încercat să facă o oarecare ordine în haosul organizatoric rezultat în urma recrutărilor masive. Un raport al județenei de partid Cluj arată că „2473 membri nu iau parte în nici un fel la activitatea de partid...alții nici nu știu că sunt înscriși având adeziuni completate în campania electorală, sau unii s-au înscris pentru interese momentane, completând adeziunile din inconștiență personală sau a propunătorilor”.² Raportul dă o imagine destul de clară asupra modului în care se făceau recrutările și înscrierile în perioada 1945–1946. Date contradictorii se întâlnesc în situațiile statistice elaborate de către filialele locale: în ianuarie 1948 numărul membrilor de partid în județul Cluj era dat ca fiind de 30349 de membri, iar o lună mai târziu sunt trecuți 36635 membri de partid.³ În unele cazuri, statisticile Secției Organizatorice intrau în contradicție cu cele întocmite de subsecția „Evidența membrilor și a cadrelor”, subordonată Secției Cadre. Pentru a pune capăt acestei stări de incertitudine, în mai 1948 Secția Organizatorică a județenei Cluj a inițiat reverificarea situației membrilor de partid, pentru a vedea exact care era numărul acestora.⁴ Concluziile au fost destul de șocante – 5000 de membri înregistrați la începutul anului 1948 nu existau, fiind morți, excluși, sau reprezentând adeziuni fictive, întocmite de activiști zeloși dornici de afirmare prin raportarea îndeplinirii plafoanelor de recrutări fixat.⁵

² Direcția Națională a Arhivelor Județene Cluj (în continuare DJAN) Cluj, Arhiva Comitetului Județean PMR Cluj, fond 3, dosar 6/1948, f. 3–5.

³ *Ibidem*, f. 7, 42.

⁴ DJAN Cluj Arhiva Comitetului Județean PMR Cluj, fond 3, dosar 5/1948, f. 83.

⁵ DJAN Cluj Arhiva Comitetului Județean PMR Cluj, fond 3, dosar 6/1948, f. 65.

În județul Arad avem o situație oarecum opusă, fiind înregistrați mai puțini membri decât numărul real. Explicația este furnizată de către responsabilul Secției Organizatorice: statisticile până-n 1948 fuseseră înfăptuite de cei de la secția de cadre contabilizând adeziunile. Multe din acestea s-au pierdut fie pe drumul de la organizațiile de bază la comitetul de plasă, fie pe drumul de la comitetele de plasă la secția de cadre județeană. Pentru remedierea acestor deficiențe, în august-septembrie 1948, Secția Organizatorică a trimis 19 activiști în teren pentru a investiga situația exactă. Voalat, este criticată secția de cadre: „pe lângă toate insistențele noastre făcute pe lângă secția de cadre pentru a trimită și ei la cele șase sectoare și 13 plăși instructori de cadre care să verifice și să clarifice situația de mai sus, preocupați cu multiple probleme, acest lucru nu s-a făcut”.⁶

Mult mai importantă ca amploare și consecințe va fi verificarea politică la nivel național a cadrelor și membrilor de partid (noiembrie 1948 – mai 1950). Ea se va repercuta asupra tuturor nivelurilor ierarhice din PMR, afectând puternic și elita politică comunistă din teritoriu.

Directivele C.C. al PMR privitoare la verificare, destinate uzului președințiilor comisiilor de verificare, specificau 20 de criterii de excludere. Ambiguitatea este elementul comun al acestor criterii ele incluzând laolaltă „elementele burgheze, exploataatoare, capitalistice”, pe cei care „au avut sau au legătură cu dușmanul de clasă și uneltele lui”, „elementele șovine și antisovietice”, sioniștii, pe cei care făceau parte din organizații „burghezo-naționaliste”, „elemente decăzute, imorale”, etc.⁷ Cineva care nu era pe placul Partidului putea fi încadrat cu ușurință măcar într-una din aceste categorii.

Verificarea membrilor de partid a antrenat o fluctuație foarte puternică a cadrelor de conducere locale. Evenimentul a însemnat o bulversare de proporții a activității cotidiene a elitei politice comuniste, structurile conducătoare fiind serios descompletate în urma valului de epurări. Ca întotdeauna însă în astfel de ocazii, căderea în dizgrație și eliminarea unora au însemnat promovarea și afirmarea celor care așteptau de mult o oportunitate de a pătrunde în rândul cadrelor. Astfel, numai în județul Cluj au fost promovate cu această ocazie „2926 elemente noi, 739 pentru munci de răspundere în Partid, 527 în organizații de masă, 479 pe linie administrativă, 1181 în școli de cadre”. Se precizează că între aceștia se numără și cei care au făcut parte din subcomisiile de verificare.⁸

În orice caz, etapa aceasta a zguduït serios elita politică comunistă locală. La 14 ianuarie 1949 are loc ședința Comitetului Județean PMR Cluj, în prezența președintelui Comisiei Județene de Verificare Cluj, Mihai Dalea și a delegaților C.C. Nagy Dezideriu și Biro Ioan. Motivul ședinței, după cum face cunoscut secretarul județean Ioan Șoltuțiu era

⁶ DJAN Arad Arhiva Comitetului Județean PMR Arad, dosar 3/1948, f. 103.

⁷ *Directivele C.C. al PMR privitoare la verificarea membrilor de partid*, Editura C.C. al PMR, București 1948.

⁸ DJAN Cluj, Fond Comisia Județeană de Verificare, fond 8, dosar 2/1950, f. 25.

reorganizarea Comitetului Județean descompletat prin plecarea unor activiști în alte munci, dar mai ales în urma verificării. Au existat câteva motive principale pentru excluderea din Comitetul Județean: inactivitatea, lipsa de „nivel politic”, incompetența („nu corespund”) și trecutul compromițător descoperit la verificare care nu permitea rămânerea. În total 8 activiști sunt scoși acum din Comitetul Județean, și 11 propuși în locul lor. Între cei propuși se numără Ioan Vass și Suzana Mraz membri ai Comisiei Județene de Verificare, vechi activiști de partid, precum și Mihai Patriciu, șeful Securității clujene. Majoritatea celor destituiți rămân însă membri de partid, unii chiar „retrogradați” în funcții de conducere din aparatul de stat. Astfel Vasile Deac, responsabil sindical la județeană până la verificare, destituit din funcție pentru că s-a descoperit că „se găsea în legătură cu elemente exploatoare înainte de război” rămâne în funcție administrativă (la Primărie) și membru de partid, trebuind să dovedească în anii următori „că e demn să fie membru al partidului”. La fel și Iosif Boros, vechi ilegalist și membru în Comitetul Județean, descoperit că în timpul „căderii” din 1943, fiind arestat, a trădat Siguranței pe cei cu care a colaborat, nerecunoscând acestea la verificare. Rămâne și el membru de partid în continuare, dar trei ani i se interzice accesul la vreo funcție importantă.⁹

Biroul Județean este reorganizat, inclusiv secretarul județean Ioan Șolțuțiu fiind înlocuit cu Dumitru Dejeu. Departe însă de a fi criticat, Șolțuțiu este lăudat de către Comitetul Central pentru „munca imensă depusă, metodele noi de muncă și rezultatele în activitatea la țară”. Recunoștința C.C va fi exprimată mai târziu prin transferarea lui Șolțuțiu în cadrele Securității, unde acesta va cunoaște o ascensiune impresionantă, ajungând la un moment dat conducătorul anchetei lui Pătrășcanu.¹⁰ Sunt schimbați în județeană Cluj și responsabilii secțiilor organizatorică, cadre, tineret, sindicat și femei. Delegații C.C critică mai ales munca de cadre din județeană, faptul că promovarea acestora se făcea foarte greu. Printre cele mai slabe din țară este cotate a fi și organizația de tineret a PMR Cluj. De asemenea se cere combaterea „cu strășnicie” a zvonurilor ce ar putea apărea în urma schimbărilor radicale efectuate, se are în vedere mai ales plecarea lui Șolțuțiu.¹¹

Un aspect important îl reprezintă confirmarea unui însemnat număr de membri care făcuseră parte din „organizații fasciste sau burgheze”. Au fost confirmați 2641 de membri intrând în această categorie în județul Cluj. Cele mai numeroase cazuri au fost detectate la fabrica „Herbak Janos” – 638. Dintre instituțiile și structurile importante unde au fost confirmați astfel de membri menționăm: sectorul instituții – 233 de cazuri, sectorul Universitate – 76, județeană PMR Cluj – 7, Securitate și Miliție – 23. În ceea ce

⁹ DJAN Cluj, Arhiva Comitetului Județean PMR Cluj, fond 3 dosar 6/1949, f. 1.

¹⁰ Referitor la biografia lui Ioan Șolțuțiu și cariera sa în cadrul Securității a se vedea Marius Oprea – *Banalitatea Răului. O istorie a Securității în documente 1949–1989*, Polirom 2002, pp. 567–569.

¹¹ DJAN Cluj, Arhiva Comitetului Județean PMR Cluj, fond 3, dosar 6/1949, f. 4–7.

privește naționalitatea celor în cauză, 776 erau români, 1652 maghiari, 199 evrei, 14 alții.¹² Procentul mare de maghiari se explică fără îndoială prin perioada (1940–1944) a administrației horthyste, când mulți maghiari au fost tentați de înrolarea în structurile și organizațiile regimului, căutând apoi un refugiu în PCR. Între cei verificați au existat inclusiv persoane care au refuzat calitatea de membru de partid. Ei au fost clasificați de către activiștii partidului în patru categorii: „refuz conștient” (396), „refuz pe caz de bătânețe și boală” (474), „refuz sub influența elementelor dușmănoase” (491), „înscriși din oficiu” (290), ultima categorie reprezentând probabil pe cei trecuți fără știrea lor pe listele colective în perioada 1945–1946. În total 1651 de persoane au refuzat calitatea de membru de partid la verificările din județul Cluj.¹³

În Bihor ședința Biroului Județean din 13 mai 1949 aduce pe ordinea de zi ca prioritate „reorganizarea birourilor de sectoare și plăși, care în urma verificării au fost descompletate”. Este lăudată creșterea vigilenței ca urmare a verificării: „In urma verificării activului de Partid tovarășii sunt mai vigilenți și demască elemente chiar din cadrul partidului”, arătându-se apoi că se pregătesc o serie de excluderi chiar la secțiile județenei.¹⁴

Excluderile în județeană Bihor tensionau adesea relațiile inter-etnice, mai ales pe cele dintre români și maghiari. În raportul pe ianuarie – martie 1950 al Biroului Județean PMR Bihor se arată că în rândul membrilor de partid români se vorbește pe ascuns că țara e condusă de evrei și maghiari, mai ales românii excluși afirmă că acesta ar fi adevăratul motiv al excluderii lor. Astfel 19 membri din plasa Tinca, etichetați ca foști legionari ar fi pretins că au fost excluși deoarece sunt români. Problemele inter-etnice sunt numeroase și reale în această filială, există multe cazuri ce atestă acest fapt. Astfel, la fabrica Szenkovils Irina deși existau muncitori români care nu știau ungurește, nici o ședință nu se ținea în limba română; organizația de bază din comunele Ginta – Rohani (Ginta comună maghiară, legată de Rohani, comună românească) inițial înființată pe ambele comune se rupsesse în două – una română și una maghiară. De asemenea compoziția națională nu era în toate sectoarele conform normelor C.C.¹⁵ La 20 martie 1950 în ședința Biroului Județean dedicată analizei compoziției sociale și naționale a activului de partid dădea pentru momentul respectiv 193 de activiști dintre care 176 muncitori, 15 funcționari și doi intelectuali. Sub raportul proporțiilor etnice 109 erau români, 54 maghiari și 30 evrei.¹⁶ Față de perioada 1945–1947 când minoritățile dominau numeric această filială, se poate vorbi de un proces de românizare a elitei de partid locale.

¹² *Ibidem*, f. 153.

¹³ *Ibidem*, f. 152.

¹⁴ DJAN Bihor, Arhiva Comitetului Județean PMR Bihor, dosar 469/1949, f. 59, 79.

¹⁵ DJAN Bihor, Arhiva Comitetului Județean PMR Bihor, dosar 838/1950, f. 7–8, 12.

¹⁶ *Ibidem*, f. 108.

În raportul pe lunile ianuarie – martie al județenei Arad este menționată ca sarcină verificarea și completarea a șase comitete de sector, șapte plase, 15 comitete de Partid și 19 comitete locale, 133 de birouri de organizații de bază de la oraș și 266 de la sate. Dintre cele 13 birouri de comitete de plasă, șapte erau complete și șase trebuiau completate din cauza „schimbărilor survenite în urma descoperirii elementelor dușmănoase, necorespunzătoare, cu abateri de la morala proletară, precum și din cauza trimiterii la școli de partid a unor tovarăși din conducerea plășilor.”¹⁷ În septembrie 1950, aparatul Comitetului Regional Arad nu avea completată încă schema organizatorică și necesarul de activiști: la Regională din 108 activiști prevăzuți erau disponibili 97, iar la raioane din 132 necesari erau disponibili 121.¹⁸ Pentru perioada 1 aprilie – 30 iunie 1950 este avută în vedere completarea birourilor organizațiilor de bază de la sectoare (46 de cadre necesare) și de la plase (81). „majoritatea completărilor au fost făcute pentru că mulți membri ai birourilor au fost excluși pe baza hotărârii Comisiei Județene de Verificare, iar unii au fost trimiși la diferite școli, alții sancționați și n-au corespuns.”¹⁹

Verificarea membrilor în județul Arad a reprezentat un șoc destul de mare asupra structurii organizatorice. Întreg Comitetul Județean de dinainte de verificare a fost epurat, fostul secretar județean Petru Cuedan fiind exclus și anchetat de Securitate, descoperindu-se că în perioada interbelică ar fi fost informator al Siguranței.²⁰ Alături de el au mai fost excluși majoritatea colaboratorilor săi, ca și aproape toate cadrele importante din Comitetul județean de dinainte de verificare. Între aceștia, fostul responsabil al Secției de Cadre, Iosif Negru și Alexandru Rafila, șeful Securității în județul Arad până în 1949.

La ședința cu activul județean din 8 mai 1950 dedicată analizei muncii de verificare, au participat noul Comitet județean, activiștii județenei, ai comitetelor de plasă și sectoare, birourile organizațiilor de masă, directorii marilor întreprinderi și persoanele cu funcții importante în aparatul de stat, foștii componenți ai Comisiei Județene de Verificare. Ședința s-a transformat într-un concurs de denigrare a Comitetului Județean de dinainte de verificare, făcându-se apologia delațiunii. Astfel Ioan Bărbulescu, activist al Comitetului Județean arăta că „vechiul comitet județean, cel de dinainte de verificare a cătat să creeze un spirit nesănătos, dușmănos în jurul verificării. În jurul lui Negru Iosif la fel s-a format un spirit nesănătos, dar bazat pe realitate, s-a vorbit în mase că este speculant, fost exploatator. După înlăturarea lui, după demascarea elementelor dușmănoase din cadrul vechiului Comitet Județean și activiștii secțiilor județene, spiritul în jurul Comisiei de Verificare s-a schimbat totalmente. Este de remarcat curajul de demascare și

¹⁷ DJAN Arad, Arhiva Comitetului Județean PMR Arad, dosar 53/1949, f. 25, 33.

¹⁸ DJAN Arad, Arhiva Comitetului Regional PMR Arad, dosar 1/1950, f. 71, 72.

¹⁹ DJAN Arad, Arhiva Comitetului Județean PMR Arad, dosar 123/1950, f. 35.

²⁰ DJAN Arad, Arhiva Comitetului Județean PMR Arad, dosar 52/1949, f. 243.

ajutorul prin scrisori a membrilor de partid și a nemembrilor la demascarea acestora și ai altor dușmani ai clasei muncitoare.” La fel și Mihai Pop, alt activist al județenei afirmă că la începutul verificării s-a format „un spirit nesănătos” provenit de la fostul Comitet Județean: „S-a privit cu oarecare dușmănie Comisia de Verificare, după demascarea clicii lui Cuedan spiritul s-a schimbat, s-a primit ajutor de la Comitetul Județean”.²¹

Un aspect caracteristic acestui județ a fost numărul mare al celor catalogați legionari cu ocazia verificării, afirmându-se că organizații de partid întregi ar fi fost alcătuite din foști legionari. Imediat după absorbția PSD, în februarie 1948 un raport al secției Cadre avertiza asupra numărului mare de legionari și componenți ai partidelor istorice strecurati în PMR Arad.²² Ședința de analiză a rezultatelor verificării amintește organizația de partid de la CFR unde ar fi fost descoperiți o serie de legionari și sunt laudați muncitorii de acolo care „au dovedit spirit revoluționar, au căutat să demaște ticăloșii venind în sprijinul subcomisiei de verificare cu date concrete”. La sectoarele II și III din oraș a fost „demascată” întreaga conducere a UFDR (Uniunea Femeilor Democrate din România) ca fiind compusă din „elemente burgheze” și care ar fi căutat „să introducă o linie greșită în cadrul muncii”. Plasa Hălăngiu este etichetată drept „cuibul reacțiunii”, despre membrii de partid de acolo afirmându-se că sunt în majoritate legionari și „caută să se acopere unii pe alții”. Verificarea n-ar fi reușit să îndepărteze pe toți cei cu trecutul pătat din funcții de conducere: „S-a putut observa că și azi în posturi de răspundere se mai află elemente excluse din Partid.”²³

La nivel național, verificarea cadrelor și a membrilor a luat sfârșit în mai 1950. În iulie 1950 C.C. al PMR a emis o rezoluție în care erau expuse datele verificării și se stipula reînceperea primirii de membri în partid.²⁴ De asemenea, secretarul general al PMR va expune concluziile verificării într-un articol publicat în oficialul Cominformului, în care reia mai pe scurt concluziile Plenarei.²⁵

Plenara anunța „descoperirea și eliminarea din rândurile Partidului a circa 192.000 de elemente exploatare dușmănoase și străine de clasă, necinstite, descompuse sau necorespunzătoare – adică peste 20% din numărul total al membrilor pe care îl număra Partidul înainte de verificare”. Dintre aceștia aproape jumătate au fost excluși pentru că nu s-au prezentat la verificare, fie pentru a evita răscolirea trecutului, fie pentru că

²¹ DJAN Arad, Arhiva Comitetului Județean PMR Arad, dosar 119/1950, f. 1–3.

²² DJAN Arad, Arhiva Comitetului Județean PMR Arad, dosar 2/1948, f. 2.

²³ DJAN Arad, Arhiva Comitetului Județean PMR Arad, dosar 119/1950, f. 3–4.

²⁴ Rezoluția ședinței plenare a C.C. al PMR cu privire la rezultatele verificării membrilor de partid și la primirea noilor membrii de partid (iulie 1950) în *Ibidem*, pp. 239–253

²⁵ „Pentru puritatea rândurilor Partidului” – Gheorghe Gheorghiu Dej în *Pentru pace trainică, pentru democrație populară*, nr. 25(85), 23 iunie 1950.

fuseseră înscriși formal în Partid – unii dintre ei pe liste comune și de multe ori fără consimțământul lor.²⁶

Un aspru rechizitoriu este făcut acum politiciii de recrutare din primii ani. Astfel se arată că multe organizații de partid au încălcat Statutul cu privire la primirea strict individuală în partid, practicând metoda primirii în grupuri și pe bază de adeziuni colective. „Munca de primire în partid se transformase într-o campanie prin care organizațiile de partid urmăreau creșterea numărului de membri în loc să se fi preocupat în primul rând de calitatea lor”, datorită acestui fapt ar fi pătruns un număr însemnat de „elemente dușmănoase, străine de clasa muncitoare”. Mulți dintre aceștia ar fi ajuns inclusiv în posturi de răspundere în aparatul de partid și de stat și s-ar fi strecurat mai ales în secțiile de cadre „de unde puteau introduce și alte elemente străine”.²⁷ Este acreditată astfel o întreagă teorie a conspirației din partea „reacțiunii”, cu un plan premeditat de infiltrare mai ales în serviciile de cadre, și care avea desigur rolul de a justifica teroarea ca politică de stat. Sunt reglate acum conturile și cu social-democrații: deși formarea Partidului Unic Muncitoresc este apreciată ca o realizare, despre PSD „partid tipic mic-burghez”, aflat vreme îndelungată la remorca partidelor burgheze „se spune că ar fi pricinuit înrăutățirea compoziției sociale a noului partid și ar fi adus un mare număr de elemente dușmănoase”.²⁸ Critica politiciii de recrutări din perioada (1945–1947) poate fi considerată și un atac indirect la adresa Anei Pauker care se ocupase atunci de această sarcină. Poziția ei a fost în mod evident slăbită în urma acestei critici, iar principalul profitor nu putea fi decât Dej.

Încheierea verificării nu a însemnat o relaxare în interiorul partidului. Preluând teza stalinistă a ascuțirii luptei de clasă pe măsura înaintării spre socialism, Dej lansează un avertisment cât se poate de clar. Nici un segment al societății, nici măcar partidul, avangarda sa de elită nu mai erau considerate sigure: „Sarcina partidului este acum de a nu permite ca un spirit de autoliniștire să-și facă loc în rândurile partidului. Ar fi o naivitate periculoasă să credem că dușmanul de clasă – imperialiștii anglo-americani, capitaliștii și moșierii expropriați, chiaburii, va depune armele. Dimpotrivă, nu încapă îndoială că dușmanul își va mări eforturile și va folosi noi și noi mijloace și metode în vederea pătrunderii în interiorul partidului”.²⁹

²⁶ Rezoluția ședinței plenare a C.C. al PMR cu privire la rezultatele verificării membrilor de partid și la primirea noilor membrii de partid (iulie 1950) în *Rezoluții și Hotărâri ale C.C. al PMR (1948–1950)*, Editura PMR, 1951, p. 240.

²⁷ *Ibidem*, f. 241–242.

²⁸ Gheorghe Gheorghiu-Dej – *Articole și cuvântări*, Editura de Stat pentru literatură politică, București 1955, p. 313.

²⁹ *Ibidem*, p. 317.

INTÂLNIRI-DEZBATERE / INCONTRI-DIBATITTO

L'Europa dal Muro ai tanti muri. Lezioni per il presente dall'esperienza delle migrazioni intra-continentali post 1989

Antonio Ricci*

Abstract. Europe from the “Wall” to the many walls. Lessons for the present from the past experience of intra-continental migrations after 1989. After almost 30 years since the fall of the communist regimes in Central and Eastern Europe, it is time to reflect on the fact that the experience of intra-continental migration represents one of the most successful achievement of the “Europe of citizens” stretching each other their hands against the “Europe of the homelands” that fought each against the other. The intra-EU migratory flows, in fact, have anticipated the reunification of the European continent, first rigidly divided by the “iron curtain”, and have guaranteed the construction on a solid foundation of a “common European house”. Notwithstanding the current trends of closure towards migrants, also underlined by the building of walls and other physical barriers to stop the arrival of undocumented migrants, the analyzes contained in the present essay intend to demonstrate how the demolition of walls, starting from the collapse of the Berlin Wall in November 1989, represents a positive contribution to the future of European citizens, offering prospects for peace and development. As the Western Europe in the years of the cold war has been able to offer protection to the dissidents and exiles from the countries oppressed by communism, so today it seems that the whole Europe has been again called to offer shelter to refugees from the Middle East and Sub-Saharan Africa. In an historical moment of lack of great ideal designs and values, the EU policy-makers should learn from the past assuming their own responsibilities and courageously coping with the humanitarian emergency surrounding the continent. At the end the much feared socio-economic impact of the reception of refugees, against which today walls are risen, will mostly depend on how effectively they will be integrated into the European society and the labor markets.

Keywords: The Berlin Wall, intra-continental migration, common European house, future of European citizen, Middle East, Sub-Saharan Africa, reception of refugees.

* Centro Studi e Ricerche IDOS, Roma, email: antonio.rucci@dossierimmigrazione.it

Institutul Italian de Cultură din București a organizat la 19 martie 2018 conferința „Prezența română în Italia”. Se anunță că Antonio Ricci va prezenta un rezumat din statisticile culese de „Dossier Statistico Imigrazione” îngrijit de IDOS și CONFRONTI. Volumul a fost lansat în 26 octombrie 2017 la Roma și în alte 20 de localități italiene și permite realizarea unei eficace „fotografii socio-statistice” asupra prezenței românești în Italia. Centrul de Studii și Cercetări IDOS s-a născut în 2004 din grupul de cercetători activând pe lângă Caritas din Roma ce a realizat „Dossier Statistico Immigrazione”, prima culegere organică din Italia cu date statistice în privința imigrației. Presentul text: „Europa de la Zid la alte ziduri. Lecții pentru prezent din experiența migrațiilor intracontinentale după 1989” a fost inclus conferinței di 19 martie 2018.

L'Europa dal Muro ai tanti muri. Lezioni per il presente dall'esperienza delle migrazioni ...

Rezumat. Europa de la „Zidul” la mai multe ziduri. Lecții pentru prezent de la experiența trecutului migrațiilor intracontinentale de după 1989. După aproape 30 de ani de la căderea regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est, este timpul să reflectăm asupra faptului că experiența migrației intracontinentale reprezintă una dintre cele mai de succes realizări ale „Europei cetățenilor” care își întind unul altuia mâinile împotriva „Europei teritoriilor” în care au luptat unul împotriva celuilalt. Valul migrațiilor din interiorul Uniunii Europene a anticipat de fapt reunificarea teritoriului european și a garantat construcția „casei europene unite” pe o fundație solidă. Neopunându-se tendințelor actuale de stopare a migrațiilor, prin construcția de ziduri și alte bariere fizice, analizele cuprinse în acest eseu intenționează să demonstreze în ce mod dărâmarea zidurilor, începând cu demolarea zidului Berlinului în noiembrie 1989, reprezintă o contribuție pozitivă la viitorul cetățenilor europeni, oferind perspective de pace și dezvoltare. Dacă Europa de Vest în anii războiului rece a putut să ofere protecție dizidenților și exilaților din țările asuprite de comunism, astăzi se pare că întreaga Europă este chemată să ofere adăpost refugiaților din Orientul Mijlociu și din Africa Sub-sahariană. Într-un moment istoric sărac în idealuri îndrăznețe și valori, făuritorii politicii Uniunii Europene trebuie să învețe din trecut, asumându-și propriile responsabilități și rezonând curajos cu urgențele umane de pe întregul continent. În concluzie atât de temutul impact socio-economic al primirii refugiaților, împotriva cărora se ridică ziduri, va depinde de felul în care vor fi integrați în societatea europeană și pe piața muncii.

Cuvinte cheie: Zidul Berlinului, migrația intracontinentală, casa europeană comună, viitorul cetățenilor europeni, Orientul Mijlociu, Africa Sub-sahariană, primirea refugiaților.

Introduzione

Come documentato nel *Dossier Statistico Immigrazione*¹, sono almeno 65 i muri nel mondo progettati per chiudere le frontiere e arrestare i flussi migratori, a prescindere dal rispetto di disposizioni internazionali fondamentali, come la Convenzione relativa allo statuto dei rifugiati, conosciuta anche come la „Convenzione di Ginevra del 1951 sui rifugiati”.

Ispirato da una stagione caratterizzata dal fiorire di tante barriere anti-immigrati nell'Europa centro orientale², la riflessione che vi propongo parte invece dall'apporto

¹ IDOS-Confronti-UNAR, *Dossier Statistico Immigrazione 2015*, IDOS, Roma, 2015, p. 18.

² Mi riferisco alla costruzione del muro lungo il confine con la Serbia operata dalle autorità ungheresi nel 2015, che tanto ha colpito l'immaginario collettivo dei cittadini europei, così come anche alle analoghe barriere che Bulgaria e Grecia hanno già edificato lungo i rispettivi confini con la Turchia o alle successive barriere messe in cantiere nella Repubblica di Macedonia e in Austria al confine con l'Italia.

positivo che può derivare piuttosto dall'abbattimento dei muri, così come avvenne il 9 novembre 1989 quando la pressione popolare fece cadere il muro di Berlino, offrendo all'Europa nuove prospettive di pace e di sviluppo.

In un momento storico di accentuato „rachitismo“, in cui ai grandi disegni ideali non corrisponde una nuova adeguata struttura organizzativa e in cui – nonostante la condivisione di concetti e valori irrinunciabili – è carente la riflessione politica sui mezzi per raggiungerli, le analisi sulla mobilità umana che mi appresto a svolgere vanno pertanto necessariamente accompagnate da uno sforzo morale per ravvisarne le concrete applicazioni.

L'Europa, crocevia dei flussi internazionali

Per lungo tempo le migrazioni infra-europee sono state interpretate sulla base della teoria dei cosiddetti „modelli a base geografica“ tracciata dall'insigne demografo ed economista polacco Marek Okólski³. Oggi tuttavia, volgendo lo sguardo indietro a quanto avvenuto dopo il 1989, appare più opportuno seguire un approccio globale che metta in evidenza la funzione unificante del continente europeo da esse svolta, tanto più essendosi realizzate trasversalmente e in forme spesso complementari tra loro. In questo contributo cercherò, pertanto, di analizzare le principali caratteristiche e dimensioni delle migrazioni infra-europee passate e presenti e di tracciare un bilancio ad oltre un quarto di secolo dal crollo del muro di Berlino.

Le più recenti stime delle Nazioni Unite⁴ rispecchiano l'immagine di un'Europa crocevia dei flussi internazionali, in quanto allo stesso tempo grande area di immigrazione (78 milioni di persone) e di emigrazione (61 milioni). Si stima che tra il 1945 e il 1950 più di 15 milioni di persone abbiano lasciato i paesi occupati dalle truppe sovietiche per trasferirsi verso Ovest⁵, tuttavia fino alla conclusione degli anni '60 del XX secolo sono stati paesi come l'Italia, la Spagna e il Portogallo i grandi protagonisti dei flussi di lavoratori verso il Nord Europa. A partire dagli anni '70 l'accoglienza dei migranti provenienti dai cosiddetti „paesi terzi“ (cioè non appartenenti all'UE) ha cominciato a coinvolgere in misura crescente anche le regioni meridionali dell'Europa⁶.

³ Okólski Marek, „Regional dimensions of international migration in Central and Eastern Europe“, *Genus*, 1-2, 1998, pp. 11-36.

⁴ United Nations, *Trends in International Migrant Stock: the 2017 Revision*, New York, December 2017.

⁵ Bocker Anita et al., *Regulation of migration: international experiences*, Het Spinhuis Publishers, Amsterdam, 1998.

⁶ Si tratta di un vero e proprio avvio di un „modello migratorio mediterraneo“, caratterizzato cioè dalla compresenza di immigrazione di persone da paesi poveri ed emigrazione di lavoratori locali verso zone ove è più ampia la possibilità di occupazione, rilevanza del lavoro agricolo stagionale, uso intenso dei lavoratori stranieri in attività di tipo terziario, ecc. Cfr. Pugliese Enrico, *L'Italia fra migrazioni internazionali e migrazioni interne*, Il Mulino, Bologna, 2002.

Con la caduta del muro di Berlino del 1989 il baricentro dei flussi è tornato a collocarsi all'interno dell'Europa fino ad assumere un ruolo fondamentale per lo sviluppo della „comune casa europea“. L'immigrazione nel corso degli anni '90 è stata come un presagio degli eventi politici che si stavano prefigurando e ha agito da catalizzatore nei confronti di paesi considerati prima lontani e rigidamente separati dalla „cortina di ferro“ e dagli schematismi propri della „guerra fredda“.

Dapprima a muoversi sono state le minoranze nazionali dell'Europa centro orientale, finalmente abilitate a varcare le frontiere, in taluni casi anche per trovare riparo dalla minaccia di atteggiamenti gravemente discriminatori: si stima che negli 8 paesi Est-europei dell'allargamento del 2004 solo nel triennio 1989–1991 si sia registrato un saldo migratorio negativo pari ad 1 milione di persone.

Successivamente la migrazione economica e i ricongiungimenti familiari sono divenuti i modelli prevalenti, con tendenze particolarmente accentuate per alcuni gruppi nazionali. Attraverso l'elaborazione dei più recenti dati delle Nazioni Unite⁷ (cfr. tab. 1), è possibile verificare come questo sia il caso dei bosniaci, tra i quali il 47,3% della popolazione risulta oggi emigrato all'estero; degli albanesi (39,2%); dei macedoni (25,7%); dei moldavi (24,0%); dei croati e dei montenegrini (21,9%), dei lituani (20,7%), dei lettoni (19,2%), dei bulgari e dei romeni (18,2%).

I tanto paventati flussi di massa post caduta dei regimi comunisti dai paesi dell'Europa centro orientale di fatto non sono avvenuti, o almeno si sono realizzati solo in parte e con una notevole diluizione nel tempo che è andata molto oltre gli anni '90 del XX secolo e che per talune comunità continua ancora oggi nel 2018, per effetto piuttosto dello shock finanziario ed economico del 2008. A frenare i flussi si pone il fattore demografico, ovvero il declino demografico e il processo di invecchiamento che caratterizza le popolazioni dell'Europa centro orientale per effetto degli alti livelli migratori del passato e dei bassi livelli di fecondità.

Tab. 1. Graduatoria dei principali paesi dell'Europa centro orientale per incidenza dei cittadini emigrati all'estero sulla popolazione attualmente residente (2017)

	Popolazione (v.a.)	Emigrazione (v.a.)	Inc. % Emigr./Pop.
Bosnia Erzegovina	3.507.000	1.659.852	47,3
Albania	2.930.000	1.148.144	39,2
Macedonia Rep.	2.083.000	534.720	25,7
Moldavia Rep.	4.051.000	973.618	24,0
Croazia	4.189.000	916.824	21,9
Montenegro	629.000	137.589	21,9

⁷ Elaborazioni su banche-dati POP/DB/MIG/Stock/Rev.2017 e POP/DB/WPP/Rev.2017/POP/F01–1.

	Popolazione (v.a.)	Emigrazione (v.a.)	Inc. % Emigr./Pop.
Lituania	2.890.000	596.856	20,7
Lettonia	1.950.000	374.002	19,2
Bulgaria	7.085.000	1.291.630	18,2
Romania	19.679.000	3.578.504	18,2

FONTE: Centro Studi e Ricerche IDOS. Elaborazioni su dati Nazioni Unite

La libera circolazione all'interno dell'UE

La caduta dei regimi comunisti nei paesi dell'Europa centro orientale aveva portato all'inizio degli anni '90 a preconizzare flussi di massa verso l'area occidentale. Questo afflusso, in realtà, si è verificato solo in minima parte e, non tanto, nella fisionomia di una fulminea invasione quanto piuttosto, a partire dalla metà degli anni duemila, nell'ambito della libera circolazione promossa all'interno dell'UE, in progressivo ampliamento ai 28 Stati membri attuali. Oggi, nel 2017, sono 16,9 milioni i cittadini comunitari che lavorano o vivono in un altro Stato membro e 2 milioni i frontalieri⁸, siano essi lavoratori o studenti che attraversano le frontiere su base quotidiana o settimanale.

È in questo contesto di superamento dei modelli geografici del passato e di progressiva liberalizzazione dell'economia e del commercio che la liberalizzazione della mobilità porta ad aggiungersi e a consolidarsi, affianco alle più antiche collettività insediate in Germania (formate da 567mila italiani, 319mila greci e 315mila croati)⁹, altre collettività di più recente arrivo come 1,2 milioni di romeni in Italia, 1 milione di polacchi nel Regno Unito e 684mila romeni in Spagna (tab. 2).

Tab. 2. Esempi significativi di migrazioni infra-europee, 1° gennaio 2017

Anno di adesione all'UE	Gruppo nazionale	Primi 3 paesi comunitari di insediamento*
1957	Tedeschi	Austria (181.618); Spagna (141.089); Regno Unito (147.451)
1957	Olandesi	Belgio (153.245); Germania (134.972); Regno Unito (94.221)
1957	Francesi	Regno Unito (187.282); Belgio (163.703); Germania (118.331)

⁸ L'Unione Europea dispone di 40 regioni frontaliere interne terrestri che rappresentano il 40% del territorio dell'Unione e quasi il 30% della sua popolazione.

⁹ La Croazia, pur essendo l'ultimo Stato ad aver aderito all'UE nel luglio 2013, in realtà fin dalla Costituzione jugoslava promulgata da Tito nel 1963 ha potuto fruire di un regime liberalizzato di migrazioni per lavoro.

Anno di adesione all'UE	Gruppo nazionale	Primi 3 paesi comunitari di insediamento*
1957	Italiani	Germania (566.772); Regno Unito (239.335); Francia (211.357)
1973	Ingles	Spagna (293.518); Francia (152.887); Irlanda (107.331)
1981	Greci	Germania (319.494); Belgio (16.950); Paesi Bassi (15.257)
1986	Portoghesi	Francia (564.792); Regno Unito (218.956); Germania (124.753)
1986	Spagnoli	Regno Unito (169.582); Francia (169.519); Germania (151.850)
2004	Polacchi	Regno Unito (1.018.262); Germania (725.980); Irlanda (127.045)
2007	Bulgari	Spagna (127.389); Germania (256.990); Regno Unito (85.813)
2007	Romeni	Italia (1.168.552); Spagna (683.797); Germania (507.062)
2013	Croati	Germania (314.823); Austria (73.334); Italia (17.698)

* Non sono disponibili i dati relativi a Grecia, Cipro e Malta

FONTE: Centro Studi e Ricerche IDOS. Elaborazioni su dati Eurostat

La recente e prolungata crisi dell'eurozona, inoltre, non ha avuto conseguenze contenitive, anzi sembra aver svolto una funzione di stimolo in favore della mobilità infra-UE.

Questi flussi, fin dai primi anni '90, hanno assunto inoltre le caratteristiche di un'emigrazione autoselettiva composta da lavoratori altamente qualificati. Il fenomeno risulta complesso da analizzare: agli studiosi che pongono in evidenza la riduzione delle possibilità di sviluppo economico e sociale dei paesi di partenza dei „cervelli”, si contrappone la scuola di coloro che enfatizzano le competenze di ritorno, le rimesse sociali ma anche finanziarie, i contatti socio-economici maturati presso i paesi dell'Europa occidentale e, infine, la stessa impossibilità per i paesi dell'Europa centro orientale di sfruttare a pieno il potenziale dei propri „cervelli”.

Al di là, tuttavia, delle questioni connesse alla quantificazione delle conseguenze delle migrazioni intellettuali sulle economie dei paesi di origine, va anche ricordato che molti componenti di queste migrazioni, una volta all'estero, si sono trovati a lavorare in ambiti molto al di sotto della propria formazione, in condizioni cioè di *brain waste*.

Le migrazioni incomplete e circolari

Tipologie molto specifiche di migrazioni infra-europee sono quelle che negli anni '90 sono state definite „migrazioni incomplete”¹⁰, cioè quei flussi temporanei e invisibili che si creano tra paesi confinanti per sfruttare al massimo le differenze economiche attraverso piccoli commerci (sigarette, vodka, ecc.) e brevi impieghi occasionali.

Si tratta di movimenti „periferici”, nati da esigenze di sopravvivenza o come fonte alternativa di reddito familiare, di persone che, pendolarmente, trascorrono periodi di pochi giorni o di alcune settimane nei paesi confinanti, fino a cumulare una parte considerevole dell'anno lontano da casa.

Un'evoluzione di questa forma di migrazione temporanea è rappresentata dalle cosiddette „migrazioni circolari”. Secondo la definizione corrente, esse si configurano come una forma di mobilità ripetuta nel tempo, ciclica o pendolare, di carattere non istituzionalizzato, di breve durata, legata a motivi di lavoro, professionali o di affari, sostenuta da un'ampia assistenza da parte dei network migratori (familiari, etnici, religiosi, ecc.).

In un certo periodo, anche per i cittadini dell'Europa centro orientale, le migrazioni circolari sono state prospettate come una forma auspicabile di migrazione internazionale in grado di far accumulare esperienze lavorative e risparmi da „spendere” una volta tornati nei paesi di origine, senza perciò accrescere il numero degli immigrati stabili nel paese di accoglienza (secondo il principio del *triple win*).

Sono stati studiati i flussi circolari spontanei tra Romania e Italia oppure tra Polonia e Germania, ma particolare interesse riveste il fatto che la Commissione europea, già nel 2005, nella „Comunicazione su migrazione e sviluppo”¹¹, abbia indicato nelle politiche in favore delle migrazioni circolari un ruolo chiave per rafforzare il trasferimento di competenze verso i paesi in via di sviluppo.

Anche la Banca mondiale, in uno studio dedicato alle migrazioni economiche internazionali nell'Europa centro orientale¹², suggeriva come una migrazione circolare gestita possa essere utile per accrescere le opportunità commerciali e i canali di investimento, ridurre il *brain drain* favorendo piuttosto il *brain circulation*, minimizzare le ricadute negative sia in termini sociali che familiari.

Salvo restando che una forma di migrazione circolare è da tempo praticata e istituzionalizzata nei maggiori paesi europei, quella cioè dei lavoratori stagionali, questa

¹⁰ Okólski Marek, *New migration trends in Central and Eastern Europe in the 1990s*, Warszawa 1997.

¹¹ Comunicazione della Commissione al Consiglio, al Parlamento Europeo, al Comitato Economico e Sociale Europeo e al Comitato delle Regioni, *Migrazione e sviluppo: orientamenti concreti*, Bruxelles, 1.9.2005, COM(2005) 390 definitivo.

¹² World Bank, *International Labor Migration: Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Washington 2006.

nuova teoria non solo non è stata adeguatamente confortata da evidenze statistiche, come dimostra per esempio il progressivo aumento degli insediamenti stabili di migranti romeni in Italia, ma ha suscitato riserve anche a livello concettuale¹³.

Una componente molto specifica delle migrazioni temporanee infra-europee, soprattutto da Est verso Ovest, è rappresentata infine dalle migrazioni di gruppi e famiglie rom, una popolazione per definizione transnazionale in quanto costituita da una galassia di minoranze sparse nei Balcani e nell'Europa centro orientale. Questa vivace mobilità non va confusa con il tradizionale nomadismo, ma trae invece origine da circostanze e cause legate all'aspirazione a migliori condizioni di vita e di lavoro, nonché all'effetto di richiamo esercitato dai *network* familiari (da intendersi in senso esteso) sparsi in diversi Stati membri.

I richiedenti asilo

La „cortina di ferro“ ha cominciato ad allentare le proprie maglie già nel corso degli anni '80 quando si è verificato l'esodo di massa, soprattutto verso Germania e Stati Uniti, di almeno 800 mila polacchi in fuga dalla legge marziale del generale Jaruzelski, dalle repressioni politiche contro il sindacato autonomo di Solidarność e dalla stagnante economia interna. Nello stesso periodo altre 300mila persone fuggivano dalla Romania del dittatore Ceaușescu dirette verso Ungheria e Stati Uniti.

Con la caduta dei regimi comunisti nell'Europa centro orientale nei primi anni '90 si è assistito: al ritorno di molti tra quelli che avevano abbandonato il proprio paese perché perseguitati, al trasferimento in Israele di circa 1 milione di ebrei e al „rimpatrio“ delle numerose minoranze etniche prodotte dall'arbitraria demarcazione delle frontiere sancita alla conclusione della seconda guerra mondiale. È questo ad esempio il caso del ritorno in Germania degli „Aussiedler“, ovvero delle minoranze etniche tedesche e dei loro discendenti presenti nelle ex repubbliche sovietiche e in varie parti dell'Europa centro orientale (soprattutto in Polonia e Romania), che ha riguardato complessivamente tra il 1990 e il 2001 2,2 milioni di persone.

L'instabilità politica e i frequenti conflitti di matrice etnico-territoriale¹⁴ hanno prodotto tra i primi anni della transizione post-comunista ed oggi un vastissimo flusso di

¹³ Attanasio Paolo, Pittau Franco, Ricci Antonio, *Temporary and Circular Migration: Empirical Evidence, Current Policy Practice and Future Options in Italy*, EMN European Migration Network, European Commission, Bruxelles-Roma, 2010, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/circular-migration/14a_italy_national_report_circular_migration_version_13oct2010_en.pdf.

¹⁴ Per quanto riguarda i Balcani è opportuno ricordare la guerra d'indipendenza slovena (durata 10 giorni nel 1991); la guerra in Croazia (1991–1995); la guerra in Bosnia ed Erzegovina (1992–

richiedenti protezione – permanente o temporanea – diretto principalmente verso l’Europa occidentale.

Tra il 1989 e il 1993 presso i principali paesi a sviluppo avanzato sono stati quasi 1,3 milioni i richiedenti asilo originari dei paesi dell’Europa centro orientale, con una punta record registrata nel 1992 quando sono state raggiunte le 437mila domande annuali, pari alla metà delle richieste d’asilo registrate in tutto il mondo. Di questi più della metà erano cittadini provenienti dai Balcani occidentali (la vecchia Federazione jugoslava, gli Stati successori e l’Albania).

A partire dal 1993 è iniziata l’onda discendente, dopo che l’applicazione di normative più rigide in materia di asilo ha portato in diversi Stati membri a considerare „paesi sicuri” la maggioranza dei paesi dell’Europa centro orientale.

I flussi di richiedenti asilo sono tornati a crescere prepotentemente tra il 1998–99 in coincidenza con la crisi del Kosovo e dei bombardamenti Nato in Serbia, quando dalla ex Jugoslavia arrivarono 31.450 richiedenti asilo in Germania, 22.718 in Italia, 13.063 in Belgio e 11.465 nel Regno Unito.

A partire dal 2000 i flussi di richiedenti protezione hanno conosciuto un relativo contenimento rispetto ai primi anni ’90, pur continuando ad attestarsi su livelli significativi.

Tra il 2008 e il 2017 (tab. 3), l’UE ha ricevuto complessivamente 973.610 richieste di asilo provenienti rispettivamente da cittadini dell’ex Jugoslavia (509.045), dell’Albania (169.705) e di Federazione Russa e Ucraina insieme (294.860).

A livello di singoli Stati membri, la Germania ha ricevuto quasi 278.890 richieste di asilo provenienti da cittadini degli Stati successori dell’ex Jugoslavia, 87.995 dall’Albania e 66.235 da parte di Federazione Russa e Ucraina insieme; la Francia, invece, ne ha ricevute rispettivamente 58.785, 35.905 e 45.905.

Tab. 3. Principali paesi di origine e di accoglienza dei richiedenti asilo europei, 2008–2017

Paesi di origine (tot.UE)	Primi 5 paesi europei di richiesta di asilo
Fed. Russa (230.305)	Polonia 65.910; Germania 54.515; Francia 40.865; Austria 24.285; Belgio 20.450
Ucraina (64.555)	Italia 12.195; Germania 11.720; Spagna 9.145; Polonia 6.840; Francia 5.040

1995); il conflitto in Kosovo e il bombardamento NATO della Serbia (1998–1999); il conflitto della Macedonia (2001). Per l’universo post-sovietico invece: la guerra del Nagorno-Karabakh (1988–1994); la prima e seconda guerra dell’Ossezia del Sud (rispettivamente 1991–1992 e 2008); la guerra georgiano-abchaza (1991–1993); la guerra civile georgiana (1991–1993); la guerra di Transnistria (1992); la prima e seconda guerra cecena (rispettivamente 1994–1996 e 1999–2000); la crisi di Crimea (2014); l’intervento militare russo in Ucraina (dal 2014 ad oggi).

Paesi di origine (tot.UE)	Primi 5 paesi europei di richiesta di asilo
Serbia* (174.570)	Germania 117.000; Svezia 19.195; Francia 10.845; Belgio 10.010; Austria 4.535
Montenegro (12.515)	Germania 8.405; Francia 1.725; Lussemburgo 775; Svezia 710; Italia 295
Bosnia Erzegovina (46.705)	Germania 28.930; Francia 5.645; Svezia 4.805; Italia 2.195; Belgio 1.625
Macedonia Rep. (76.890)	Germania 56.705; Belgio 5.950; Francia 4.840; Svezia 4.265; Austria 1.625
Albania (169.705)	Germania 87.995; Francia 35.905; Regno Unito 11.340; Svezia 9.085; Grecia 8.100

* Il Kosovo si è proclamato indipendente dalla Serbia il 17 febbraio 2008. Dall'epoca sono state 198.365 le richieste di asilo presentate da parte di cittadini kosovari in uno degli Stati dell'UE-28
FONTI: Centro Studi e Ricerche IDOS. Elaborazioni su dati Eurostat

In Italia, nello stesso periodo, il peso dei flussi infra-europei dei richiedenti protezione è stato inferiore rispetto a quelli provenienti dal Medio oriente e dal continente africano, nonostante 7.000 domande di asilo da parte di profughi provenienti dall'ex Jugoslavia e soprattutto 12.195 dall'Ucraina, dato quest'ultimo che la colloca al primo posto in Europa come paese destinatario di richieste da parte di cittadini provenienti da questo paese.

Già all'inizio degli anni '90 l'Italia aveva accolto decine di migliaia di cittadini europei in fuga da situazioni di violenza generalizzata (zone belliche) e non solo da persecuzioni individuali. Le autorità nazionali hanno fatto ricorso allo „status umanitario“ di carattere temporaneo per far fronte a queste improvvise emergenze palesatesi, dapprima con lo sbarco in massa di cittadini albanesi sulle coste pugliesi (quasi 50mila persone tra la fine 1990 e il 1991) e poi, in maniera più estesa, con l'ingresso di sfollati provenienti dalle repubbliche dell'ex Jugoslavia a seguito dello scoppio della guerra nel giugno del 1991 (circa 80 mila sfollati).

Sono 56.503 i cittadini dell'Europa centro orientale che nel 2016 risultano titolari di un permesso di soggiorno per protezione sussidiaria o internazionale in un paese UE, pari ad appena il 4,9% del totale dei beneficiari dei citati permessi. Per quanto riguarda poi il panorama delle cittadinanze di origine, troviamo al primo posto 24.930 russi, seguiti da: 11.404 kosovari; 6.701 serbi; 4.626 bosniaci; 4.379 albanesi; 3.164 ucraini; 956 macedoni; 343 montenegrini.

L'evidente limitatezza quantitativa del numero di queste persone può dipendere da molteplici fattori, legati anche alla significativa distanza temporale dai fatti. Diversi di essi, infatti, hanno nel frattempo acquisito la cittadinanza del paese di accoglienza, oppure hanno convertito il titolo del soggiorno o si sono reinsediati oltreoceano o addirittura sono tornati nel proprio paese essendo venute meno le ragioni di persecuzione.

Gli approcci alle richieste di asilo continuano ad essere molto differenziati tra i diversi Stati membri. Ad esempio nel caso dei richiedenti protezione provenienti dalla Federazione Russa, un gruppo costituito per lo più da cittadini non russi delle repubbliche settentrionali del Caucaso (soprattutto ceceni), i tassi di riconoscimento di una qualsiasi forma di protezione nel 2017 variano dal 90,0% dell'Italia al 7,7% della Repubblica Ceca, con una media UE pari al 18,8%.

Inoltre, nonostante un tasso di riconoscimento bassissimo (all'epoca pari mediamente al 2,2%), è risultato in costante crescita il numero delle richieste di protezione da parte di cittadini dei Balcani occidentali (Serbia, Montenegro, Kosovo, Bosnia Erzegovina, Macedonia e Albania) fino al 2015, anno in cui si è registrato un exploit pari a 199.365 richieste complessive (+12 volte rispetto alle 16.905 del 2008), anche sulla scia delle opportunità offerte dalla liberalizzazione dei visti al di sotto dei tre mesi che tra il 2009 e il 2010 ha riguardato tutti i paesi dei Balcani occidentali, con l'eccezione del Kosovo. Tra i richiedenti si sono segnalati numerosi cittadini rom di Serbia e di Macedonia, oltre ai 46mila cittadini kosovari di etnia albanese che tra 2014 e 2015, dopo aver presentato richiesta di protezione internazionale in Ungheria, si sono in gran parte dispersi all'interno dell'area Schengen.

- Il numero di richieste di asilo da parte di cittadini originari dei Balcani occidentali è poi sceso drasticamente già nel 2016 (72.050) e ulteriormente nel 2017 (51.410, con un tasso di riconoscimento leggermente migliorato, pari al 5,4%).
- Infine, regna la massima incertezza per quanto riguarda un eventuale prossimo exploit di profughi dall'Ucraina a seguito dell'intervento militare russo del 2014 a sostegno delle formazioni paramilitari separatiste. Ancora oggi, a 4 anni dalla crisi, la situazione appare lontana da una normalizzazione con oltre 1,8 milioni di persone sfollate. Tra il 2013 e il 2015 il flusso di ucraini richiedenti asilo nell'UE-28 è dapprima salito rapidamente da 1.055 a 22.055, per poi scendere a 12.490 nel 2016 e ancora a 10.170 nel 2017.

La sfida dei „flussi misti“

Come evidenziato dai contatti con i flussi economici e dai frequenti casi di „volatilizzazione“, quello dei richiedenti protezione interni all'Europa sta assumendo sempre più il carattere di „flusso misto“, caratterizzato anche da collegamenti con gli attraversamenti irregolari delle frontiere Schengen da parte di persone in cerca di protezione provenienti da Medio oriente, Africa orientale, ecc.

Tale afflusso avviene secondo specifiche rotte, di fuori dai canali ufficiali e con il supporto di trafficanti di manodopera, non di rado affiliati a vere e proprie organizzazioni criminali internazionali. I profitti sono elevatissimi e, a parte le spese per attrezzature

L'Europa dal Muro ai tanti muri. Lezioni per il presente dall'esperienza delle migrazioni ...

tecnologiche sempre più sofisticate, vengono generalmente investiti in attività commerciali che ne consentono il riciclaggio.

Secondo la polizia di frontiera di differenti paesi i costi per raggiungere l'Europa si aggirano tra i 3.000 e i 15.000 dollari se si parte dall'Asia (cifre più contenute vengono estorte a chi parte dall'Iran o dall'Afghanistan, mentre la spesa maggiore riguarda la lontanissima Cina). Per attraversare i Balcani, invece, possono servire da 1.500 (partenza dalla Moldavia) a 3.000 euro (Serbia, Montenegro), ma si sale fino a 10.000 euro se si parte dall'Ucraina.

Nella fase attuale le rotte maggiormente interessate risultano essere quelle del Mediterraneo centrale (Sicilia) ed orientale (al confine greco-turco e bulgaro-turco), che nel 2015 hanno visto rintracciati rispettivamente 157mila e 885mila migranti, provenienti soprattutto da Siria, Eritrea, Afghanistan e Africa Subsahariana. Crescono inoltre le rotte terrestri, come per esempio i Balcani occidentali con 764mila migranti rintracciati, di cui oltre la metà kosovari, e il confine greco-albanese dove – nonostante la liberalizzazione dei visti al di sotto dei 3 mesi – i respingimenti si sono mantenuti ragguardevolmente alti (8.932 persone, per lo più migranti circolari albanesi), per effetto di precedenti segnalazioni interne al database comunitario SIS o di documenti contraffatti. Sul tema dei flussi misti e nel contempo delle prospettive di sviluppo di cui possono farsi portatori i flussi migratori, se ben governati, si è concentrato il numero monografico della rivista „Affari Sociali Internazionali”, curato da IDOS in collaborazione con il Circolo Studi Diplomatici, dedicato a „Mediterraneo: geopolitica, migrazione e sviluppo”¹⁵.

Conclusioni

Non sono mancati momenti di crisi nel passato (come, per esempio, i profughi dell'ex Jugoslavia nei primi anni '90), nel presente (gli sbarchi nel Mediterraneo centrale e orientale e la rotta dei Balcani) e nel futuro (l'eventuale ondata di profughi dall'Ucraina). Nonostante ciò la realizzazione dell'UE-28, ancor di più a quasi 30 anni dalla caduta dei regimi comunisti nei paesi dell'Europa centro orientale, conferma come l'esperienza delle migrazioni intra-continentali rappresenti il compimento più riuscito dell'„Europa dei cittadini” che si tendono la mano da contrapporre all'„Europa delle patrie” che si sono combattute l'una contro l'altra¹⁶ e l'immigrazione, per il fatto di porre a confronto popoli prima poco conosciuti, ha conferito un maggiore spessore umano al processo di allargamento.

¹⁵ IDOS-Circolo Studi Diplomatici (a cura di), *Mediterraneo: geopolitica, migrazione e sviluppo*, numero monografico di „Affari Sociali Internazionali”, Nuova Serie, anno III, n. 3–4, 2015.

¹⁶ Forti Oliviero, Pittau Franco, Ricci Antonio (a cura di), *Europa. Allargamento a Est e immigrazione*, Caritas Italiana-CNEL-IDOS, Roma, maggio 2004.

Il caso dell'Italia, ove si stima che almeno il 9% del Pil¹⁷ sia da attribuire al lavoro degli immigrati, è emblematico anche delle opportunità sociali ed economiche che vengono offerte dai flussi migratori, nonostante il più delle volte non sia possibile metterle a frutto a causa di una visione politica d'insieme che non considera gli immigrati tanto una risorsa, quanto piuttosto un problema o uno strumento di propaganda elettorale.

L'impatto economico dell'accoglienza dei rifugiati, contro cui oggi si ergono i muri (così come nei primi anni '90 si demonizzavano i migranti infra-europei), dipenderà molto da quanto efficacemente saranno integrati nel mercato del lavoro, avverte la Commissione europea¹⁸, perché lo stesso aumento della forza lavoro diverrà un'importante fonte di guadagno per i paesi di accoglienza. Che i rifugiati, a determinate condizioni che ne prevedano l'integrazione e la partecipazione alla società ospitante, possano essere una *chance* piuttosto che un puro e semplice onere è confermato anche da altri studi. Una più rapida ripresa economica può passare anche attraverso il contributo lavorativo di immigrati e rifugiati, ha riferito il Fondo Monetario Internazionale (FMI)¹⁹ in occasione del meeting dei ministri delle finanze e dei governatori delle banche centrali del G-20, tenutosi a Shanghai il 26–27 febbraio 2016.

Ancora la Commissione europea²⁰ ammonisce come l'integrazione dei rifugiati, una volta superati i muri di filo spinato, risulti poi frustrata dai „muri di carta“, cioè da una

¹⁷ Fondazione Leone Moressa, *Rapporto annuale sull'economia dell'immigrazione*, Il Mulino, Bologna 2017.

¹⁸ Sulla base di una serie di presupposti (per esempio l'ipotesi che al milione di migranti del 2015 ne seguano 1 milione e mezzo nel 2016 e mezzo milione nel 2017; oppure che almeno alla metà delle richieste corrisponda una decisione positiva e che i tre quarti dei beneficiari di protezione siano in età di lavoro e con un livello di qualificazione nella media rispetto a quello degli autotoni), lo studio della Commissione propone quindi una simulazione del futuro più immediato, secondo cui l'accoglienza di migranti dovrebbe comportare una crescita della forza lavoro disponibile insieme ad una maggiore spesa pubblica, contribuendo ad un leggero aumento del livello del Pil nel 2015 e negli anni successivi (almeno 0,2%) e alla creazione di maggiori opportunità lavorative. Cfr. European Commission, *European economic forecast. Autumn 2015*, Brussels 2015, p. 48 e ss.

¹⁹ Senz'altro l'emergenza umanitaria determinata dall'arrivo di 1,3 milioni di richiedenti asilo solo nel 2015 ha rappresentato uno shock per la ripresa, ma in realtà secondo gli esperti del FMI l'impatto macroeconomico dell'afflusso di rifugiati produrrà nel breve termine un modesto incremento del Pil grazie all'espansione fiscale legata alle attività a sostegno dei richiedenti asilo. Sul medio e lungo periodo, invece, l'impatto dei rifugiati sullo sviluppo e sulle finanze pubbliche dipenderà da quanto efficacemente potranno essere integrati nei mercati del lavoro nazionali e nelle società di accoglienza. International Monetary Fund, *Global prospects and policy challenges*, Shanghai, February 26–27, 2016.

²⁰ European Commission, *Labour market performance of refugees in the EU*, W.p., 1/2017.

serie di barriere intrinseche che essi incontrano nell'approcciare il mercato del lavoro e che dipendono dal loro stesso essere migranti (ostacoli giuridici, basso tasso di riconoscimento dei titoli di studio, competenze linguistiche non sufficienti, discriminazioni varie, ecc.).

Quanto descritto nei paragrafi precedenti conferma la funzione unificante esercitata dalle migrazioni nell'ambito del Continente europeo, sollecitando dal basso e nella quotidianità, al valore della convivenza proprio delle tradizioni della „vecchia Europa“. I flussi migratori hanno di fatto anticipato la riunificazione di un Continente rigidamente diviso dalla „cortina di ferro“ e hanno garantito la costruzione di solide fondamenta per lo sviluppo della „comune casa europea“. Inoltre, come negli anni della guerra fredda la parte occidentale del Continente ha saputo offrire rifugio e protezione ai dissidenti e agli esuli dei paesi oppressi dal regime comunista, ancora oggi – memori della passata esperienza – si rinnova la sfida dell'accoglienza dei profughi provenienti dall'Africa e dal Medio Oriente, coinvolgendo però questa volta l'intero assetto europeo.

Le indicazioni operative che emergono dal presente contributo sono di fare tesoro delle esperienze che la storia ci mostra, innanzitutto partendo dall'indicazione di ampliare il numero dei paesi europei accomunati dalla libera circolazione, proseguendo da una parte sulla via dell'allargamento ad Est (con l'obiettivo di portare pace e benessere duraturi, in particolare nei Balcani e in Ucraina, come già compiuto nei paesi neocomunitari) e, dall'altra, della cooperazione reale con i paesi terzi (istillando nuova linfa al partenariato euro-mediterraneo). Una strada coraggiosa e in controtendenza in una fase come quella attuale in cui, di fronte alle dimensioni assunte dall'emergenza umanitaria che circonda l'Europa, costruendo muri anti-migranti (prima in Bulgaria, poi Ungheria, Macedonia, Austria, ecc.) si rinnega l'anima europea mettendo in discussione lo stesso sistema Schengen.

România în Primul Război Mondial și mai departe

Dennis Deletant*

Abstract. Romania in the First World War and Beyond. For many Romanians 1 December 1918, the date of the acclamation of the union of Transylvania with Romania, marked the day when, to use the words of Nobel laureate Seamus Heaney, 'hope and history rhyme'. That 'rhyming' was an echo of President Woodrow Wilson's address to the Congress of the United States on 8 January 1918 in which he proposed Fourteen Points as a blueprint for world peace that was to be used for peace negotiations after World War I. Wilson invoked the application of the principle of justice: 'It must be a justice that seeks no favourites and knows no standards but the equal rights of the several peoples concerned. No special or separate interest of any single nation or any group of nations can be made the basis of any part of the settlement which is not consistent with the common interest of all'. Yet, as proved in Paris in 1919, governments felt that justice to their own people required a protection of national security.

Keywords: Romania, First World War, 1 December 1918, Woodrow Wilson, Paris 1919, national security

Pentru mulți români, 1 Decembrie 1918, data proclamării Unirii Transilvaniei cu România, a marcat ziua în care, folosind cuvintele laureatului Nobel, Seamus Heaney, „speranța și istoria rimează”. Acea „rimă” a fost un ecou al discursului președintelui Woodrow Wilson la Congresul Statelor Unite din 8 ianuarie 1918 în care a propus *Paisprezece puncte* ca model pentru pacea mondială care urmau să fie folosite pentru negocierile de pace după Primul Război Mondial. Printre propunerile sale se număra promisiunea de „autodeterminare” pentru cei asupriți și o organizație mondială care să ofere un sistem de securitate colectivă pentru toate națiunile. Acest punct ulterior a fost încorporat în Tratatul de la Versailles, iar organizația va fi mai târziu cunoscută sub numele de Liga Națiunilor.

Decizia României de a intra în Primul Război Mondial s-a dovedit a fi pasul crucial în crearea României moderne, extinsă pe principiul autodeterminării. La sfârșitul războiului, Transilvania și alte regiuni locuite de români sub Dubla Monarhie și Coroana

* Visiting Ion Rațiu Professor of Romanian Studies, Georgetown University. e-mail: ddeletant@hotmail.com

Autorul a ținut această conferință în data de 18 mai 2018 la Universitatea Georgetown.

Habsburgică, împreună cu Basarabia din rămășițele Imperiului Rus, au fost alăturate Vechiului Regat Român. Acest lucru a transformat visul unei generații în realitate, România Mare.

La 27 august 1916, ora 9 seara, ministrul român la Viena a transmis o declarație de război Ministerului de Externe austro-ungar. În același timp, trei unități ale armatei române au invadat Ungaria în mai multe locuri de-a lungul frontierei. Atacul a încheiat doi ani de neutralitate din partea României în Primul Război Mondial, decizie politică luată de guvernul condus de Ion Brătianu, în cadrul unei reuniuni a Consiliului Coroanei din 3 august 1914.

Regele României, Carol I de Hohenzollern, semnase un tratat secret cu Tripla Alianță în 1883, care prevedea că România va fi obligată să intre în război numai în cazul în care Austro-Ungaria va fi atacată. România a rămas neutră atunci când a început războiul, argumentând că Austro-Ungaria însăși a început războiul și, în consecință, România nu avea nicio obligație formală de a se alătura acesteia.

La 17 august 1916, Brătianu și reprezentanții diplomați ai Franței, Marii Britanii, Rusiei și Italiei au semnat la București convenții politice și militare care prevedeau condițiile intrării în război a României. O importanță imediată au avut prevederile referitoare la un atac asupra Austro-Ungariei și recunoașterea dreptului românilor din Austro-Ungaria la autodeterminare și la unirea cu Regatul României. În cazul unei victorii a Aliaților, România ar dobândi Transilvania, până la Râul Tisa, provincia Bucovina până la Prut și întreaga regiune a Banatului, teritoriu aflat sub control austro-ungar. La 27 august, România și-a îndeplinit obligația sa din tratat declarând război Austro-Ungariei.

Cele mai importante preocupări ale românilor în negocierile cu Aliații erau de a evita să rămână singuri să lupte pe două fronturi (unul în Dobrogea cu Bulgaria și altul în Transilvania) și să obțină garanții scrise referitoare la câștigurile teritoriale ale României după război. Pentru a face acest lucru, trebuiau să existe următoarele garanții: o clauză fără pace separată, statut egal la viitoarea conferință de pace, asistența militară rusă împotriva Bulgariei, o ofensivă aliată în direcția Bulgariei și livrarea regulată a proviziilor de război din partea Aliaților.

Situația românilor din Transilvania guvernată de Austro-Ungaria a fost cel mai important aspect pe care îl aveau în minte cei mai mulți membri ai guvernului român, a căror perspectivă a fost influențată și de decizia Italiei de a se menține neutră. Cu toate acestea, formarea României Mari – adăugarea teritoriilor cu populație predominant sau semnificativ românească – a fost principalul obiectiv pe termen lung al lui Brătianu.

După câteva succese inițiale împotriva armatei austro-ungare din Transilvania, armata română a fost forțată rapid să treacă în defensivă. La 11 noiembrie, o armată germană condusă de Erich von Falkenhayn a lansat o puternică ofensivă care s-a dovedit a fi începutul unei catastrofe militare pentru România. Înfrângerea armatei române între

râurile Argeș și Neajlov, la vest de București, între 30 noiembrie și 3 decembrie, a dus la o retragere generală spre est, iar la 6 decembrie trupele germane au intrat în București.

Una din primele acțiuni ale lui Brătianu după evacuarea Regelui Ferdinand și a miniștrilor săi din București și mutarea lor la Iași, în Moldova, a fost să formeze un guvern de unitate națională la 24 decembrie 1916. În iulie și august 1917, ostilitățile s-au reluat pe frontul moldovenesc. Soarta României a fost pecetluită de prăbușirea moralului și a disciplinei în multe unități rusești în urma răsturnării Guvernului provizoriu rus și confiscării puterii de către bolșevici la 7 noiembrie și de armistițiul dintre Rusia și Puterile Centrale semnat la 5 decembrie la Brest-Litovsk.

Feldmareșalul August von Mackensen a dat guvernului român un ultimatum la începutul lunii februarie 1918, pentru a decide cu privire la război sau pace în termen de patru zile. O divizare în cabinetul guvernului de coaliție a dus la dizolvarea sa de către regele care a încredințat formarea unui nou guvern generalului Alexandru Averescu. Acesta din urmă, sub presiunea unui nou ultimatum din partea Puterilor Centrale, a semnat, pe 5 martie, un tratat preliminar de pace la Buftea, în afara Bucureștiului.

Eșecul ofensivei germane din iulie 1918 pe frontul de vest și înaintarea continua a Aliaților către Germania, alături de o ofensivă italiană de succes împotriva forțelor austro-ungare din nordul Italiei, au dus la prăbușirea Puterilor Centrale. În Balcani, Aliații merg la nord de Salonic, începând de pe 15 septembrie, și obligă Bulgaria să semneze un armistițiu la 30 septembrie, iar Turcia la 30 octombrie. Pe 12 octombrie 1918, liderii Partidului Național Român din Transilvania s-au declarat în favoarea autodeterminării pentru „națiunea română a Ungariei și Transilvaniei” și au anunțat intenția de a convoca o adunare națională pentru a decide soarta Transilvaniei.

Regele Ferdinand a ordonat armatei sale să reentre în război la 10 noiembrie. Această acțiune de ultimă oră a dat guvernului român argumentul potrivit căruia tratatul din 1916 cu Aliații și prevederile lui au rămas valabil.

Partidul Național a convocat Marea Adunare Națională, desfășurată la Alba Iulia la 1 decembrie. Au participat aproximativ 100.000 de persoane din toate părțile Transilvaniei și s-a aprobat, într-un număr copleșitor, Unirea cu România. Transilvania urma să rămână autonomă până când a putut fi aleasă o adunare constituantă pentru o Românie unită și noul stat național organizat în conformitate cu principiile liberale și democratice. Guvernul român a recunoscut Unirea prin decret pe 11 decembrie.

Ca prim-ministru, Brătianu a ajuns încă o dată, în 19 ianuarie 1919 la Paris pentru a participa la Conferința de Pace. El a fost surprins de ostilitatea pe care a întâlnit-o din partea aliaților occidentali. Politicienii francezi și britanici au interpretat pacea separată a României cu Puterile Centrale ca o abrogare a tratatului din 1916 și astfel s-au considerat eliberați de orice responsabilitate pentru îndeplinirea promisiunilor pe care le-au făcut pentru a obține intrarea României în război. Brătianu a insistat ca tratatul din 1916 cu

Antanta să rămână valabil și, în consecință, România să aibă dreptul să primească tot ceea ce era prevăzut și să fie tratată ca un partener deplin al Aliaților. El a respins cu tărie contraargumentele pe care România însuși le-a abrogat, încheind o pace separată cu inamicul. El a fost, de asemenea, hotărât să obțină recunoașterea Aliaților privind dobândirea Basarabiei, ceea ce nu se prevedea în tratatul inițial.

Marea Britanie, Franța, Statele Unite, Italia și Japonia nu aveau intenția de a permite României să ia parte la negocieri ca egal. Consiliul Suprem și-a clarificat poziția față de România, permițându-i doar doi reprezentanți la Conferința de Pace, în timp ce acorda Serbiei, care nu a capitulat, trei. Marile puteri au acordat României locuri în șapte dintre numeroasele comisii însărcinate cu investigarea problemelor specifice și pregătirea rapoartelor asupra acestora pentru a fi utilizate de către decidenți. Au exclus reprezentanții români din două comisii, cele care se ocupau de granițele teritoriale și minorități.

Poziția inflexibilă și combativă a lui Brătianu a înstrăinat Aliații. La 31 ianuarie 1919, el a cerut cedarea întregului Banat în conformitate cu termenii tratatului din 1916, citând istoria: strămoșii românilor au fost primii care s-au așezat în regiune; și statisticile etnice (românii erau cea mai mare naționalitate din regiune în ansamblul său) pentru a-și justifica afirmația. Aliații au respins cererea sa și au împărțit teritoriul dintre România și Iugoslavia.

În Transilvania, a recunoscut Brătianu, maghiarii nu au votat pentru Unire și nu ar fi dorit să accepte statutul de minoritate sub un popor pe care îl stăpâniseră timp de o mie de ani. Brătianu a promis că statul român va acorda minorităților cea mai deplină libertate politică posibilă. Linia de demarcație dintre forțele maghiare și române, trasată la 13 noiembrie 1918 de generalul Louis Franchet d'Esperey, comandantul șef al forțelor aliate din sud-estul Europei, de-a lungul râului Mureș, în centrul Transilvaniei, nu a ținut. Trupele române au continuat să avanseze, în ciuda interdicției emise de Consiliul Suprem la 25 ianuarie 1919 împotriva ocupării teritoriului fără acordul său. Până în acel moment, armata română avansase deja pe un front larg, până la aproximativ jumătatea distanței dintre Cluj și Oradea. Consiliul Suprem a decis, la 1 aprilie, trimiterea generalului Jan Christian Smuts la Budapesta pentru a încerca să ajungă la o înțelegere cu Bela Kun, șeful noului guvern maghiar al autoproclamatei Republici Sovietice. Kun a respins autoritatea Consiliului Suprem de a-și stabili propria graniță cu Ungaria și a cerut reinstalarea liniei de demarcație trasată la 13 noiembrie 1918 de-a lungul râului Mureș și ca urmare, armata română să fie obligată să se retragă la est de râu. Smuts nu a avut de ales decât să se întoarcă la Paris la 12 aprilie, lăsând conflictul româno-ungar nerezolvat. La începutul lunii mai, armata română avansase mult în estul Ungariei și nu au existat obstacole serioase în calea unui marș până la Budapesta. Acum, însă, Aliații de la Paris au intervenit ferm pentru a opri înaintarea românească spre Tisa.

Brătianu însuși n-a dorit răsturnarea Republicii Sovietice și înlocuirea acesteia cu un guvern maghiar conservator și naționalist, care, cu sprijinul Aliaților, s-ar fi opus cu

siguranță, cererilor teritoriale ale României. Prin urmare, la începutul lunii mai, înaintarea românească s-a oprit la Tisa. Armata maghiară a lansat un atac peste Tisa la 20 iulie. Dar, după succesul acestui atac a urmat o puternică contraofensivă românească, care a început pe 24. Pe 29, românii au traversat Tisa și s-au îndreptat rapid spre Budapesta. La 1 august, Kun și guvernul său și-au dat demisia, iar pe data de 4, armata română a intrat în capitală.

De asemenea, autoritățile române de ocupație au confiscat cantități mari de echipamente industriale, locomotive și alte bunuri mobile, acțiune pe care au justificat-o ca reparații pentru pierderile pe care le-a suferit România în timpul ocupației germane și austro-ungare din 1917–1918. La începutul anului 1920, Alexandru Vaida-Voevod, noul premier român, a mers la Paris și a ajuns la un acord cu Aliații cu privire la retragerea din Ungaria. Până la sfârșitul lunii martie, aceasta fusese finalizată, dar Consiliul Ambasadorilor, care a luat locul Conferinței de Pace, nu va semna tratatul pentru Basarabia până când România nu a încheiat o pace definitivă cu Ungaria. Această condiție a fost îndeplinită în cele din urmă când România a semnat Tratatul de la Trianon la 4 iunie 1920, care a acordat României întreaga Transilvanie și o parte din Ungaria de est, incluzând orașele Oradea și Arad.

Abia la 28 octombrie, Consiliul Ambasadorilor i-a prezentat lui Take Ionescu, ministru de Externe în noul guvern condus de generalul Averescu, un tratat privind unirea Basarabiei cu România. Prin acesta se recunoștea suveranitatea românească asupra teritoriului și stabilea Râul Nistru ca graniță între România și Rusia. Refuzul acesteia din urmă de a recunoaște suveranitatea română asupra teritoriului s-a dovedit un obstacol major în normalizarea relațiilor dintre cele două țări de-a lungul perioadei interbelice.

Conferința de pace a stabilit granițele Dobrogei între România și Bulgaria cu relativă ușurință. Tratatul de la Neuilly din 27 noiembrie 1919 a lăsat intactă frontiera instituită de Pacea de la București în 1913.

Noile achiziții teritoriale ale României au adăugat 156.000 de km² (în 1919, România cuprindea 296.000 de km²) și 8,5 milioane de locuitori (în 1919, 16 250 000) în regatul dinainte de război. Dar, în procesul îndeplinirii aspirațiilor naționale îndelung prețuite, românii au dobândit minorități substanțiale. În 1920, aproximativ 30% din populație nu era românească, spre deosebire de 8% înainte de război, conform recensământului din 1912. Cele mai importante minorități din noua Românie erau maghiarii (9,3% din totalul populației), evreii (5,3%), ucrainenii (4,7%) și germanii (4,3%).

Noile provincii au avut un aport însemnat la capacitatea productivă a României. De exemplu, potențialul industrial al țării în 1919 era de 235 % din ceea ce fusese în 1916, o creștere pentru care meritul era al Transilvaniei și al Banatului. Aceste câștiguri în teritoriu, populație și capacitate economică trebuie totuși cântărite în balanță cu pierderile umane și materiale enorme cauzate de război. Când numărul de soldați uciși, aproximativ

335.000, se adaugă morților civili, se estimează că România a pierdut o zecime din populația ei de dinainte de război.

Distrugerea suferită de industrie, agricultură, precum și alte ramuri ale economiei, dar și din proprietatea privată a fost enormă. Industria a suferit cel mai mult. Din 845 de fabrici care au primit sprijin guvernamental în 1915, doar 217 funcționau în perioada 1917–1918, iar producția din toate ramurile până în 1918 a fost redusă drastic față de ceea ce fusese în 1913–1914: petrolul la 47%, cărbunele la 41% și metalurgia la 19,4%.

Transportul feroviar a fost aproape complet întrerupt: din 910 locomotive în 1914, doar 265 erau în funcțiune în 1919, iar numărul de transporturi de marfă a fost redus de la 53.576 la 3.511. Agricultură era într-o stare similară. Din cauza lipsei de forță de muncă adecvată, a animalelor de tracțiune, a utilajelor și a uneltelor, producția a scăzut încât în 1919, România, în mod tradițional exportator de cereale, a trebuit să importe cereale și alte produse alimentare pentru a răspunde nevoilor urgente ale populației. În 1919–1920, au fost semănate 8.300.000 de hectare, comparativ cu 13.700.000 de hectare în 1911–1915, iar producția de cereale în aceeași perioadă a scăzut cu 35%.

Entuziasmul cu care a fost întâmpinată Unirea Transilvaniei, aflată anterior sub stăpânirea maghiară, cu România, la 1 Decembrie, este povestit de Nicolae Mărgineanu, elev la liceul din orașul transilvănean Blaj, care a devenit instructor în psihologie la Universitatea Cluj în 1926 și a fost primul titular român al unei burse Rockefeller Foundation în 1932:

„Vara [1918] a trecut cât se poate de repede, iar în septembrie am fost din nou la școală [liceu]. Cele *Paisprezece puncte* ale lui Woodrow Wilson erau cunoscute la acea vreme, condițiile sale pentru o pace durabilă includeau dreptul la autodeterminare pentru toate popoarele subjugate. În lumina acelor *Paisprezece puncte*, masele înfometate de la Berlin, Viena și Budapesta plângeau pentru pace. Câteva săptămâni mai târziu, revoluția a izbucnit, mai întâi la Viena, apoi la Budapesta. Soldații își puneau jos armele și se întorceau acasă. Limba maghiară a încetat să fie predată și, într-o seară, toți studenții ne-am adunat în piața catedralei [din Blaj] și am ars manualele noastre de limbă maghiară, dându-ne mâinile și dansând în jurul focului. Nu voi uita niciodată melodia pe care am cântat-o: „Hai să dăm mână cu mână /Cei cu inima română”. La 1 decembrie 1918, Marea Adunare Națională de la Alba Iulia a decis ca Transilvania să se alăture patriei. Armata română a traversat munții și a ajuns în curând la Blaj. Ce vremuri glorioase!”

Că unirea Transilvaniei cu România ar fi trebuit să evoce o asemenea emoție nu este surprinzător; românii, majoritari cu două treimi din populația provinciei, fuseseră amputați de la patria mamă, adevărata lor identitate fiindu-le refuzată constant de unii istorici din Austria și Ungaria, de-a lungul secolelor XVIII-XIX. După mai bine de un secol de manipulare, era firesc ca identitatea instinctivă a românilor din Transilvania cu frații și surorile lor de dincolo de Carpați să se fi afirmat în 1918. Și în această afirmare, dreptul

românilor de a exercita autodeterminarea pentru a corecta ceea ce ei considerau nedreptatea suprimării identității lor era de la sine înțeles. Dar, îndreptarea acelei greșeli risca să creeze noi nedreptăți împotriva minorităților statului nou lărgit creat prin Conferința de Pace de la Paris.

Crearea unui stat național a reprezentat obiectivul mișcărilor naționale ale Europei, atât estice cât și occidentale, în timpul secolului al XIX-lea. Liderii acestor mișcări din Europa de Est au adoptat principiul statului-națiune, unitatea politică acceptată de Rousseau în lucrările sale și adoptată de discipolii săi, deoarece, era aplicabilă în patria lor, oferea speranța libertății de sub dominația imperială. Majoritatea acestor națiuni au fost eliberate de stăpânirea străină cu ajutorul primit în timpul Primului Război Mondial, direct sau indirect, din Marea Britanie, Franța și Statele Unite. Dezmembrarea celor trei imperii Habsburgic, Otoman și al Romanovilor, fie prin înfrângere militară, fie prin prăbușire internă, a fost o condiție necesară pentru înființarea statelor succesoare din Cehoslovacia, Polonia, România, Iugoslavia, Finlanda, Lituania, Estonia și Letonia. Aceste noi state au adus o contribuție semnificativă la destrămarea acestor imperii. Legitimitatea lor a stat, pe de o parte, în răsturnarea stăpânirii străine, iar pe de altă parte, pe „dreptul” lor, admis de puterile occidentale victorioase la Conferința de pace de la Paris, pentru a forma un stat independent pe bază de autodeterminare națională.

Marea Britanie, Franța și Statele Unite au considerat crearea statelor-națiuni ca mijloc de reducere a posibilității unui conflict suplimentar în Europa prin satisfacerea aspirațiilor naționaliste. Până la urmă, nu a fost tensiunea din interiorul multinaționalului Imperiu Habsburgic cea care a aprins scânteia războiului? Există un adevăr în faptul că, cu cât sunt mai puține minoritățile naționale, cu atât sunt mai mari șansele de a asigura pacea. Judecate în termeni numerici, tratatele de pace de la Paris par să fi redus la jumătate problema minorităților; întrucât înainte de 1914, aproximativ o jumătate din populațiile Europei erau minorități, după 1919 doar un sfert. Dar, în procesul de eliminare a vechilor tensiuni, așezarea teritorială în Europa de după război a introdus altele noi, pentru că teritoriile imperiale din care au fost construite noile state națiuni nu au fost omogene din punct de vedere etnic. Diferite popoare au împărțit teritoriile, iar noile state au încorporat minorități etnice semnificative.

Statele est europene au, în medie, minorități o pătrime din populațiile lor. Dintre statele mari, Cehoslovacia și Iugoslavia aveau minorități reprezentând 52%, respectiv 57% din totalul populațiilor lor, în timp ce Polonia și România au încorporat populații minoritare de 31% și 29%, potrivit recensămintelor. Cehoslovacia are nemți din Sudețenland, Polonia, germani din Prusia de Est și ucrainenii din estul Galiției, iar România unguri și germani din Transilvania, evrei din Moldova, precum și ucrainenii și rușii din Bucovina și Basarabia. Aici există o contradicție, pentru aceste state, întemeiate pe conceptul de autodeterminare națională a majorității, care merită la fel de mult descrierea

multiethnicului și a naționalului. Acest lucru nu înseamnă negarea faptului că Acordul de pace și-a atins obiectivul de a crea state cu naționalități majoritare. Înainte de 1914, niciunul dintre imperiile Europei Centrale și de Est nu se putea lăuda cu o naționalitate care constituia o majoritate simplă. În Imperiul Rus, rușii au fost 44%, iar în Imperiul Habsburgic austriei au însumat 37%, iar maghiarii 48%. După 1919, noile state au fost elaborate cu naționalități cu majoritate simplă, cele mai puternice fiind maghiarii și bulgarii (aproape 90%), urmați de polonezi și români (aproximativ 70%), iar mult mai în urmă cehii și sârbii (aproximativ 45%). Statul național al majorității dominante a luat locul imperiului minorității dominante în noua Europă postbelică. Însă, în redobândirea frontierelor naționale au fost create noi minorități și odată cu ele semințele unor noi dispute teritoriale.

Acest potențial de revoltă a fost recunoscut de Marile Puteri care au adus asigurări referitoare la noile frontiere naționale, condiționate de protecția minorităților. Președintele Woodrow Wilson a precizat acest lucru într-un discurs din 31 mai 1919 la Conferința preliminară de pace de la Paris:

„Nu ne putem permite să garantăm așezări teritoriale care nu credem că sunt corecte și nu putem fi de acord să lăsăm elemente perturbatoare care credem că vor tulbura pacea lumii Dacă marile puteri garantează pacea lumii în orice sens este nedrept ca ele să fie mulțumite de faptul că este potrivit și necesar ca garanția să fie dată Nimic, mă încumet să spun, nu este mai probabil să tulbure pacea lumii decât tratamentul care ar putea, în anumite circumstanțe, să fie luat pentru minorități”.

Pentru protecția minorităților rasiale, lingvistice și religioase, au fost semnate tratate cu Cehoslovacia, Polonia, România, Iugoslavia și Grecia, care garantează anumite drepturi de educație, cult și participare la birocrăția statului. În Tratatul de pace cu Austria, Bulgaria, Ungaria și Turcia au fost introduse dispoziții aproape identice. Cu toate acestea, nu a fost instituit niciun mijloc de aplicare a tratatelor și până la începutul anilor '30 au fost efectiv lipsite de sens. În timp ce tratatele prevedeau ca legislația de stat să protejeze drepturile minorităților, acestea nu au pus la dispoziție un mecanism care să permită monitorizarea acestor prevederi, dacă ele au fost luate la nivel administrativ. Liga Națiunilor, în supravegherea aplicării tratatelor, a pornit de la presupunerea că guvernele vor acționa cu bună credință în respectarea angajamentelor lor.

La rândul lor, noile state succesoare au considerat tratatele ca o încălcare nejustificată a suveranității lor și au fost ofensate de faptul că Marile Puteri ar trebui să condiționeze recunoașterea internațională a statutului lor de respectarea tratatelor. Mai mult, au considerat că sunt victimele standardelor duble, argumentul lor făcând referire la faptul că Marile Puteri și statele Europei de Vest ar trebui să adopte tratate similare pentru minorități. În lipsa unei aplicări generale a principiului protecției minorităților, Liga a ajuns să fie considerată nedreaptă de noile state, rezultând că discriminarea față de minorități

a fost echivalată de noile state cu reafirmarea independenței naționale și ca o validare a eforturilor lor de a crea coeziune prin integrarea națională și prin dominarea majorității. Desigur, dorința minorităților de a-și păstra identitatea era incompatibilă cu acest obiectiv și, prin urmare, era privită cu suspiciune de către majoritate; minoritățile erau privite ca o potențială amenințare la adresa securității noului stat, deoarece populația și teritoriul pe care l-au ocupat puteau fi, în multe cazuri, contestate de vecinii lacomi care fuseseră anterior deposedați, în cazul Poloniei de Germania și Uniunea Sovietică, în cazul României de Ungaria și Uniunea Sovietică. Un sentiment de nesiguranță a oferit astfel un motiv suplimentar guvernelor statelor nou create pentru a asocia procesul de consolidare a statului național cu nevoia de suveranitate absolută în relația cu minoritățile.

Noile minorități din perioada de după 1919 au fost, la rândul lor, înfuriate de Acordul de pace, pentru că au fost lipsite de fostul lor statut privilegiat ca parte a unui grup majoritar. Ungurii din România, Iugoslavia și Cehoslovacia și germanii din Cehoslovacia și Polonia au făcut parte din această categorie. Înfățișându-se ca „victimele de la Versailles”, ei au făcut campanie împotriva Acordului de pace și și-au apărat puternic identitatea etnică în fața presiunilor pentru integrarea lor. Plasând loialitatea față de grupul lor etnic mai presus de loialitatea față de stat, ei au făcut o invitație la discriminare și atunci când aceasta inevitabil a apărut au apelat la „statele-mamă” pentru ajutor. În cazul minorităților germane și maghiare, o astfel de asistență a fost mai mult decât ușor acordată, deoarece atât Germania, cât și Ungaria au considerat că au fost maltratate în mod grosolan la Versailles și au fost îngenunchiate de prevederile Acordului de pace. Astfel, sprijinirea minorităților lor a fost curând înțeleasă de aceste state drept încurajarea iredentismului în efortul de a distruge *statu quo*-ul european. Nu este surprinzător că statele gazdă ale acestor minorități le suspectau că sunt „coloana a cincea” în slujba unei puteri ostile și au considerat că nu este întâmplător faptul că un mare număr de petiții adresate Ligii cu privire la presupuse abuzuri minoritare au fost prezentate de germanii din Silezia Superioară, urmași de maghiarii din Transilvania.

În cele din urmă, resentimentele față de ceea ce a fost interpretat drept încălcarea repetată din partea Ligii a suveranității sale a determinat Polonia să respingă tratatul minorității în septembrie 1934. Lipsa de răspuns din partea Ligii și incapacitatea sa de a impune sancțiuni de orice fel împotriva unui stat membru, au fost expuse dur și au adus sfârșitul ei ca agenție pentru protecția minorităților. Acțiunea Poloniei nu a făcut decât să confirme o realitate pe care comunitatea internațională nu a dorit să o recunoască, și anume că Liga nu a putut să garanteze protecția minorităților. Vina pentru acest eșec a fost parțial aruncată în grădina Ligii și a comitetelor sale pentru minorități. Resursele sale limitate, incapacitatea sa de a pune în aplicare deciziile, excluderea calității ei de membru al comitetelor minoritare din delegațiile statelor gazdă sau „mamă”, au împiedicat puternic eficiența Ligii. Dar Liga nu putea fi la fel de puternică pe cât au făcut-o

membrii ei și aici atitudinea Marilor Puteri a fost crucială. Scopul lor comun în impunerea tratatelor referitoare la minorități a fost slăbit de retragerea Statelor Unite în izolare și angajamentul lor față de justiție subminat de alianța militară a Franței cu noile state est-europene, care a făcut-o ostilă la problemele minorităților. Marea Britanie a fost lăsată ca un protagonist nedorit în Ligă și a fost reticentă în sprijinirea măsurilor pe care ea însăși nu le-ar aplica *mutatis mutandis*. În esență, totuși, nemulțumirile minorităților au fost considerate o problemă minoră de către Marea Britanie și Franța și au fost mereu subordonate nevoii mai largi de a menține *statu quo*-ul european și de a păstra pacea. Indiferent de meritele unui caz particular, nu trebuie să i se permită perturbarea Acordului de pace de la Paris.

Wilson a descoperit în timpul negocierilor de la Paris că idealul de libertate al grupului național era imposibil de tradus printr-un acord internațional. „Wilson a constatat că doctrina autodeterminării, expresie a libertății naționale, nu poate fi un ghid de încredere, care poate fi aplicat universal.” Aspirațiile conflictuale însemnau, de exemplu, că principiul autodeterminării, dacă este aplicat în Sudetenland, ar contrazice premisa autodeterminării pe care se bazase noul stat Cehoslovacia. Referindu-se la această enigmă, Wilson a invocat aplicarea principiului justiției:

„Trebuie să fie o justiție care să nu caute favoriți și să nu cunoască alte standarde, decât drepturile egale ale mai multor oameni implicați. Nici un interes special sau separat al vreunei națiuni sau grup de națiuni nu poate constitui baza vreunui acord care nu este în concordanță cu interesul comun al tuturor.”

Cu toate acestea, așa cum s-a dovedit la Paris, guvernele au considerat că justiția față de propriul popor necesită „o protecție a securității naționale care de multe ori putea fi realizată doar în detrimentul altora”. Ideea de dominație sau supremație exclude principiul egalității drepturilor și atâta timp cât această idee supraviețuiește, majoritatea și minoritatea polarizează. Polarizarea reduce șansa de compromis, de negociere. Acestea din urmă sunt o caracteristică a tuturor democrațiilor de succes; aceasta este abordarea lui Woodrow Wilson asupra Acordului de pace de la Paris. Este unul care nu și-a pierdut nimic din valabilitate până în zilele noastre.

VARIA

Cu Dante în Paradis

Laszlo Alexandru*

*„Ochiul este lumina trupului.
Dacă ochiul tău este sănătos,
tot trupul tău va fi plin de lumină.”*

(Matei, 6, 22)

Trebuie să le mulțumesc doamnei Irina Petraș și Uniunii Scriitorilor din Cluj, fiindcă au acceptat inițiativa mea de a vorbi despre *Paradisul* lui Dante. Am de mai mult timp acest proiect, al unui șir de conferințe despre *Divina Comedie*. Am pornit acum vreo zece ani cu o prezentare a *Infernului*, la Centrul Cultural Italian din Cluj, cu sprijinul colegei noastre Flavia Teoc. Apoi, vreo cinci ani mai târziu, la Beclean, cu ajutorul colegului Aurel Podaru, am susținut, în cadrul Cenaclului Saeculum, o conferință despre *Purgatoriul*. Venea la rând, în ordinea în care și Dante le-a scris, *Paradisul*. Îmi propun azi o expunere asupra structurii lumii dantești. E vorba de lucruri complexe, poate nu ușor de înțeles pentru cititorul contemporan, mai ales cel care nu știe limba italiană, dar și cel care nu stăpânește concepte de filosofie, teologie, medievistică, informații care țin de biografia lui Dante, realitățile din Florența de-atunci. Așadar este nevoie de cineva, un mediator, care să deschidă drumurile, să inițieze publicul, să facă legătura între ceea ce există în carte și ceea ce sînt curioși cititorii să afle.

Lucrul paradoxal la Dante, pe lângă multe altele, este această împletire dintre concret și abstract. Este o abstracțiune să descrii Infernul, Purgatoriul sau Paradisul. Nimeni n-a mers acolo, să vină înapoi și să ne spună despre ce este vorba. Sînt ținuturi ale imaginarii, ale mitologiei, ale credinței. Sînt cele trei zone unde ajung sufletele după moarte. Se creează atunci o decantare, Dumnezeu, care stă sus, ține cumpăna, ne cunoaște pe toți în profunzime, știe ce gîndim, ce facem, și ia deciziile, ne trimite acolo unde merităm. Are autoritatea de-a face asta, fiindcă El ne-a creat. Fiecare suflet a fost plăsmuit, pe rînd, unul cîte unul, de către Dumnezeu. De ce? Din iubire.

Ca o prefigurare la cele ce urmează să vă spun, constatăm azi că lumea suferă foarte mult dacă nu are parte de iubire. Sînt oameni care se sinucid pentru că au fost părăsiți și au făcut o depresie. Nu se simt iubiți, se simt trădați. Iar asta poate fi cea mai mare nefericire, mai dureroasă decît să-ți pierzi banii, sau locul de muncă. A rămîne fără persoana

* email: laszloal@yahoo.it

iubită poate fi o traumă extraordinară, de neșters. De ce? Noi o constatăm zilnic, dar poate că nu pricepem logic motivul. Explicația lui Dante este următoarea. Dumnezeu, atunci când a alcătuit și a modelat fiecare suflet, i-a transmis iubirea sa. Din dragoste a făcut El acest lucru. Ne-a trimis pe pământ și noi, căutînd iubirea de toate zilele, de fapt căutăm iubirea divină. De aici dorința de a găsi o persoană, un om, un muritor, cu ajutorul căruia să refacem cumva, să redobîndim o fărîmă din acea iubire divină, care ne-a creat pe noi. Așadar universul este condus, este încheșat, este plăsmuit de acest sentiment înălțător, al iubirii lui Dumnezeu pentru toate creaturile sale.

Însă la Dante avem o împletire foarte ciudată, între concepte abstracte, realități imaginare, fanteziste, filosofice, teologice și, pe de altă parte, aspecte concrete. A merge pe lumea cealaltă, pentru călătorul Dante, este un lucru precis. Și să fie limpede că acum mă refer la personajul din poem. Fiindcă una e autorul Dante, cu un traseu biografic stabilit, despre care știm că s-a născut la Florența, în 1265, s-a implicat în politica vremii, a fost exilat pe nedrept și a murit la Ravenna, în 1321. Dar mai este și eroul principal Dante, care parcurge acest traseu supranatural și ne relatează ce-a văzut. Protagonistul se confruntă cu lucruri concrete, cu obstacole, cu diavoli din Infern, care îl fugăresc, cu monștri care nu-i permit să treacă. El sau Virgiliu, călăuza sa, trebuie să se certe cu ei, să-i convingă. Apoi urcă în Purgatoriu. Acolo lucrurile se mai calmează, în conflictualitatea lor, dar tot nu-i este ușor. Trebuie să se cațere pe un munte.

Vă amintiți că în Infern se coboară într-o prăpastie. Cu cît se merge în jos, cu atît pîlnia se strîmtorează. Structura cosmologică a *Divinei Comedii* urmează un model ptolemeic, care pune Pămîntul în centrul universului. Ulterior savanții au constatat că lucrurile nu stau chiar așa. Dar în Evul Mediu asta se credea. Personajul Dante, condus de Virgiliu, coboară treptat, pînă ajunge în centrul globului pămîntesc, unde se află supremul diavol răzvrătit, care a fost gonit de Dumnezeu din Paradis și a căzut aici, s-a înțepenit și ține toate păcatele pe umerii săi. Infernul s-a creat prin prăbușirea lui Lucifer. Totul este foarte concret. Este un mit inventat de Dante, acesta, cu Lucifer care a săpat în cădere o groapă imensă.

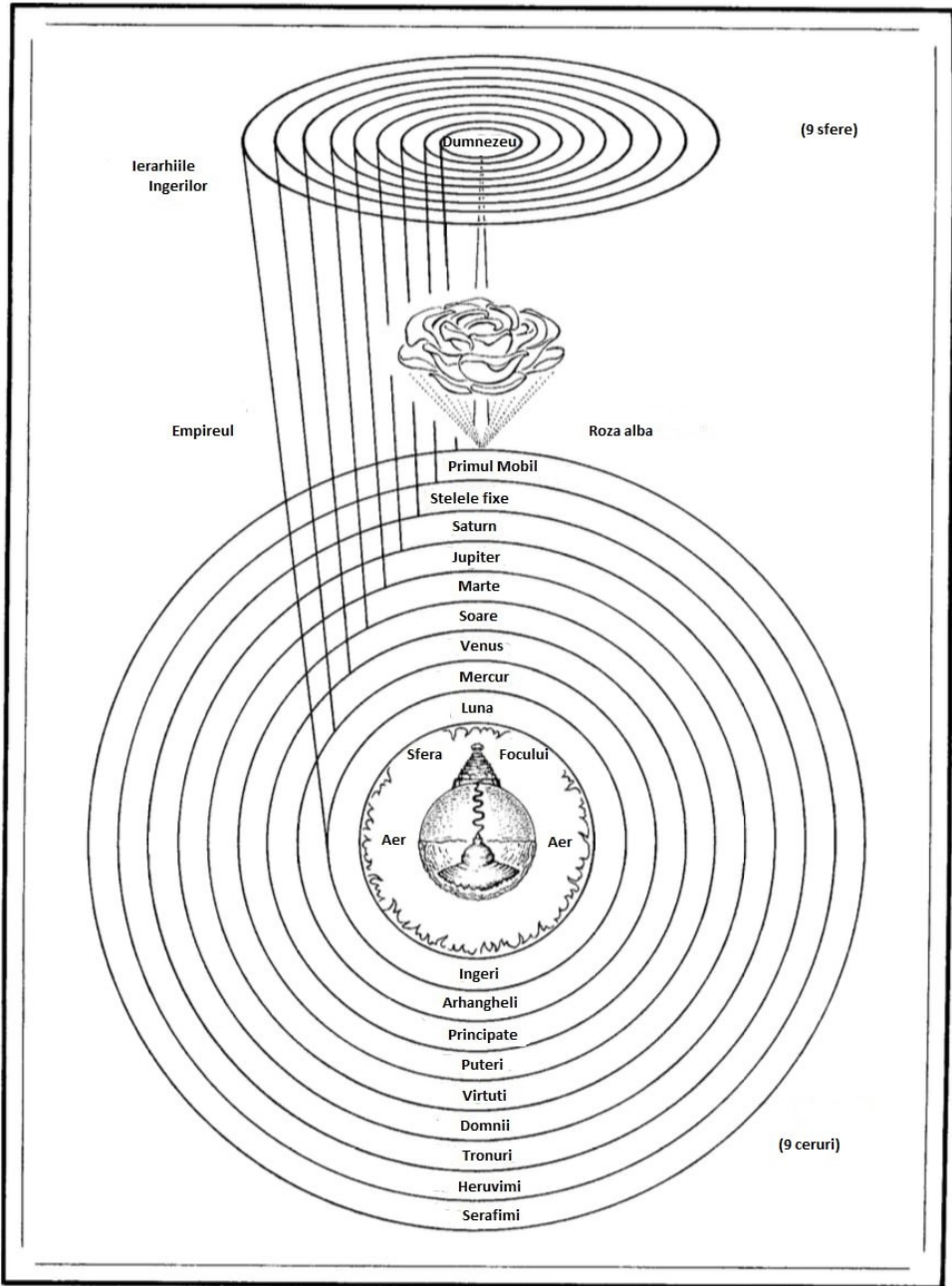
Și ce se întîmplă cu pămîntul dislocat? El nu dispăre, nu se evaporă. Noi, dacă săpăm o groapă în grădină, trebuie să punem undeva tot materialul extras. Dante spune că pămîntul s-a retras îngrozit, văzînd acel monstru oribil, și a ieșit pe partea cealaltă a globului, a creat un morman uriaș. Acela va fi muntele Purgatoriului, unde Dante ajunge, condus de Virgiliu, călăuza sa și poetul său model. Cei doi încep ascensiunea. În Infern el a coborît, a cunoscut succesiv toate păcatele, pe cei mai mari păcătoși ai vremii sale, ai Antichității, din literatură, din cultură, din istorie, din spațiul public. Ajunge în Purgatoriu și începe să urce. Și aici traseul este foarte concret. Iată paradoxul despre care vorbeam: sîntem într-un tărîm imaginar (cine a mai umblat prin Purgatoriu?), însă poetul ni-l descrie cu precizie. Sînt numărați pașii. Cît merge protagonistul pentru a ajunge undeva? Cît timp trece, pînă să parcurgă o cornișă a Purgatoriului? Pe marginea muntelui se urcă roată, sînt șapte cornișe. Cîte zile îi trebuie? Atunci cînd

ajunge la poarta Purgatoriului, călătorul este așteptat de un înger, care îi trasează șapte litere „P” pe frunte (simbolul celor șapte păcate). Iar când pătrunde pe cele șapte cornișe, la fiecare intrare îl așteaptă un înger gardian, care îi recunoaște penitența îndeplinită și îi șterge un „P”. El își continuă drumul. Iată un alt detaliu ciudat. În viața reală, când urci pe un munte, la început îți este ușor, apoi devine tot mai greu și puțini ajung pînă în vîrf. În Purgatoriu e invers: se începe foarte greu, este anevoios să pornești pe drumul purificării, păcatul este infinit mai tentant, mai atrăgător. Trebuie să ai multă perseverență, însă dacă mergi înainte pe calea aceasta, îți asumi dificultățile, sacrificiile, ascensiunea devine apoi, succesiv, tot mai lipsită de efort, tu însuți devii mai ușor, te simți absolvit de păcate. Te ridici pe muntele Purgatoriului, care are chiar în vîrf Edenul, sau Paradisul Pămîntesc, locul unde, cum ni se spune în Geneză, Dumnezeu a creat primul om, pe Adam, și apoi pe Eva, unde ei au păcătuit și de unde au fost izgoniți.

Dante avansează spre vîrfurile Purgatoriului și își pierde treptat greutatea trupească. Nu trebuie să ne mire că, după ce și-a încheiat penitența, i s-au iertat păcatele și a ieșit din Purgatoriu, în urma unor procese de abluțiune (el se scaldă în două râuri, Lete și Eunoe, care-i spală păcatele, din care chiar soarbe, pentru a-și uita greșelile) devine ușor ca o pană și începe să zboare.

Dacă vedem un om zburînd, așa, de la sine, ne poate părea ciudat. Dar explicația se leagă de ceea ce v-am spus adineaori. Noi sîntem creaturi ale lui Dumnezeu. El ne-a creat din iubire și tendința noastră principală este să regăsim acea iubire. Și atunci iubirea divină acționează asupra oamenilor puri, curați, ca un fel de magnet și îi atrage în zbor. Nu putem să ne apropiem de El, așa cum sîntem, fiindcă ne căutăm tot felul de mărunțișuri pe pămînt, ne împiedicăm în tot felul de păcate, de infrațiuni jalnice. Dar dacă avem puterea de-a ne purifica – aceasta este teoria din *Divina Comedie* –, trupurile noastre își vor pierde greutatea, nu vom mai tinde spre Pămînt, ci spre Paradis, către Dumnezeu.

Al treilea ținut, la care ne referim azi, este marcat de zborul protagonistului Dante, care e preluat și însoțit de Beatrice, femeia iubită. Există două mari călăuze în *Divina Comedie* și despre asta s-ar putea vorbi mult. Îl avem pe Virgiliu, simbolul rațiunii ome-nești, al spiritului artist și creator, care-l călăuzește pe Dante în Infern și Purgatoriu. El trebuie să se oprească, spre finalul Purgatoriului, de unde îl preia Beatrice, reprezentanta grației divine. Pe ansamblu, simbolistica celor două mari călăuze a fost interpretată prin faptul că omul, prin intermediul rațiunii, al talentului artistic, poate să limiteze păcatul sau, pînă la un punct, să-l evite. Prin puterile proprii, încercînd să fim mai buni, izbutim eventual să ne diminuăm greșelile. Dar pentru a ne mîntui, pentru a ajunge în Paradis, avem nevoie de harul divin, care ni se dăruiește (sau nu), ca răspuns la credință. Rațiunea singură nu ne ajută. Asta e o trufie a omului modern, foarte răspîndită, care poate fi cumva pricepută, legată de forța rațiunii. Însă ea, lipsită de suflet, lipsită de credință, nu oferă mîntuirea.

Cum arată așadar Paradisul? La început sînt nouă ceruri succesive, pe care le străbate Dante, în zbor, condus de Beatrice. Călătorul are de depășit nouă sfere concentrice, care nu reprezintă Paradisul propriu-zis, ci sînt doar o prefigurare a sa, au o consistență ceva mai precisă. Beatrice, la un moment dat, îi explică lui Dante: eu te-am purtat prin aceste

ceruri, în zbor, ca să poți înțelege ceea ce urmează. Voi, oamenii, aveți o gândire concretă, nu pricepeți abstracțiunile. (Aici s-a vorbit despre influența Sfântului Toma și mai ales a filosofiei aristotelice, în abordarea lui Dante. Cunoașterea noastră merge de la concret spre abstract. Mai întâi înțelegem, vedem, pipăim un lucru și apoi îl abstractizăm conceptual.) Așadar voi, oamenii, aveți o pricepere concretă. De aceea eu, Beatrice, te duc pe tine prin aceste nouă ceruri, ca să-ți faci o părere despre ceea ce va fi. Paradisul propriu-zis este de fapt în Empireu, „*la candida Rosa*”, cum se cheamă, Roza albă, unde găsim două categorii de „locuitori”: pe de o parte sînt îngerii, care au fost creați de Dumnezeu la începutul vremurilor și care-l slujesc (sigur, cu mențiunea că îngerii răzvrățiți au fost izgoniți de acolo, în frunte cu Lucifer, au rămas doar cei fideli), iar pe de altă parte sînt duhurile fericite, oamenii virtuoși, sfinții, care s-au ilustrat prin iubire, prin umilință, prin devotament pentru cauza credinței și au fost mîntuiți. Deci aceste două categorii le vedem acolo, stînd efectiv în Empireu, în Roza albă. Dar unde se află ea? Dante o spune și în *Divina Comedie*, și în *Convivio*. Este un loc în mintea lui Dumnezeu, abstract, care nu poate fi perceput de simțurile noastre. Se întinde peste tot. Aici este schițat deasupra, dar el, de fapt, învelește toate cerurile, le „încinge” ca o „cingătoare”. Desenul acesta este o convenție, ca să putem pricepe realitățile absconse, care depășesc gândirea omenească.

Mai presus de toate stă Dumnezeu, creatorul întregului univers, înconjurat de nouă sfere de îngeri, care și aceia sînt dispuși ierarhic. Cel mai aproape de El, cum o vedeți în reprezentare, stau Serafimii, ce păstoresc sau conduc Primul Mobil. Apoi vin Heruvimi, Tronuri, Domnii, Virtuți, Puteri, Principate, Arhangheli și Îngeri. Aceste ierarhii angelice stăpînesc, fiecare, un anumit cer. Cei mai îndrăgiți de Dumnezeu sînt Serafimii, aflați în sfera cea mai mică. Au în grija lor Primul Mobil, așadar cea mai mică sferă de acolo își răsfrînge harul, sau puterea pe care o primește direct de la Creator, în Primul Mobil, cerul cel mai îndepărtat de Pămînt, care se învîrte cel mai repede, conține cea mai mare doză de puritate divină. Și principiul de repartizare a influențelor angelice continuă tot așa. Heruvimii „administrează” Stelele fixe, Tronurile – cerul lui Saturn, Domnii – cerul lui Jupiter, Virtuțile – cerul lui Marte, Puterile – cerul Soarelui, Principatele – cerul lui Venus, Arhanghelii – cerul lui Mercur, Îngerii (fără un nume precizat) – cerul Lunii.

În ce constă latura concretă a viziunii? Dante a fost și un fel de matematician, cînd și-a gândit construcția. S-au publicat cercetări interesante despre numerele din *Divina Comedie*. Cifra 3 este predominantă și trimite firește la simbolul Sfintei Treimi, numărul perfect. Nu se putea ca poemul să nu fie structurat în jurul său. Volumele sînt în număr de trei. Fiecare conține 33 de cînturi (capitole), plus cel dintîi, introductiv. Versurile sînt dispuse cîte trei și se cheamă terține. Rimele se împletesc tot cîte trei, după modelul numit „*la terza rima*”. În *Infern* avem un prolog (rătăcirea prin pădure, cele trei animale, înfîlnirea cu Virgiliu) și trei zone distincte, pe măsură ce se coboară: prima îi pedepsește pe **incontinenții** care au păcătuit prin exagerare, a doua îi sancționează pe **violenții** care

nu și-au stăpînit instinctele, iar a treia, cea mai profundă, îi torturează pe **înșelătorii** care și-au folosit inteligența pentru a încălca voința lui Dumnezeu. Purgatoriul include un prolog (plaja unde ajung spiritele care urmează să-și expieze păcatele), Antipurgatoriul cu Valea Principilor și zona de așteptare, apoi muntele cu cele șapte cornișe, iar în vîrf se află Edenul. La fel se întîmplă în Paradis. Dante trebuie să depășească în zbor sfera focului, ca un prolog. Vin apoi cele nouă ceruri (care sînt un multiplu al lui trei), Empireul și sălașul lui Dumnezeu. Este mereu o structură de 3 x 3, precedată de o introducere.

Despre cele nouă ceruri dantești din jurul Pămîntului s-a spus că reprezintă un model astronomic, în dispunerea lor, și totodată unul astrologic, prin influența pe care ele o transmit asupra spiritelor. În parte o credem și o acceptăm rațional, pînă în ziua de azi. Constatăm procese concrete, de flux și reflux al apelor, care sînt legate de Luna plină. Implicarea unor corpuri astrale în fenomenele pămîntești este demonstrată științific. Dar interpretarea influențelor astrale asupra oamenilor și a destinului lor ține de astrologie. În *Paradis* avem așadar o combinație de astronomie și astrologie. **Luna** îndeamnă la nestatornicie. Găsim în primul cer duhuri care și-au încălcat jurămîntul monahal, constrînse de ostilitățile istorice: *Piccarda* și *Costanza*. **Mercur** îndeamnă la implicare: sînt duhuri active, care au acționat pentru cauza binelui public; ne întîlnim cu *Împăratul Iustinian*, gloriosul legislator al Imperiului Roman, sau cu *Romeo di Villanova*, curteanul medieval fidel și gestionarul priceput al bunurilor seniorului său, răsplătit cu calomniile și alungat la bătrînețe. **Venus**, al treilea cer, îndeamnă la iubire, sub zodia zeiței respective. Găsim aici duhuri afectuoase, iar Dante stă de vorbă cu *Carlo Martello*, principele îndrăgit de supușii săi, față de care s-a dovedit generos, *Cunizza da Romano*, aristocrata cu o zbuciumată viață intimă, pocăită la senectute, și *Folco din Marsilia*, poetul cîntăreț al iubirii curteenești, care s-a călugărit mai apoi, devenind episcop și feroce luptător pentru cauza creștină. **Soarele** îndeamnă la rațiune și vom găsi duhuri înțelepte, pe nimeni altul decît pe *Sfîntul Toma din Aquino*, cu elogiul adus *Sfîntului Francisc*, sau pe *Bonaventura da Bagnoreggio* care aduce un elogiu *Sfîntului Dominic*. În cerul lui **Marte**, care era zeul păgîn al războiului, al acțiunii, îndemna la voință și energie, găsim duhuri luptătoare, este un celebru personaj pentru întregul poem: *Cacciaguida* (poate spunem două vorbe despre el imediat). **Jupiter** îndeamnă la justiție: avem duhuri drepte, iar sufletele se dispun în zbor, sub forma unei acvile, simbolul Imperiului, care conține mari personalități în căutarea dreptății, din lumea antică și medievală: *Traian*, împăratul corect și cinstit, sau *Rifeu*, păgînul iubitor al justiției divine în asemenea măsură, încît s-a făcut credincios înainte de creștinism. **Saturn** îndeamnă la meditație; avem duhuri contemplantare, imperturbabile, cu figura Sfîntului *Petru Damian*, pustnicul adîncit în gînduri pioase și, apoi, în vituperări incendiare împotriva opulenței prelaților. **Stelele fixe** și **Primul Mobil** sînt ultimele, cele mai ample ceruri. Ele practic nu au un custode, un zeu care să le păstorească și nu au anumite suflete fericite, care să fie prezente acolo. În Stelele fixe apar Cristos și

Sfânta Fecioară, care vin pe rînd în întîmpinarea lui Dante. Duhurile sărbătoresc triumful lui Cristos și al Sfintei Fecioare. Aici se mai întîmplă un lucru foarte interesant: Dante trebuie să dea un șir de examene. Exact ca în turnirurile medievale, cavalerul trebuie să-și dovedească meritele, să cîștige mîna domniței. Tot astfel, acela care aspiră către Dumnezeu trebuie să demonstreze că merită acest lucru. El are de trecut prin niște probe. Îl supun unor examinări – legate de credință, de speranță și de iubire –, cele trei mari personalități ale lumii creștine, care întruchipează tocmai aceste virtuți, adică Sfîntul Petru, Sfîntul Iacob și Sfîntul Ioan. Să subliniem că iubirea creștină, *la carità*, este un concept mai complex decît simplul *amore*. *Amore* este ceva sentimental, instinctiv. *Carità* este un ansamblu de atitudini, care, da, țin și de gestul reflex, dar foarte mult vizează rațiunea, logica. Atunci cînd ești caritabil, cînd ajuți pe cineva, pe un om nevoiaș, o faci pentru că înțelegi, cu mintea ta, suferința lui, și îi ești alături, cu sufletul. Așadar *la carità*, iubirea creștină a călătorului Dante, este examinată de Sfîntul Ioan. Apoi Primul Mobil conține sinteza virtuții lui Dumnezeu, este cerul cel mai mare și rapid; acolo se dau numeroase explicații despre îngerii și despre ordinea universului și este prefigurat Empireul.

Ce reguli avem în Paradis? Toate duhurile fericite sînt mîntuite. Dante întrebă de ce unii sînt în cerul Lunii, iar alții, de pildă, în cerul lui Venus sau al lui Saturn. Sînt ei mai nenorociți decît ceilalți? Nu, nu sînt mai urgisiți, cu toții sînt deja mîntuiți, au depășit orice chinuri posibile, din Infern sau Purgatoriu. Ce diferă la ei? Gradul de fericire. Cei care se află mai aproape de Dumnezeu, fiindcă l-au iubit mai mult, fiindcă Dumnezeu le-a permis să-l iubească mai mult, sînt mai fericiți. Vedeți că relația, pînă la urmă, este biunivocă. Îl poți iubi pe Dumnezeu, în măsura în care el ți-o permite, îți dă harul de a-l iubi. Dacă nu ai acest har, ochiul tău se închide. De aceea am stabilit și motto-ul întîlnirii noastre de azi din Matei 6, 22: „Ochiul este lumina trupului. Dacă ochiul tău este sănătos, tot trupul tău va fi plin de lumină”. Sigur că se înțelege, prin intermediul lui Dante, o accepțiune alegorică a acestui pasaj. Acel ochi poate percepe lumina, care reflectă virtutea purtătorului. Cu cît ești mai virtuos, cu atît ochiul tău este mai pătrunzător și stăpînești mai deplin lumina divină, care ți se înfățișează. De fapt duhurile fericite, care îi apar lui Dante în Paradis, reflectă lumina orbitoare a lui Dumnezeu însuși. Ele sînt purtătoare ale iubirii și ale luminii, cele două sînt aproape sinonime. Cei care sînt mai iubiți și îl iubesc mai mult pe Dumnezeu sînt mai luminoși. Și Dante nu-i poate vedea la început. Nu le percepe decît conturul. În aceste ceruri, el nu vede cu cine stă de vorbă. I se prezintă și își spun povestea diverse personaje, dar ele sînt de nedeslușit. Să repetăm un detaliu important: ele nu-și au locul efectiv aici. Aceste ceruri, pe care Dante le traversează, sînt ca o pregătire pentru ceea ce urmează. Toate duhurile, pe care le-am înșirat pînă acum, stau de fapt în Empireu. Ele îi ies în întîmpinare lui Dante ca să-l salute, să-i spună povestea lor și să-l îndemne să persevereze pe calea virtuții, care îi face trupul tot mai ușor și-l propulsează spre Dumnezeu.

Așadar toate duhurile sînt mîntuite, dar se bucură în mod diferit de vederea lui Dumnezeu. În funcție de asta, sînt mai mult sau mai puțin fericite. Interesant este că noi, în viața de toate zilele, ne dorim mereu ceva, invidiem pe cineva, vrem să-i ocupăm locul, să-l gonim, să ne facem culcușul acolo. În Paradis nu există invidie, nu există dorință de ameliorare, pentru că ei au atins deja perfecțiunea. Nimeni nu-și dorește un loc mai bun, cu toții sînt mulțumiți de decizia lui Dumnezeu. Sînt acolo, pe anumite poziții, nu fiindcă au optat pentru acelea, ci fiindcă le-a trasat Dumnezeu locul respectiv. Și atunci n-au ce să-și dorească altceva. Dorința lor este voința lui Dumnezeu. Sînt mulțumiți, sînt fericiți, fiindcă voința Lui este voința lor.

70. *„Frate, la nostra volontà quieta
virtù di carità, che fa volerne
sol quel ch'avemo, e d'altro non ci asseta.*

73. *Se disiassimo esser più superne,
foran discordi li nostri disiri
dal voler di colui che qui ne cerne.”¹*

Intenția de promovare într-o poziție mai bună ar intra în contradicție cu judecata Creatorului, care fiecăruia i-a atribuit, cu înțelepciune, locul care i se cuvine.

85. *„«E 'n la sua volontà è nostra pace:
ell' è quel mare al qual tutto si move
ciò ch'ella cria e che natura face».*

88. *Chiaro mi fu allor come ogni dove
in cielo è paradiso, etsi la grazia
del sommo ben d'un modo non vi piove.”²*

În voința lui Dumnezeu stă pacea sufletelor mîntuite, care își ating astfel fericirea. Acolo, în voia Domnului, se adună, ca într-o mare, toate lucrurile create de el, direct sau prin intermediul naturii. Dante a înțeles fulgerător că toate locurile din Paradis asigură fericirea, deși harul divin acționează diferit asupra lor. Contopirea dorințelor și înțelegera „da, acesta e locul meu și Dumnezeu știe foarte bine ce mi se cuvine, n-am ce să-mi doresc altceva”, mai ales acest sentiment stă la baza împlinirii, a echilibrului, a armoniei și a triumfului ce răzbat din întreaga expediție prin Paradis.

¹ „Frate, voința noastră-i potolită de virtutea harului, care ne face să vrem doar ce-avem și de altele nu ne însetează. De-am dori să fim mai sus, nu ni s-ar potrivi dorința cu voia celui ce aici ne deosebește” (Cîntul III).

² „Și-n voia lui stă pacea noastră: ea-i marea în care toate curg, cele pe care el le creează și pe care natura le face». Limpede mi-a fost atunci că totul în cer e Paradis, etsi (deși) harul binelui suprem nu picură la fel” (Cîntul III).

Duhurile mîntuite au permanent o seninătate vioaie. În *Infern*, Dante trebuia să se certe cu diavoli, unii i-au trîntit poarta în nas, nu l-au lăsat să treacă, aproape că au sărit să-l bată. Aici, îndată ce ele apar, duhurile fericite se bucură să-i vină în ajutor, să-i dea toate explicațiile pe care mintea lui nesățioasă le rîvnește. De unde știe el că ele se bucură, dacă nu le vede efectiv? În clipa cînd încep să-i vorbească și să-i dea răspunsurile pe care le așteaptă, ele se luminează. Cînd devin mai fericite că pot să-i fie de folos, se fac mai sclipitoare.

Cum dialoghează Dante cu toți cei care îi ies în întîmpinare? Păi nu trebuie să le spună nimic. Duhurile fericite se uită la el, dar îl văd pe Dumnezeu. Pe chipul Lui se reflectă gîndurile și intențiile călătorului. „Cum adică?” se miră Dante stupefiat, auzind că păgîinii Traian și Rifeu se află în Paradis, în pofida dogmelor, care stabilesc botezul ca primă condiție a mîntuirii. Dar nu mai trebuie să-și ducă la capăt întrebarea. Acvila îi oferă toate explicațiile necesare. Așadar asistăm la un ideal de comunicare, unde nu numai că nu există polemică sau disensiune, între călător și amfitrionii săi, dar aparentele contradicții irezolvabile se soluționează ca de la sine, fără a mai fi formulate explicit. Cel din fața lui a citit pe chipul lui Dumnezeu ce anume vrea Dante să știe și a coborît din înălțimi pentru a-i da răspunsul. Este un artificiu artistic extraordinar.

Spuneam că Dante nu vede în cele nouă ceruri cu cine stă de vorbă, el zărește doar lumini, care sînt mai intense sau mai palide. Pe măsură ce urcă, lumina devine mai plină, mai orbitoare, mai greu de suportat. Dar el însuși se schimbă. Ochiul lui devine mai răz-bătător, sufletul lui se purifică. Intrînd în comunicare cu aceste duhuri fericite, auzind explicațiile primite de la Beatrice, luptînd să depășească cele trei examene, de credință, de speranță, de iubire, el crește. Devine mai puternic, mai virtuos. Această virtute se canalizează în ascensiune și-l propulsează. Puritatea îl împinge în sus și ajunge în cerul următor și-n cerul următor. E interesant că el nici nu-și prea dă seama că urcă. De unde pricepe asta? O privește pe Beatrice, iar ea devine mai frumoasă. Cu cît urcă mai mult, cu atît Beatrice se face mai frumoasă, cu atît ochii ei sînt mai sclipitori și Dante înțelege că a mai trecut într-o treaptă de puritate, o fază superioară a perfecționării morale.

Această ascensiune, pe măsură ce continuă, se deplasează tot mai ușor dinspre zona concretului – la început poate că vedeam doar un om care zboară –, spre zona abstractului, a spiritualului. Ce auziți acum de la mine este aproape o barbarie, eu vă fac o descriere exactă, pe bază de desene, de picturi și miniaturi medievale, a drumului parcurs de Dante. Dar de fapt mesajul e tot mai liric, tot mai lipsit de contururi, tot mai înfășurat în lumina orbitoare. Se transformă într-o simfonie de glorie la adresa lui Dumnezeu. Iată componentele de neșters ale *Paradisului*: lumina și cîntecele de slavă, pe care îngerii și duhurile fericite le închină în elogierea lui Dumnezeu.

Sînt cîteva personaje proeminente în *Paradis*, dar el nu mizează pe personaje. *Infernul* este cel epic. Opera literară epică insistă, după cum o știm de la școală, asupra personajelor

și a împlinirilor. Iată încă o trăsătură estetică interesantă a *Divinei Comedii*: pornim din epica *Infernului*, trecem prin scolastica *Purgatoriului* și ajungem în lirica *Paradisului*. Iar aici nu personalitățile sînt importante, ci stările sufletești, construcțiile de muzicalitate ale poeziei, jocurile de lumini, explozia de sclipiri.

Cîteva personaje există totuși. Beatrice, de pildă, călăuza lui Dante, este o prezență uluitoare de polimorfă. Ne amintim că Beatrice apăruse mai întîi în Cîntul II din *Infern*. Poemul începea cu un Dante rătăcit prin pădure: *Nel mezzo del cammin di nostra vita, mi ritrovai per una selva oscura, che la diritta via era smarrita*. Ce să se facă? Îi vine cineva în întîmpinare. Cine anume? Virgiliu, poetul preferat, care se oferă să-l ajute să scape de cele trei bestii: *la lonza, il leone, la lupa*. În Cîntul II, Dante este deja cuprins de îndoieli: de ce să vin cu tine? *Io non Enea, non Paolo sono*. Eu nu sînt Enea, nu sînt Pavel, cei doi care au avut deja privilegiul de a ascende în lumea de apoi. De ce mă iei pe mine? Eu sînt doar un Dante din Florența. Și atunci Virgiliu îi povestește că a venit la el o doamnă, trimisă din ceruri, de unde s-a văzut că Dante s-a rătăcit. Iată că Beatrice a coborît chiar și în *Infern*, pentru a-i sări în ajutor. Cu ochi strălucitori și îndemnuri fierbinți, plină de grație, l-a convins pe marele poet să-l ajute. Apoi o regăsim pe Beatrice la sfîrșitul *Purgatoriului*: apare triumfal, maiestuos, pe un car alegoric, foarte diversificat, de o simbolistică debordantă, în cadrul unei defilări care ne impresionează, de-a lungul unui cînt întreg. Este foarte nemiloasă. Îl ceartă pe Dante, ca pe ultimul nemernic, încît el nu mai știe, sărmanul, cum să obțină iertarea. Izbucnește în plîns. Dar ea nu-l scutește nici atunci: m-ai trădat după ce-am murit! Te-ai abătut de la calea cea dreaptă! Pînă la urmă Dante n-are nimic de obiectat, își recunoaște păcatele. Este momentul de umilință, obligatoriu pentru ștergerea greșelii, constituie așadar un pasaj ceremonial: nu poți să fii iertat, dacă nu îți ceri iertare, dacă nu regreti. Iar căința trebuie să fie sinceră, nu cum s-a întîmplat cu Guido da Montefeltro, celebrul sfătuitor de înșelăciune din *Infern*, care a regretat în mod ipocrit și a comis mai departe aceleași viclenii.

118. „*Ch'assolver non si può chi non si pente,
né pentere e volere insieme puossi
per la contradizion che nol consente*”.³

Așadar căința trebuie să fie autentică. Iar Dante regretă sincer, plînge. Beatrice îl umilește îngrozitor, ca apoi să-l ridice din disperarea în care l-a prăbușit. Îi spune: bine, acum meriți să vii cu mine. Du-te, spală-te în cele două râuri, Lete și Eunoe, ca să putem urca împreună în Paradis.

Beatrice este cea care îi vine în ajutor. Ea a fost împărăteasa care l-a pedepsit, l-a înjosit, l-a călcat în picioare. Tot ea este călăuza care îl înalță, îl transportă în zbor, îi citește

³ „Căci nu te poți mîntui dacă nu te căiești, dar nici nu poți să te căiești și totodată să păcătuiești, din cauza contradicției ce nu ți-o permite” (*Infern*, cîntul XXVII).

gîndurile și-i dă explicații în legătură cu Paradisul. Ea este cea care îl iubește, în timp ce el o iubește și i-o spune de nenumărate ori și îi declară că este doamna mai presus de toate a vieții sale. Așadar este un personaj extrem de complex, care spre finalul ascensiunii îl părăsește, pentru a-și ocupa locul de slavă, pe unul dintre jilțurile sfinte din Roza albă a Empireului. Și, dincolo de momentele sale de prezență efectivă, comentatorii au identificat în ea, pe bună dreptate, simbolul grației divine. După cum vă spuneam, mîntuirea este posibilă doar dacă intervine harul divin, să compenseze și să însoțească forța rațiunii, încarnate în poem de Virgiliu. Numai rațiunea nu este suficientă pentru mîntuire, avem nevoie de har, care este întruchipat de Beatrice.

Cacciaguida este unul din personajele cele mai faimoase din *Divina Comedie*, este un strămoș al lui Dante, bunicul tatălui său. Doar Sfîntul Toma din Aquino mai apare, asemenea lui, pe parcursul a trei cînturi, ceea ce este o raritate în *Divina Comedie*. Se plasează chiar la jumătatea *Paradisului*, în cînturile XV, XVI și XVII, iar asemenea mărunte indicii nu sînt întîmplătoare la Dante, marchează o simbolistică și o importanță subcutanată. Cacciaguida are mai multe tipuri de discurs. În primul rînd, se prezintă: tu ești „sîngele meu” („*o sanguis meus*”), i-o spune direct, cu multă demnitate, în limba latină, pentru a marca momentul ceremonios al înfîlnirii. Apoi face o recapitulare a trecutului Florenței, cetatea dinaintea de viața lui Dante, cu trei generații, care era un tîrg mic, dar virtuos. Oamenii se cunoșteau între ei și se ajutau. Locurile de frunte erau ocupate pe merit, de cei cu adevărat virtuoși, care îmbinau valorile sufletești cu cele civice și militare. Oamenii luptau pentru credință și bună-cuviință. Toate lumea trăia armonios și liniștit. Ce se întîmplă acum, pe vremea lui Dante? Aici se dezlănțuie o filipică, o invectivă prelungită asupra Florenței contemporane, care nu întîmplător l-a trimis abuziv pe poet în exil. Este un loc de perfidie și moravuri dubioase, un bîrlog unde nemernicii s-au instalat în fruntea bucatelor, iar virtuoșii sînt exilați sau chiar uciși. În al treilea cînt al discursului susținut de Cacciaguida apare un alt episod interesant. Dante, personajul, înțelege toate lucrurile prezentate de strămoșul lui glorios și le cunoaște. Dar îi cere sfatul în legătură cu o problemă foarte delicată. Pe vremea cînd se desfășura expediția sa din lumea de apoi, care l-a îmbogățit cu o imensă cunoaștere asupra orînduielilor lumii, poetul trebuia să îndure de fapt, în viață fiind, condiția de exilat. El depindea de puternicii zilei, care oricînd puteau să-l omoare. Oare nu era mai bine să-și țină gura? Să nu dezvăluie în poemul său toate învățăturile de virtute și demnitate pe care le descoperise? Să fie prudent? Să nu-și riște pielea? Iar străbunul Cacciaguida, foarte impunător, îi răspunde. Tu ai datoria de-a spune adevărul, cu orice risc. Hrana pe care o dai poate să fie amară la început, dar va fi apoi fertilă. Dacă oamenii vor ști să înțeleagă duritatea cuvintelor tale, pentru a le extrage adevărul, vor pricepe că tu exprimi o critică justă, chiar dacă este extrem de dură, și vor învăța să regăsească drumul virtuții. Tu ai această obligație și nu poți să dezertezi de la ea.

124. *„Indi rispuose: «Coscienza fusca
o della propria o dell'altrui vergogna
pur sentirà la tua parola brusca.*
127. *Ma nondimen, rimossa ogni menzogna,
tutta tua vision fa manifesta;
e lascia pur grattar dov' è la rognna.*
130. *Ché se la voce tua sarà molesta
nel primo gusto, vital nutrimento
lascerà poi, quando sarà digesta.»*⁴

Este ca un îndemn general, către artistul și omul vizionar, de-a le vorbi celor din jurul său cu toată franchețea și de-a le atrage atenția, atunci când ei greșesc. Arma scriitorului responsabil rămîne una singură: vorba deschisă, sinceră. Cei vinovați n-au decît să se perpelească în propriile lor remușcări. Adevărul deranjează la început; acceptarea lui ajută mai apoi.

Un alt personaj interesant este Sfîntul Toma. Trebuie să ne amintim că viața creștină nu era doar lapte și miere, nici măcar pe vremea lui Dante. În interiorul Bisericii existau neînțelegeri, facțiuni, „bisericeuțe”. Conflicte destul de consistente erau, de pildă, între franciscani și dominicani. Franciscanii sînt și azi un ordin călugăresc care insistă pe umilință, pe sărăcie, devotament, deschidere față de nevoile aproapelui, empatie. De cealaltă parte stăteau dominicanii, care se revendicau de la personalitatea Sfîntului Dominic, un mare luptător. Ca vrednici urmași ai săi, aveau reputația unui ordin călugăresc feroce. Ei au dat mari inchișitori, călugări militari care, cu forța pumnului și a sabiei, impuneau cuvîntul Domnului. Circula chiar o vorbă sarcastică, s-a zis că numele lor nu vine de la Sfîntul Dominic, ci de la *Domini cani*, „cîinii lui Dumnezeu”. Unii dintre ei firește că erau mai moderați și au insistat pe linia studiilor, au dat mari oameni de litere, teologie și filosofie. Așadar existau mari diferențe între franciscani și dominicani. Ce face Dante? El nu poate să-i ia pe unii, să-i lase pe alții. Sînt cu toții creștini, slujitori ai lui Dumnezeu, fiecare în felul lui. Iar poetul vrea să îmbrățișeze totalitatea. Așa că Sfîntul Toma, un călugăr dominican, face elogiul Sfîntului Francisc, personalitatea de referință a „adversarilor” săi ideologici. Iar apoi Bonaventura da Bagnoreggio, un franciscan, închină o laudă fierbinte Sfîntului Dominic. Iată că, prin aceste hagiografii încrucișate, se recompune sinteza credinței în cadrul *Paradisului*.

⁴ „Apoi a răspuns: «Conștiința pătată, fie de propria, fie de-a altui rușine, sigur că se va supăra de vorba ta apăsată. Și totuși, dînd la o parte orice minciună, toată viziunea ta fă-o cunoscută; și lasă-i la scărpinat pe cei cu rîie. Căci dacă vocea ta va izbi la primul gust, hrană vitală va dărui apoi, cînd va fi mistuită»” (Cîntul XVII).

Cu aceasta ieșim din cele nouă ceruri și intrăm în Paradisul propriu-zis, care se află în Empireu. Aminteam de cifra 3, care structurează întreaga expediție. În al treilea volum al poemului dantesc avem trei spații de mîntuire: cerurile, Empireul și sălașul lui Dumnezeu. Sînt trei momente succesive ale viziunii. Ca să înțelegem asta, trebuie să insistăm pe un lucru fundamental: Dante nu stă pe loc! El merge înainte. Astfel încît totul este văzut din mișcare, e impregnat de dinamism, iar unul și același lucru are aspecte diferite, în momente succesive. La fel se întîmplă și cu Empireul. Sînt trei forme ale sale (iarăși cifra trei!). Întîi călătorul zărește o lumină vie, care îl orbește. Apoi se ivește în fața ochilor săi un rîu cu flăcări de aur, din care trebuie să soarbă, ca să se purifice. Și apoi vede un amfiteatru, pe care îl contemplă minuțios.

Cum descrie așadar Beatrice ansamblul Empireului, de care cei doi se apropie?

37. *„Con atto e voce di spedito duce
ricominciò: «Noi siamo usciti fore
del maggior corpo al ciel ch'è pura luce:*

40. *luce intellettuale, piena d'amore;
amor di vero ben, pien di letizia;
letizia che trascende ogni dolzore».*⁵

Iată o minunată descriere poetică. Așadar nu mai avem deloc materie în acest spațiu divin. Observați și figura stilistică predominantă, anadiploza, prin care se leagă finalul versului de începutul celui următor (*pura luce / luce intellettuale; piena d'amore / amor...; pien di letizia; / letizia...*), pentru a marca, inclusiv stilistic, omogenitatea și puritatea ce învelesc Empireul în trei trăsături spirituale: lumina, iubirea și bucuria.

Am zis că asistăm la trei viziuni succesive ale Empireului. Mai întîi o strălucire orbitoare:

46. *„Come subito lampo che discetti
li spiriti visivi, sì che priva
dall'atto l'occhio di più forti obietti,*

49. *così mi circumfulse luce viva
e lasciommi fasciato di tal velo
del suo fulgor, che nulla m'appariva.*⁶

⁵ „Cu ținuta și vocea de călăuză grăbită a reînceput: «Noi am ieșit din trupul mai mare la cerul ce-i pură lumină: lumină a minții, plină de iubire; iubire de adevăratul bine, plin de bucurie; bucurie ce întrece orice duioșie»” (Cîntul XXX).

⁶ „Ca fulger brusc ce spulberă putințele vederii, încît lipsește ochiul de obiectele mai mari, astfel mi-a scăpărat în jur lumină vie și m-a lăsat cuprins în atare vâl cu scînteierea sa, că nimic nu mai zăream” (Cîntul XXX).

Dante și-a pierdut brusc vederea, ca după lovitura unui fulger. La apariția viziunii divine, bietele noastre simțuri pămîntești sînt copleșite, devin neputincioase. În al doilea moment, totuși, ființele privilegiate, cărora li se îngăduie hierofania, se bucură de limpezirea contururilor.

61. *„E vidi lume in forma di rivera
fulvido di fulgore, intra due rive
dipinte di mirabil primavera.*
64. *Di tal fiumana uscian faville vive,
e d'ogni parte si mettien ne' fiori,
quasi rubin che oro circunscrive.”⁷*

Cred că acestea sînt printre cele mai melodioase versuri pe care le-am citit vreodată în limba italiană. Este un admirabil joc de aliterații în „f” și „r”, prin care forma de la suprafață transpune perfecțiunea conținutului luminos, pe care poetul o are de comunicat.

Așadar lumina orbitoare se preschimbă într-un rîu de flăcări și aur. Putem să ne închipuim curgînd o apă strălucitoare, fierbinte, cu limbile de foc sărind afară ca peștii zburdalnici și așezîndu-se peste florile de pe țărîm, la fel cum e cuprinsă o montură de giuvaer într-un inel de aur. O viziune extraordinară. De acolo, printr-un paradox al geometriei, imaginea în lungime, a apei curgătoare, se metamorfozează, devine o figură rotundă, fiindcă Dante își continuă drumul. Unul și același concept, Empireul, este văzut în al treilea mod, ca un imens amfiteatru, *la candida Rosa*, Roza albă, ce se desfășoară pe înălțime și cuprinde mii de jilțuri, pe care stau duhurile fericite. Abia aici, pentru prima dată, călătorului i se dă harul de-a le vedea trupește, ca-n ziua Judecării de Apoi. Pînă acum el a zărit doar contururi și lumini, dar harul său a crescut, după ce-a sorbit din rîul de foc, puterea vederii i s-a întărit și, pe îndelete, îi poate admira pe toți cei aflați acolo.

Deasupra miraculosului trandafir zboară numeroase grupuri de îngeri, pentru a menține legătura cu Dumnezeu, ca roiurile de albine harnice, care se scufundă febril în petalele florii și apoi se înalță din nou în văzduh, către izvorul iubirii eterne.

1. *„In forma dunque di candida rosa
mi si mostrava la milizia santa
che nel suo sangue Cristo fece sposa;*

⁷ „Și-am văzut lumină în formă de rîu auriu de fulgerare, între două țărîmuri pictate-n minunată primăvară. Din aste valuri ieșeau flăcări vii și de fiecare parte se lăsau pe flori, ca rubinul pe care aurul îl cuprinde” (Cîntul XXX).

4. *ma l'altra, che volando vede e canta
la gloria di colui che la 'nnamora
e la bontà che la fece cotanta,*
7. *sì come schiera d'ape, che s'infiora
una fiata e una si ritorna
là dove suo laboro s'insapora,*
10. *nel gran fior discendeva che s'adorna
di tante foglie, e quindi risaliva
là dove 'l suo amor sempre soggiorna.”⁸*

Îngerii care pendulează între Bunul Dumnezeu și Roza albă au chipul roșu (simbolul iubirii divine), aripile de aur (simbolul perfecțiunii) și înfățișarea mai albă decât zăpada (simbolul purității). Atunci când coboară între petalele florii, îngerii transmit pe rând, de la un nivel la celălalt, sentimentele de pace și smerenie, pe care le-au dobândit în zborul spre Demiurg.

La o foarte mare distanță, în vîrf, stă Sfînta Fecioară. Sub ea sînt dispuși mii de îngeri și duhuri fericite. În realitatea fizică, Dante n-ar fi putut răzbate cu privirea pînă la ea, dar în Paradis nu există atmosferă și nu există obstacole, totul îi stă în fața ochilor, deși el pricepe înălțimea și depărtarea amețitoare la care se află cu toții: imaginea divină, fără să fie de nimic împiedicată, străbate universul și ajunge pînă la fiecare om, după cum este el demn sau nu s-o primească.

Structura amfiteatrului este împărțită în două jumătăți: credincioșii în Cristos care va veni și credincioșii în Cristos care a venit. Și printre aceștia, de-o parte se află bărbații, de altă parte stau femeile. S-a comentat că situația reia ceremonialul ebraic și pe acela de la începuturile Bisericii creștine, cînd femeile stăteau separat de bărbați, în interiorul locului de cult.

Într-o parte îi avem așadar pe Adam și Moise, respectiv pe Sfînta Fecioară cu mama ei, Sfînta Ana. Dincolo, printre credincioșii în Cristos care a venit, se află Sfînta Lucia, respectiv Sfîntul Petru, Sfîntul Ioan Evanghelistul, Sfîntul Ioan Botezătorul, Sfîntul Francisc, Sfîntul Benedict, Sfîntul Augustin. Sigur că poemul nu-și propune să epuizeze lista miilor de duhuri fericite, înregistrează doar numele cele mai reprezentative, prezențele exemplare.

⁸ „În formă de albă roză așadar mi se-arăta armata sfîntă, pe care cu sîngele său Cristos și-a făcut-o mireasă; dar cealaltă, care zburînd vede și cîntă slava celui ce-o îndrăgostește și bunătatea ce-a făcut-o astfel, ca roiul de albine, cînd una pogoară-n flori și alta se-ntoarce acolo unde munca și-o îndulcește, în floarea mare cobora, ce se-mpodobește cu multe foi, și-apoi urca la loc unde iubirea sa mereu sălășluiește” (Cîntul XXXI).

Dar locurile de beatitudine, în această imensă „sală a tronului” sînt distribuite, în funcție de Cristos, nu doar la stînga și la dreapta, ci și pe înălțime: la picioarele duhurilor mîntuite, într-o altă zonă și despărțiți după aceleași criterii, stau copiii inocenți din Vechiul Testament, care au murit înainte de instituirea obligației botezului, respectiv copiii botezați din Noul Testament. Rigoarea teologiei se împletește cu structura poeziei.

Cum continuă călătoria? Am ajuns împreună cu protagonistul în anticamera misterului divinității. Văzul lui Dante se acutizează:

55. *„Da quinci innanzi il mio veder fu maggio
che 'l parlar mostra, ch'a tal vista cede,
e cede la memoria a tanto oltraggio.*

58. *Qual è colui che sognando vede,
che dopo 'l sogno la passione impressa
rimane, e l'altro a la mente non riede”.*⁹

Așa rămîne el, cu vederea hipertrofiată și cu vorbirea retezată, după ce i-a perceput, în toată magnificența lor, pe sfinții din Empireu. Memoria nu rezistă, solicitată cu asemenea intensitate. Ființa reține doar sentimentul omului trezit din vis, care mai simte zbciumul emoției. Știe că se apropie momentul de cumpănă, țelul întregii sale expediții, vederea lui Dumnezeu, înțelegerea tainei finale a universului. Sigur că el nu poate urca trupește pînă acolo. Între timp Sfîntul Bernard i-a luat locul Beatricei, pe neobservate, în postura de călăuză, iar aceasta și-a ocupat jilțul triumfal din Empireu. Iar noul îndrumător îl îndeamnă să-și ridice privirile spre Sfînta Fecioară, să o imploră pentru harul de-a vedea taina ultimă. Ceea ce Dante face. Și, din acest moment, expediția lui devine o aventură a privirii. O situație extraordinară! De acolo, de la picioarele amfiteatrului, despre care afirmă că avea circumferința mai mare decît diametrul Soarelui – și atunci închipuiți-vă cît era tot Empireul, în desfășurarea sa! – de acolo, de jos, Dante urcă din priviri spre Fecioara Maria.

Iar Sfîntul Bernard, în prima jumătate a cîntului final din *Paradis*, declamă o impresionantă rugăciune către Maria, una dintre cele mai celebre din întreaga poezie italiană, îi imploră ajutorul pentru ca Dante să-și poată împlini țelul călătoriei. Sfînta Fecioară privește în jos, spre cel care exclamă înflăcărat:

⁹ „De aici încolo vederea mi-a fost mai mare decît vorba, care la asemenea viziune cedează și cedează memoria la atîta exces. Cum e acela care visînd vede și după vis rămîne cu toată patima imprimată, iar altceva în minte nu-i revine” (Cîntul XXXIII).

37. *„Vinca tua guardia i movimenti umani:
vedi Beatrice con quanti beati
per li miei prieghi ti chiudon le mani!”*.¹⁰

Toți cei de aici, din Empireu, o imploră cu mâinile unite și înălțate pe Maria să-l ajute pe drumeț în finalizarea ascensiunii spre cunoaștere. Putem percepe situația și în mod simbolic. S-a comentat că intercesiunea Sfintei Fecioare, spre mila și iubirea lui Cristos, este fundamentală. De aici și marea importanță a cultului marian în cadrul Bisericii.

Se profilează apoi o imagine uluitoare, în cadrul poemului: Sfânta Fecioară privește în jos, doar din ochi îl ascultă pe Sfântul Bernard, dă de înțeles că îi acceptă rugămintea și apoi își întoarce din nou privirile spre înălțimi, către Dumnezeu. Iar Dante călătorește, pe raza privirilor Sfintei Fecioare, în sus, pentru a-l cunoaște pe Demiurg. Și ce vede el? La început observă doar un punct. Vă spuneam că Dante se află mereu în mișcare, iar acest lucru îi modifică adesea perspectiva asupra celor din Paradis. În cadrul triplei revelații, succesive (iarăși cifra trei!), mai întâi Dumnezeu este numai un punct. El este principiul de bază al punctului nodal, ce cuprinde toate substanțele, fenomenele și legăturile dintre ele, din întregul univers:

85. *„Nel suo profondo vidi che s'interna,
legato con amore in un volume,
ciò che per l'universo si squaderna:*
88. *sustanze e accidenti e lor costume
quasi conflati insieme, per tal modo
che ciò ch'è dico è un semplice lume.”*¹¹

Sinteza universului. Dar Dante își încordează privirile, pentru a-și continua drumul, ca să înțeleagă mai bine. Și atunci vede trei cercuri, în trei culori diferite și avînd aceeași dimensiune. Unul (Fiul) părea că se reflectă din celălalt (Tatăl), ca un curcubeu din altul. Al treilea cerc (Sfântul Duh) parcă era din flăcări provenite din celelalte două. Aici găsim o exprimare poetică, desigur, alegorică, a misterului Sfintei Treimi.

115. *„Nella profonda e chiara sussistenza
dell'alto lume parvermi tre giri
di tre colori e d'una contenenza;*

¹⁰ „Să-nvingă paza ta pornirile omenești: vezi Beatrice și cîți fericiți cu rugile mele îți întind mâinile lipite!”. (Cîntul XXXIII)

¹¹ „În adîncul ei am văzut că se includ, legate cu iubire într-un volum, cele ce prin univers sînt despărțite; substanțe și accidente și-nsușirile lor, aproape topite laolaltă, astfel că tot ce spun eu e doar o palidă lumină” (Cîntul XXXIII).

118. *e l'un dall'altro come iri da iri
parea riflesso, e 'l terzo pareo foco
che quindi e quindi igualmente si spiri.*"¹²

Totuși Dante simte că încă n-a ajuns la capăt. El vrea să vadă mai mult, să știe mai mult. Observați un alt paradox: revelația se slujește de rațiune! De obicei revelația se baza pe sentiment. La Dante, nu. El vrea să meargă înainte în descoperirile sale. Și atunci ce vede? Îl vede pe Isus, în cerul din centru și observă un chip uman. Pentru că așa cum omul a fost creat după chipul lui Dumnezeu, dacă parcurgem drumul invers, înseamnă că Dumnezeu are o imagine omenească, acolo, în străfundurile sale cele mai îndepărtate. Și Dante aproximează, în versurile sale, misterul Întrupării, care este încă una din marile taine ale credinței creștine. După cum spune:

127. *„Quella circolazion che sì concetta
pareva in te come lume riflesso,
dalli occhi miei alquanto circunspetta,*
130. *dentro da sé, del suo colore stesso,
mi parve pinta della nostra effige;
per che 'l mio viso in lei tutto era messo.*"¹³

A ajuns călătorul în miezul misterului universal, filosofic, teologic. Ce-i mai rămîne? O lumină fulgerătoare îi blochează posibilitatea de vorbire. El continuă să înțeleagă. Vin informațiile – dacă se poate spune așa –, imaginile revelației continuă să se acumuleze în el, dar nu ni le mai poate comunica. Puterea lui Dumnezeu – aceea care iubește și care din iubire a creat lumea și o învîrte – îl antrenează pe însuși privitor, iar Dante intră în rotația întregului univers, îndată ce-a dobîndit revelația, pe care nu ne-o mai poate descrie:

142. *„All'alta fantasia qui mancò possa;
ma già volgeva il mio disio e 'l velle,
sì come rota ch'igualmente è mossa,*
145. *l'amor che move il sole e l'altre stelle.*"¹⁴

¹² „În adîncă și clara esență a luminii înalte mi-au apărut trei cercuri în trei culori și-o singură măsură; și unul din altul părea reflectat, cum e un curcubeu din altul, iar al treilea părea foc ce dincoace și dincolo la fel se inspiră” (Cîntul XXXIII).

¹³ „Acea rotire, ce părea concepută în tine ca lumina reflectată, de ochii mei cîțva-mprejur privită, înăuntrul ei, cu însăși culoarea sa, mi s-a părut pictată cu efigia noastră; așa că vederea mea în ea era toată adîncită” (Cîntul XXXIII).

¹⁴ „Înaltei fantezii aici i-a lipsit puterea; dar deja-mi răsucea dorința și voința, ca roata ce la fel e-nvîrtită, iubirea ce mișcă soarele și toate stelele” (Cîntul XXXIII).

Este momentul final, este ultimul vers din toată *Divina Comedie*. Călătorul și-a atins țelul, dar nu ni-l mai poate exprima. Vederea lui Dumnezeu depășește cuvintele, pentru că vorbele noastre transmit idei, concepte, or Dumnezeu este mult dincolo de orice concretețe, așadar Dumnezeu nu poate fi închis în vorbe și nu poate fi transmis prin explicații. El poate fi eventual intuit, simțit. Ca atare poezia aici încetează și *Divina Comedie* se încheie.

Este un demers uluitor, prezentat într-o asemenea formă de Dante. Un aspect interesant a fost remarcat de comentatori: atunci când misticii, călugării pustnici, mării solitari intră în transă, când au o revelație și declară, mărturisesc că l-au văzut pe Dumnezeu, sau măcar o parte din Paradis, demersul lor este fideist, ține de convingerea sufletească. Dante este singurul poet, din câți cunosc eu, care pătrunde la temelia universului cu ajutorul rațiunii și ne transmite, prin intermediul versurilor, o epifanie. Pentru mine, asta e o situație fabuloasă.

Bibliografie succintă

- 1) Dante Alighieri, *Divina Comedie, Infernul, Purgatoriul, Paradisul*, în traducerea lui George Coșbuc, ediție îngrijită și comentată de Ramiro Ortiz, Iași, Ed. Polirom, 2000;
- 2) Dante Alighieri, *Paradiso, La Divina Commedia* annotata e commentata da Tommaso Di Salvo, con illustrazioni, Bologna, Zanichelli, 1993;
- 3) Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, riassunti, introduzioni critiche e commento a cura di Emilio Alessandro Panaitescu, 6 vol., ediție de lux cu ilustrații celebre, Milano, Fratelli Fabbri Editori, 1963–1965;
- 4) *The Dante Encyclopedia*, edited by Richard Lansing, London and New York, Routledge, 2010;
- 5) *Esperimenti danteschi. Paradiso 2010*, a cura di Tommaso Montorfano, Genova-Milano, Casa Editrice Marietti, 2010;
- 6) Erich Auerbach, *Studi su Dante*, Milano, Feltrinelli, 2005;
- 7) Manfred Hardt, *I numeri nella „Divina Commedia”*, traduzione di Beniamino Lazzarin, Roma, Salerno Editrice, 2014;
- 8) Arielle Saiber, Aba Mbirika, *The Three Giri of Paradiso 33*, in *Dante Studies*, CXXXI, 2013, p. 237–276;
- 9) Diego Sbacchi, *La presenza di Dionigi Areopagita nel „Paradiso” di Dante*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 2006.

(Conferință susținută la Uniunea Scriitorilor din Cluj, miercuri, 28 martie 2018)

AFİŞE / LOCANDINE

UNIVERSITATEA
BABEȘ-BOLYAI

Facultatea
de Geografie

Facultatea
de Istorie și Filosofie

Istitutul de Studii
Italo-Român

ANUNȚĂ
CONFERINȚA

EMILIO SERENI și nașterea istoriei peisajului agrar italian

PREZINTĂ

ROBERTO REALI

Membru în Consiliul National al Cercetării din Italia
Departamentul de Științe Bio-Agroalimentare

Întâlnirea va avea loc în data de
joi, 22 noiembrie 2018, orele 12.00
la Facultatea de Geografie, Amfiteatrul George Vâlsan (str.Clinicilor nr.5-7)

ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA CLUJ-NAPOCA
Centrul de Studii Transilvane

ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA CLUJ-NAPOCA
INSTITUTUL DE ISTORIE
„GEORGE BARIȚIU”

UNIVERSITATEA
BABEȘ-BOLYAI

ZILELE ACADEMICE CLUJENE

18–20 OCTOMBRIE

LANSARE DE CARTE

Pentru o nouă Europă a popoarelor

Sub îngrijirea
și cu un studiu introductiv
de Pasquale Fornaro

Pentru o nouă Europă a popoarelor

Scrierile lui Tomáš Garrigue Masaryk
din perioada premergătoare
și din timpul Primului Război Mondial

Sub îngrijirea și cu un studiu introductiv
de Pasquale Fornaro

accent

18²
01
OCTOMBRIE 8

ORA 11³⁰

SALA: Aula Magna a Universității Babeș-Bolyai

SUMAR / SOMMARIO

Institutul de Studii Italo-Român în anul 2018.....	5
L'Istituto di Studi Italo-Romeni nell'anno 2018.....	9

STUDII / STUDI, 13

Alfredo Canavero

Italia e Romania nel periodo della neutralità. Dai documenti diplomatici italiani Italia și România în timpul neutralității. Din documentele diplomatice italiene.....	15
---	----

Ion Cârja

Legiunea Română din Italia în anii Marelui Război – între istorie și istoriografie La Legione Romena d'Italia negli anni della Grande Guerra – tra storia e storiografia .	47
---	----

Giuseppe Mazzaglia

Prigionieri romeni in Sicilia durante la Grande Guerra Prizonieri români în Sicilia în timpul Marelui Război.....	63
--	----

Grazia Marchianò

Cei dintâi zece ani de la moartea lui I.P. Culianu: ipoteze despre o gândire oprită I primi dieci anni postumi di I.P. Culianu: congetture su un pensiero fermato.....	93
---	----

Bogdan Ivașcu

Verificarea cadrelor de partid la nivel local (1948–1950) Il controllo dei quadri di partito a livello locale (1948–1950).....	97
---	----

INTÂLNIRI-DEZBATERE / INCONTRI-DIBATITTO, 105

Antonio Ricci

L'Europa dal Muro ai tanti muri. Lezioni per il presente dall'esperienza delle migrazioni intra-continentali post 1989 Europa de la „Zidul” la mai multe ziduri. Lecții pentru prezent de la experiența trecutului migrațiilor intracontinentale de după 1989.....	107
---	-----

Dennis Deletant

România în Primul Război Mondial și mai departe Romania in the First World War and Beyond.....	121
---	-----

VARIA, 131

Laszlo Alexandru

Cu Dante în Paradis

Con Dante nel Paradiso.....133

AFIȘE / LOCANDINE, 153

ISSN: 1841-012X
ISSN-L: 1841-012X